

R 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

566

ТАФАККУР 3/2004

3

Хар қайси ташкилот, ҳар қайси меҳнат жамоаси ўз фаолияти билан боғлиқ муайян саналарни нишонлар экан, албатта, шу ўтган давр мобайнида қўлга киритган натижа ва ютуқларини сарҳисоб қилади. Шу билан бирга, ўз ишига танқидий баҳо бериб, олдига қўйилган марраларга етишда нималарга эришгани ва нималарга эриша олмаганини, бунга нималар халақит бераётганини таҳлил этиб, тегишли сабоқ ва хулосалар чиқаради.

Президент Ислам Каримовнинг республика матбуот ва ахборот ходимларига йўллаган табригидан олинди.

"ТАФАККУР" YILLARI

"Бугун халқимизда келажакка ишонч уйғотиш муҳим. Ҳаёт ҳақиқати акс этмаган гап билан одамларнинг эътиборини жалб қилиш амримаҳол. Ишонч у эътиқод эса жонли, ҳаққоний фикрдан туғилади".

"Бу олижаноб ниятларга эришмоқ учун халқимизнинг беназир тафаккур ҳазинасини, умуминсоний тажрибаларни теран ўрганиш ва навқирон давлатимиз манфаатларига уйғун ривожлантириш зарур".

Бир-бирига мантиқан боғланиб кетган бу икки кўчирма "Тафаккур" журнаlining илк сонига Президент Ислом Каримов йўллаган қутлов ҳамда журналга ёзилган сўнгсўз матнидан олинди.

"Кечагина" дунёга келган "Тафаккур"нинг ёнига "10" рақамини қўшиб ёзиш насиб этган бугунги кунда ана шу тилакларни яна бир бор эсга олмак, уларнинг ҳамон долзарблигини қайд этмоқ фарздир.

"Тафаккур" журнали республика "Маънавият ва маърифат" маркази билан бир вақтда иш бошлаган. Журналнинг илк сони 1994 йили мустақиллик арафасида нашр қилиниб, истиқлолимизнинг уч йиллигига бағишланган эди. (Кейинчалик республика Маънавият ва маърифат кенгаши ташкил этилгач, Марказ унинг ижроия идорасига, журнал эса нашри афқорига айланди.)

Ўтган йиллар мобайнида Марказ (Кенгаш) ҳам, "Тафаккур" ҳам моҳиятан бир мақсад йўлида хизмат қилди: маънавият ва маърифат равнақиға ҳисса қўшиш, миллий истиқлол ғоясини замондошларимиз онгига сингдириш, ёш авлодда янгича тафаккурни шакллантириш, миллий ҳамда умуминсоний қадриятлар тарғиботи ва ҳоказо. Бу ишни Кенгаш ва Марказ турли тадбиру тарғиботлар воситасида амалга оширган бўлса, журнал ана шу фаолиятни ўзига хос йўсинда умумлаштириб, назарий таҳлил йўли билан муштарийларга етказишга ҳаракат қилди.

Ҳўш, журнал илк сонидоёқ олдига қўйган мақсад-муддаоларига тўлиқ эришдимиз, бу йўлда бирон тойилиш, чекинишлар бўлмадимиз? Юмуш-амалимиз жамоатчиликнинг кўз ўнгида, бу саволга жавобни жамоатчилигимиз берар, лекин асл манзарани биз — журнал аҳли яхшироқ билсак керак. Билганимиз шуки, биз ҳали кўнгил тўлар даражада иш қилолмадик, журналнинг бирор сонини кўрсатиб, "мана шуниси мукамалроқ чиқди-ёв" демоққа журъатимиз етмайди. Балки шуниси маъқулдир: мукамалликнинг чек-чегараси бормикан?

Муболага эмас, мамлакатимизда матбуот нашрлари ой сайин, ҳатто ҳафта сайин кўпайиб бормоқда. Уларнинг мақсад-муддаолари ҳам ҳар хил. Бири жиддий ижтимоий-сиёсий муаммолардан баҳс этишни асосий мақсад деб билса, бошқаси енгил-елпи, ҳавойи "хўрозқанд" билан муштарий кўнглини овламоқ бўлади. Мамнуният билан қайд этиш керакки, ўтган йиллар мобайнида "Тафаккур" ана шу турфа матбуот уммонида ғарқ бўлиб кетмади, аксинча, сонма-сон улғайиб, мамлакатимизнинг етакчи нашрлари қаторидан мустақкам ўрин эгаллади.

Албатта, ҳозирги замонда маънавий-маърифий йўналишдаги оғир-вазмин нашрни кенг оммага маъқул қилмоқ осон иш эмас. Сиртдан қараганда, мураккаб ижтимоий-фалсафий мазмундаги мақолаларнинг мухлис-шинавандалари камдек. Лекин ана шу "зерикарли" матнлар ҳам соддароқ бадиий услуб ва тушунарли тилда баён қилинса, ҳар қандай оммабоп материалдан кўра мароқлироқ ўқилади. Ижодий жамоамиз масаланинг ана шу жиҳатига эътибор бериб фаолият юритмоқда. Натижада "Тафаккур" энг ўқишли, эътиборли адабий мўнабарлардан бирига айланиб, жамоатчилик орасида "Тафаккур" боп мақола, "Бундай материал фақат "Тафаккур" да чоп этилиши мумкин", "Ҳали "Тафаккур" да босиладиган дарожага етмабди" дегандек таърифлар пайдо бўлдики, буни биз журналимизнинг ўзига хос эътирофи деб биламиз.

Тўғри, журнал таҳламлирини варақлаганда кўнглини гоҳ ғурур, қониқиш ҳисси, гоҳ пушаймонлик ҳам чулғайди. Нималардир хом, маромига етмагандек, нелардир шошма-шошарлик билан тайёрланган, эълон қилинган. Начора, айтилган сўз — отилган ўқ ёки қалам билан битилганини болта билан кўчириб бўлмас. Лекин булар — бизнинг умримиз, фаолиятимиз; саҳв-хато-ларсиз умр умрми?

Шунингдек, бу йиллар мобайнида журналимиз шаънига матбуотда, жамоатчилик ўртасида кўп-кўп таъриф-тавсифлар билан бирга эътирозлар ҳам бўлди. Биз уларнинг барига бағрикенглик билан қараб, сергаклик ва масъулиятни кўлдан бермасликка ҳаракат қилдик.

Журнал саҳифаларидан ўрин олган бир талай материаллар илмий ва адабий ҳаётда унутилмас воқеа сифатида баҳолангани маълум. Уларни бирма-бир санаб чиқиш имконсиз, албатта. Аммо журналимизнинг дунёга келишига бевосита бош-қош бўлиб, кейинчалик ҳам унинг ижодий-ташқилий фаолиятини айрича меҳрибонлик ва талабчанлик билан кузатиб келган мамлакатимиз раҳбари Ислоҳ Каримовнинг миллий мафкурамиз асосларига доир қимматли фикрлари илк бор бизда эълон қилингани "Тафаккур" тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бўлганини ифтихор билан таъкидламоқ бурчимиздир.

"Тафаккур"нинг жамоатчилик ўртасида обрў-эътибор топишида, шубҳасиз, журнал таҳририяти теварагида шаклланган муаллифлар даврасининг хизмати беқиёс. Кўзга кўринган олиму ижодкорлар ўзлари энг қадрлаган асарла-

рини "Тафаккур"га илинадиган бўлганлари бежиз эмас. Журнал ана шуларнинг сара-сараларига саҳифа ажратишни таомил қилди. Бу борада кўзланган муддаога доим ҳам етолмаган, нималарнидир эътиборга олмаган ёки назардан соқит қилган бўлсак — бизнинг бўйнимизда. Бироқ, қозонда бори чўмичга чиқар, деган нақл ҳам борлигини унутмаслик керак.

Албатта, бу қадар талабчанлик барчага ҳам хуш келавермас, лекин ҳажман хийла салмоқли бўлса-да, ҳар ойда чиқавермайдиган нашрда бошқа чораси йўқдир. Қолаверса, "ҳамма эшиги ланг очик" бўлганида журнал бугунгидек эътибор қозона олмасмиди...

Журнал билан бақамти-баробар, табиийки, муаллифларимиз, тахририяти-мизда тер тўккан фаолларимиз ҳам ўсди, улғайди: бировлари янги-янги нашрларга бош бўлиб кетди, яна бирлари катта-катта маҳкамаларда фаолият юритмоқда. Булар орасида, айниқса, икки зот "Ўзбекистон Қоҳрамони" деган юксак унвонга сазовор бўлгани бевосита бизнинг ҳам фаҳримиздир.

Яшириб нима қилдик, ҳануз гоҳо бир андиша уйғонади кўнгилда: мамлакатда шунча журнал бор эди, яхшилари ҳам кам эмас, ҳар қайсиси зиммага олган вазифасини баҳолиқудрат адо этиб турган, иқтисодиётимиз хали дурустроқ қад ростлаб улгурмаган бир шароитда "Тафаккур"дек серхарж, мухташам нашрга ҳожат бормиди? Уни рўёбга чиқариш учун қанча-қанча маблағ сарф этилди, зўр ишонч билдирилди, хўш, бу "дўкон" ана шу эътиборга лойик даражада ўзини кўрсата олди, ишонччи оқладими? Ахир, "Тафаккур"ни ўқимаган, ҳатто шундай нашр борлигини билмайдиган, унинг номини ҳам эшитмаганлар кам эмасдир?..

Камтарона бир қаноат билан айтиш мумкинки, бу каби иштибоҳларга энди ўрин қолмаган бўлса керак. Узоқни кўзлаб, эзгу ниятлар билан бошланган бу ишда, ҳали таъкидлаганимиздек, маълум камчиликлар ҳам ўтгандир, аммо юзни шувут қиладиган хижолатлик жойимиз йўқ. Таъбир жоиз кўрилса, "Тафаккур" бугун биз — журнал аҳлининг ҳам, мухлис-муштарийларимизнинг ҳам ўзига хос бир тақдирига айланди десак, катта кетган бўлмасмиз. Қаранг, улуғ Низомий айнан шу ҳолни ифода этгандек:

Тафаккур — ул маним ҳаётимдур,
Ҳаётим ул — маним тафаккуримдур.

"Тафаккур" — тақдир, тақдир — тафаккур...

Ўн йил — муайян бир нашрнинг ҳозиргидек сердолга замонда матбуот оламида ўзини кўрсатиши, ижтимоий фикр минбари сифатида яшоб қолмоққа ҳақли эканини исботлаши учун етарли муддат.

Бугун ғурур ва мамнуният билан қайд этиш мумкинки, "Тафаккур" журнали ана шу масъулиятли довондан қоқилмай ўтди. Демак, у янги-янги юксакроқ марраларни кўзлайверса бўлади.

Эркин Аҳмад

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадний муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(маъсул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Қобилжон ТОШМАТОВ
Нурислом ТҶУХЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва
маърифат қенгаши

Ўзбекистон Республикаси. Матбуот ва
ахборот агентлигида 120-роқам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгордир.
Журналдан кўчириб босилганда ман-
ба қайд этилиши шарт.

Манъилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида таяёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси басмаханаси, 700029,
Тошкент шаҳри, Буюк Тўрон кўчаси, 41-уй.

2004 йил 22 июль куни басмаханакка
тапширилди. Қоғоз ёлғини 70×100 /₁₆
8 боёма табок. 570-бюртма.
Нашр адади 5000 нусха.

Журнални Наргизо Иброҳимова
сахифалаган.

Мусаҳҳих Шоҳ Санам.

Ушбу сонда Машраб Нуриддинов олган
суратлардан фойдаланилди.

ҚУТЛОВ — 10

Озод ШАРАФИДДИНОВ. “Тафаккур”га таъзим (16), Тўлеп-
берген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ. Маънавий устунларимиздан бири
(25), Нажмиддин КОМИЛОВ. Номига муносиб журнал (42),
Дилором АЛИМОВА. Шарқу Фарб чорраҳасида (68), Акиф
АЗАЛП. Тафаккур (77), Нормейли НОРПЎЛАТОВ. Исми —
жисмига монанд (84), Хуршид ДЎСТМУҲАММАД. Тафаккур
мажмуаси (94), Муслихиддин МУХИДДИНОВ. Заҳматкаш
нашр (98), Нусратулло ЖУМАХЎЖА. Ҳур фикр дурлари (102).

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Фоявий курашда бўш келмайлик! Ўзбекистон
Республикаси Бош вазирининг ўринбосари
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ билан суҳбат.....6

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Баҳодир ЗОКИР. Фарб ва Шарқ либерализми
(иккинчи мақола).....22

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Японларни ҳамма билади. Япониянинг
Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси
жаноб Акио КАВАТО билан суҳбат.....34

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Абдулла ОРИПОВ. Ватан розиман деб
жавоб қилса, бас.....46

SAHI FALARIDA

саҳифаларида

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Хосият РУСТАМОВА. Учгим келар
кўк билан бирга.....52

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Озод домла формулалари.....56

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ. Тарас
Бульба: ошкор ва пинҳон қиёфа.....66

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Ботурхон ВАЛИХЎЖАЕВ. Тариқат
аҳлининг пири комили.....78

ИБРАТНОМА

Ҳасан КУДРАТУЛЛАЕВ. Юқуниш
сиёсати.....82

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тимоти УИНТЕР. Мутаассиблик
балоси.....88

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Анвар ЧОРИЕВ. Инсоншунослик
нима?.....108

Тўлқин ЭШБЕК. Тафаккур майдони....110

Шоҳсанам СОПИЕВА. Хумоюнга
битилган мактуб.....112

Ортиқ СУЛТОНОВ. Кулгининг
жиддий муаммолари.....114

Охунжон САФАРОВ. “Бухорча”
рақслар жозибаси.....116

Нормурод ҲАСАНОВ. Ҳуқуқий онг
ёш танлайдими?.....118

Абдулла РАСУЛОВ. Оч ҳолда
очларни боққанлар.....119

Шомат САМАДОВ. Сохибқирон
суйган шаҳар.....121

Муҳаммадҷон АБДУРАҲМОНОВ.
Сарой асираси123

Ўктам МАНСУРОВ. Сўғдшунослик
қачон пайдо бўлган?.....125

Журналнинг англизча мухтасар
мазмуни.....127

G'oyaviy kurashda bo'sh kelmaylik!

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири-нинг ўринбосари, республика Маънавият ва маърифат кенгаши раиси Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ билан суҳбат

— Хурматли Алишер Аббосович, кейинги вақтда дунё миқёсида ахборот жараёнларининг глобаллашуви натижасида ғоявий-мафкуравий курашларнинг янада шиддатли тус олаётганига гувоҳ бўляпмиз. Бундай мураккаб кураш жараёнларининг маъно-мазмуну Президент Ислом Каримов асарларида ҳар томонлама кенг ва чуқур очиб берилганини ҳам барчамиз яхши биламиз.

Баъзида бирор бир мамлакат ва халққа қарши қаратилган террористик хуружларнинг ғоявий ҳамда ахборий таҳдидлар билан уйғунлашиб кетаётгани, бу йўлда турли хил технологиялар ишга солинаётгани бугунги кунда одатий ҳолга айланиб улгурди. Афсуски, бизнинг Ватанимиз ҳам бундай жараёнлардан четда қолаётгани йўқ. Юртимиз 13 йиллик нисбатан қисқа мустақил тараққиёти давомида террористик хуружлар, ғоявий-мафкуравий, ахборий таҳдидларга қарши муттасил курашиб келяпти. Шунинг ўзиёқ мафкуравий кураш ҳеч қачон тугамаслиги, ҳар қандай кураш замирида аслида ғоявий мақсад ётишини кўрсатади. Бунинг боиси нима? Одамзод, шунча аччиқ тажрибаларга қарамай, биронта мафкурани зўрлаб сингдириш касалидан ҳанузгача нега қутулолмаётир?

— Бу саволларга жавоб топиш учун, менинг назаримда, бир ҳақиқатни яхши тушуниб олиш лозим. Бу ҳақиқат шундан иборатки, ҳар қандай кураш икки қутб, яъни ҳаётда азал-азалдан мавжуд бўлган, бундан кейин ҳам бўладиган янгилик билан эскилик, яхшилик билан ёмонлик, бугунги ва кечаги кун талаблари ўртасидаги зиддиятнинг намоён бўлишидир. Бу курашлар дастлаб бир киши онгида қарама-қар-

ши фикрлар шаклида пайдо бўлади. Чунки ҳар қандай одам бир ишни бошлашдан олдин у қайси соҳада, қандай иш бўлишидан қатъи назар, унинг натижасини тасаввур қилиб, ўзича чамалаб кўради. Шундан сўнги ишга киришади. Ўзимиз ҳам ҳаётда бир ишнинг натижасини кўриб хурсанд бўлсак, бошқасини кўриб ранжиймиз, шуни яхшироқ қилиш мумкин эди-ку, деб ўйлаймиз. Дарҳақиқат, ҳар қандай иш авваламбор кишининг ўй-тафаккурида фикр ва ғоя сифатида туғилади. Ундан кейин хатти-ҳаракатга, хатти-ҳаракат эса биз кўрган яхши ёки ёмон натижага айланади.

Бир киши онгида туғилган таъсирчанроқ фикр муайян гуруҳ ёки жамятга сингдирилса ҳам шундай ҳолат юз бериши мумкин. Яхши фикр енгса — бунёдкорлик, ёмон фикр голиб келса, вайронгарлик содир бўлади. Демак, дунё тарихидаги барча эзгу ва савоб ишларнинг ҳам, даҳшатли бузғунчиликларнинг ҳам ўз ф и к р и й т а р и х и бор.

Шу маънода, бузғунчи мафкура — жиноятларнинг боши. Инсоният ўз тарихида қанча урушлар кўрган, не-не қурбонлар берган бўлса, барчаси дастлаб ёвуз ғояларнинг туғилиши ва тарғиб қилинишидан куч олган. Бошқача айтганда, кўҳна тарих гувоҳ бўлган ғожиаларни амалга оширишда миллионлаб кишининг миясига аввало бузғунчи ғоялар сингдирилган, сўнгра уларнинг қўлига қурол берилган. Масалан, 2002 йил 11 сентябрда АҚШда, 2004 йил 29-30 март кунлари Ўзбекистонда содир этилган террорчилик хуружлари ҳам бошида бир кишининг онгида туғилиб, кейин амалга ошган. Афсуски, бугунги кунда бундай хуружларнинг ғоявий асосларини, уларни режалаштирувчи ва амалга оширувчиларни бартараф қилишда бунёдкор ғоялар тарафдорлари ҳамма вақт ҳам муваффақиятли ҳаракат қилаётгани йўқ. Агар ҳар қандай ёвузлик фикр ва ғоядан бошланишини инobatга оладиган бўлсак, Президентимизнинг фикрга қарши фақат фикр, ғояга қарши фақат ғоя, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан курашиш ҳақидаги концепцияси қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканини яна бир бор чуқур ҳис этамиз.

— Маълумки, террористик актлар бугунги кунда мутараққий мамлакатларда ҳам, иқтисодий жиҳатдан у қадар ривожланмаган давлатларда ҳам содир бўляпти. Чунки бу офат жой ҳам, миллат ҳам, дин ҳам танламай, ҳамманинг бошига кулфат келтиришга уринади. Лекин бу бало-қазога қарши баъзан оммавий ахборот воситаларида икки хил андоза, икки хил ёндашув кўзга ташланаётгани кишини ташвишлантирмасдан қолмайди. Яъни бундай кўпоровчилик ҳаракатлари АҚШ, Испания, Туркия, Саудия каби давлатларда содир этилганда айрим оммавий ахборот воситаларининг муносабати — бир бошқа, бизнинг юртимизда юз берганида эса тамомила ўзгача. Улар биздаги воқеаларни мамлакатимиздаги иқтисодий қийинчиликлар билан боғлаб талқин этишга уринмоқда. Бундай бир томонлама ёндашувлар замирида, сизнингча, қандай мақсадлар ётибди?

— Бир кишига иккита тарвузни кўрсатиб, “Булар нима?” деб сўраганингизда, у “Биттаси — тарвуз, биттаси — қовун”, деб жавоб бердим, шундан билинг, бу одамнинг нияти холис эмас. Худди шунингдек, дунёнинг турли мамлакатларида бир хил усулда содир қилинган террорчилик ҳаракатларини кўра-била туриб икки хил баҳолаган оммавий ахборот воситасининг ҳам мақсади бегараз деб бўлмайди. Энг ёмони — бундай оммавий ахборот воситалари масалага ана шундай масъулиятсиз ёндашиш билан инсоният учун даҳшатли бало бўлган диний ақидапарастлик ва халқаро терроризмнинг тегирмонига сув қуюётганини ҳалигача тушунмаяпти. Бунинг учун, наҳотки, терроризмнинг кенгайиб ва кучайиб, эртага ўз вазифасига шундай енгил қарайдиган мухбирлар яшаётган уйни ҳам портлатишни кутиб ўтириш керак бўлса? Ахир, бунга йўл қўйиб бўлмайди-ку! Шунинг учун ҳам арзимас сенсациялар орқасидан кун кўриб яшашга ўрганиб қолган оммавий ахборот воситалари умуминсоний хавф бўлмиш терроризмни маънавий қўллаб-қувватлашдан тийилиши керак.

Лекин дунёда ҳалол, холис сиёсатшуно олимлар ҳам кўп. Улар Ўзбекистондаги анъанавий, либерал исломнинг ноёб намунасини кўриб, уни бутун ислом оламига тарғиб этишни таклиф қилмоқда. Вашингтонда фаолият олиб бораётган Р.Никсон номидаги илмий-таҳлилий марказнинг “Халқаро хавфсизлик ва энергетика” дастури директори Зейно Баран хоним шулар жумласидан. Халқимиз ҳаёти билан яқиндан танишишни истаган бу аёл юртимизда бўлиб, диний эътиқодга берилган эркинлик, бағрикенг (толерант) исломни кўриб, диний ақидапарастликка қарши курашнинг энг тўғри — маърифий ечимини кашф қилгани ҳақида гапирган. У Вашингтондаги нуфузли анжуманда шу хусусда фикр юритиб, Ўзбекистондаги толерант исломни чет элларда кўпчилик билмаслигидан афсусланиб сўзлаган, ислом динининг мамлакатимиздаги демократия билан уйғун моделини нафақат Марказий Осиё республикаларига, балки бутун мусулмон оламига тарғиб қилиш зарурлигини таъкидлаган.

Шу ўринда яна бир масалага эътибор қаратиш лозим. У ҳам бўлса, мамлакатимиз оммавий ахборот воситаларининг таъсирчанлигини кучайтириш масаласи. Бу ҳақда кўп гапирилган. Бизда оммавий ахборот воситалари кўпроқ ютуқларни кўрсатиш билан банд бўлиб қолаётгани, гоёвий-мафкуравий курашда етарли фаоллик кўрсата олмаётгани ҳам сир эмас. Президентимиз айтганларидек, биз ўз муаммоларимизни ўзимиз кўрсатишга қодир бўлишимиз лозим. Бинобарин, муаммо борлигидан фожиа яшаш керак эмас. Муаммо бу — ҳал қилиниши лозим бўлган масала, деб қарашга ўрганиш даркор. Муаммоларни кўриб-кўрмаганга олиш фақат ўзимизга зарар келтиради.

Муаммоларни кўра-била туриб сукут сақлашимиз ғанимларнинг тилини бир қарич қилиб қўймаётими? Шу тариқа уларнинг танқидига тайёр озуқа берилмаяптими? Ўйлаб кўрайлик, нима учун ақидапарастлар ўз даъватини динни тарғиб қилишдан эмас, камчиликларни кўрсатишдан бошлайди? Чунки улар, авваламбор, одамнинг ишончини

қозонишга ҳаракат қилади. Инсоннинг табиатини қаранг: у ўзини қий-наётган саволларга сиртдан қараганда ишончли, аслида эса пуч, ақл бовар қилмайдиган жавобларни ҳам рост деб қабул қилади. Бундай тарғибот негизида ғояга эмас, балки ғояни тарғиб этаётган одамга ишонтириш бош мақсад қилиб қўйилган бўлади. Ғояни бир фикрни ҳадеб такрорлайвериш орқали сингдириб бўлмайди. Бундай усул одамларни бездиради. Фикр такрор айтилганда кенгайтирилиши ва бойитилиши керак.

Бир мисол. Бир вақтлар АҚШ фуқаролари қарашларида демократик тамойилларнинг бир оз қадрсизланиши кузатилган эди. Мутахассислар бу муаммонинг кўпгина ечимларини тақлиф қилиб кўрган. Аммо охир-оқибатда бу борада тарғиботнинг ноанъанавий усули танланган: демократиянинг камчиликлари ошқора айтилган, унинг баъзан етарли самара бермаётгани очиқ танқид қилинган ва муқобил йўл сифатида коммунизм ва монархия мақталган. Бу усул кутилганидан ҳам зиёд натижа берган: одамлар “ёмон бўлса ҳам, демократиядан қўймасин” деган фикрга келган ва ана шу эркин ҳаётнинг чинакам ҳимоячисига айланган.

— Табиийки, ҳар қандай мафкуравий тарғибот учун маблағ талаб қилинади. Турли зарарли ва ёт ғояларни одамларнинг қалби ҳамда онгига сингдиришга ҳаракат қилаётган мафкура полигонлари бу маблағларни қаердан олади?

— Улар жиноий манбалардан, гиёҳванд моддалар ва курул-яроғнинг ноқонуний савдосидан оқиб келадиغان маблағлардан фойдаланади. Қарши маънавий-маърифий иш олиб борадиган бизнинг тарғиботчиларимиз фуқаролик бурчини англаб, Ватан ҳимояси учун халқ олдига чиқади. Шу сабабли бу ишни бизнес, даромад манбаи деб қарасак тўғри бўлмас. Чунки шундай ҳол юз бергудек бўлса, тарғиботчи ёлланма ишчига айланиб қолади, қилган ишини фақат пул билан ўлчашга берилиб кетади, натижа учун эмас, ҳисобот учун ишлайди. Ҳар бир юртдошимизда, жумладан, тарғиботчиларимизда ҳам эл-юртга виждонан хизмат қилиш бош мақсад бўлса, бу ният тарғиботчи билан халқни елкадош қилади, бирлаштиради. Ана шунда буюк келажагимизнинг қандай бўлишини тушуниш ҳам, тушунтириш ҳам осон кечади. Умуман, ўз кучига, эртанги кунига ишонч билан қараган халқ бугун кечагидан, эртага бугунгидан яхшироқ меҳнат қилади. Чунки ҳеч ким четдан келиб ёрдам бермаслигини у яхши англайди. Дунёдаги энг кучли мафкуралар шундай йўл тутган: улар халқнинг эзгу орзу-интилишларини акс эттирган ҳолда уни улуғ мақсадлар сари даъватлантирган. Халқимизнинг неча асрлик орзу-умидларини мужассам этадиган буюк келажак моҳиятини тушунтириш шу жиҳатдан айниқса муҳим.

Ғоявий курашда ҳар қайси куч ўз ғоясини оммалаштиришга ҳаракат қилади. Бунда, энг аввало, тарғибот ва ташвиқот усулларидан фойдаланади. Шу тариқа мафкуралар тортишуви — тарғиботлар олишувига айланади.

Тўғри, зарарли ва ёт гоялар тарғиботчилари баъзан кимларни- дир ўз тарафига оғдириб олмоқда. Бироқ улар бир-икки мўрт ва иродасиз одамни йўлдан оздириш билан ҳеч нарсага эриша олмай- ди. Дейлик, ёлланма аскар билан ўз юртини ҳимоя қилаётган аскар- ни кўз олдингизга келтиринг. Ёлланма аскарга — пул, Ватан ҳимоя- чисига — Ватан озодлиги керак. Маош тугаган куни ёлланма аскар ишини ташлаб, бошқа мўмайроқ жойни излаб кетади. Ватан ҳимоя- сида турган аскар эса ўз бурчини охиригача адо этади. Мен маъна- вий-мафкуравий соҳадаги тарғиботчиларимизга ана шундай жанго- варлик, қатъият ва шижоат доимо ҳамроҳ бўлишини истар эдим.

— Мустақиллик йилларида мамлакатимизда маънавий-маъ- рифий ва мафкуравий тарғиботнинг янги тизими пайдо бўлди. Республика Маънавият ва маърифат кенгаши бу борадаги иш- ларни мувофиқлаштириб келмоқда. Бироқ, дунёдаги ҳозирги мураккаб вазият бу соҳага эътиборни ниҳоятда кучайтириш, уни янги поғонага кўтаришни талаб этади. Шу маънода, маънавий- маърифий тарғибот ишларида таъсирчанликка эришиш, ёш ав- лодни миллий истиқлол гоёси руҳида тарбиялаш, уларда Ва- танга меҳр ва фидойилик, келажакка умид туйғусини кучайти- риш учун яна нималар қилиш зарур деб ўйлайсиз?

— Бугунги кунда тарғибот таъсирини ҳамма ерда ва ҳар куни се- зиш мумкин. Дейлик, оддий тадбиркор ҳам маҳсулотини реклама қилиб, уни сотиб олишга ундайди, кенг маънода оладиган бўлса, баъзи давлатлар ўзининг “катта оға”лигини турли мафкуравий воси- талар орқали уқтиришга ва шу тариқа геосиёсий мақсадларига эри- шишга ҳаракат қилади. Умуман, ҳар қандай тарғибот кишиларни му- айян гуруҳ фойдасига ишонтириш, ундаш, оғдириб олишга хизмат қилади.

Бу борада Президент Ислон Каримовнинг қуйидаги фикрларини эсга олсак, ҳар томонлама ўринли бўлади: “Айтайлик, ҳозир жаҳоннинг олис бир бурчагида қандайдир воқеа содир бўлса, зум ўтмай бутун дун- ёга маълум бўлади. Ва бу воқеа Ер юзининг бошқа бир четида дарҳол акс-садо беради. Биздан узоқ-узоқ минтақалар ва ҳудудларда рўй бе- раётган яхши ва ёмон ишлар, уларнинг таъсири ҳам ҳаётимизга яшин тезлигида, биздан сўраб-нетиб ўтирмасдан кириб келаверади. Замо- навий ахборот майдонидаги ҳаракатлар шунчалар тигиз, шунчалар тез- корки, энди илгаригидек, ҳа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво ўтириб бўлмайди. Мана шу шарт- шароитларнинг барчаси ҳам маънавият, миллий мафкуранинг аҳамия- тини янада кучайтиради. Чунки, сир эмас, баъзан беозоргина бўлиб ту- юлган мусика, оддийгина мультфильм ёки реклама лавҳаси орқали ҳам маълум бир мафкуравий мақсадлар ва интилишлар ифодаланади”. (“Жа- миятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хиз- мат этсин”. “Тафаккур”, 1998 йил, 2-сон, 5-6-бет.)

Жаҳон сиёсий майдонларидаги бундай кураш миллий истиқлол гоёси тарғиботини турли усуллар орқали кучайтириш, унинг таъсир-

чанлигини ошириш ҳамда ҳар қандай мафкуравий таҳдидга қарши тайёр туришни шарт қилиб қўяди.

Бизнинг гоямиз озод халқ, эркин жамият гояси бўлгани учун турли бузгунчи мафкураларга қарши курашда имкониятларимиз кўп. Масалан, ёшларимиз узлуксиз замонавий таълим-тарбия тизими билан тўлиқ қамраб олинган, одамларнинг иродасига таяниб иш юритадиган маҳалла каби ноёб ўзини ўзи бошқариш идоралари, жамоат назоратини амалга оширадиган кўплаб жамоат ташкилотлари бор. Албатта, ҳозирча уларнинг имкониятларидан тўлиқ фойдалана олганимиз йўқ. Шунинг учун ҳам айрим ёшларимиз зарарли оқимлар таъсирига тушиб қолмоқда. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугун замоннинг ўзи тарғибот ишларини теран илмий асосда олиб боришни талаб этмоқда. Чунки баландпарвоз гаплар, чиройли ва жимжимадор сўзлар, қуруқ маърузаларга бугун ҳеч кимнинг тоқати йўқ. Улар ҳар қандай гояни обрўсизлантиради. Ёшлар билан тенг мулоқотга киришиш, уларнинг қалбига йўл топиш, орзу-интилиш ва манфаатларига мос ишларни қўллаб-қувватлаш орқали миллий истиқлол гояси ташвиқотини фаоллаштириш керак. Негаки, давлат учун армия қанчалик зарур бўлса, миллат учун ҳам мафкура шунчалик зарур.

Ўқув юртларида миллий гоя таълими қандай ташкил қилинганига янада кўпроқ эътибор қаратиш, бу йўналишда амалий ишларни кучайтириш ҳам давр талаби бўлиб қолмоқда. Ҳозирги пайтда барча таълим муассасаларида "Миллий истиқлол гояси: асосий тушунча ва тамойиллар" бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларининг синов-тажриба жараёнидаги талаб ва истакларни инobatга олган ҳолда такомиллаштирилган вариантлари тайёрланди ҳамда янгича асосда ўқитилмоқда. Лекин масаланинг бу дарсларни ким, қандай ўқитяпти, улар қандай самара берапти, ўқувчи ёшларнинг мафкуравий иммунитетини қай даражада, деган муҳим томонлари ҳам борки, улар ҳақида ҳам жиддий бош қотиришимиз лозим.

Миллий истиқлол гоясини ёшларимиз қалби ва онгига сингдиришда ўқитувчи ва мураббийлар, олиму профессорлар, ижодкорлар, умуман, жамиятнинг илғор вакили бўлган барча зиёлиларнинг ўрни бекиёс. Бироқ, кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, ўқитувчилар ҳам, бош-қа тарғиботчи зиёлилар ҳам бу борадаги вазифасини кўпинча шунчаки қуруқ маълумот беришдангина иборат деб билмоқда. Уларнинг аксарияти аудиториядан чиқиб, "Айтганларим ёшларга таъсир қилдим, уларни нимагадир ишонтира олдимми, уларнинг ҳаётга муносабатлари заррача бўлсин ўзгардимми?" деган саволларни ўз-ўзига бермайди. Ҳолбуки, мафкура дегани ҳаёт ҳақиқатига чуқур кириб бориш, одамларни қийнайдиган саволларга жавоб топиш, шу орқали уларни юксак мақсадларга ишонтириш дегани эмасми? Очиғини айтадиган бўлсак, ҳозирча бундай талабни кўпчилик зиёлиларимиз тўлиқ ҳис қилаётгани йўқ. Натижада улар бераётган маълумотлар ёшлар онгига фақат ахборот тарзида кириб бормоқда, уларнинг қалбини эгаллаш, руҳиятига кириш ва ҳаракатларида намоён бўлиш даражасига етмаяпти. Қалбдан чуқур ўрин олмаган гоя эса амалий кучга айланмайди.

— Ҳозирги вақтда юртимизда янги жамият қуриш жараёнида “демократия” ва “миллийлик” тушунчаларига катта эътибор берилаётир. Сизнингча, уларнинг ўзаро боғлиқ ва фарқли жиҳатлари нималардан иборат? Демократияни қарор топтириш жараёнида миллийликдан воз кечишга тўғри келиши мумкинми? Ахир, демократия байроғи остида фарб туғмуш тарзини тиқиштириш хавфи ҳам йўқ эмас-ку!

— Ҳозир бир томондан “Ҳизб ут-тахрир”, иккинчи томондан айрим “инсон ҳуқуқи ҳимоячилари” бизнинг ўзлигимиз, миллий анъаналаримизга худди эгизак қароқчилардек бир хил даъволар билан ҳужум қилмоқда. Бири — миллийлик, ватанпарварлик исломга зид, деса, иккинчиси бу хусусиятлар демократияга зид, дейди. Улар шу тарика бизни ўзлигимиздан жудо қилишни истайди. “Инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари” ниқоби остидаги баъзи гуруҳлар миллий қадриятларимизга умуминсоний қадриятларни қарама-қарши қўйиб, нотўғри хулосалар чиқариб, одамларнинг фикрини чалғитишга уринмоқда.

Уларнинг бу даъволари энг оддий танқидга ҳам бардош бера олмайди. Ўйлаб кўринг, инсоният бошқа миллатларсиз, айтайлик, ўзбеклар, японлар ёки инглизларсиз мукамал бўла оладими? Асло! Инсоният турли миллатлардан ташкил топган. Жаҳонда 4 минг 500 дан ортиқ миллат ва элат бўлса, шунча маданият, урф-одат ва анъана мавжуд. Демократия уларнинг ҳаммасини бир хил рангга бўяб, анъаналарини қуритиб, кимгадир ёққан урф-одатларни бошқаларга жорий қилишга эмас, аксинча, шу ранг-барангликни сақлаб қолиб, бойитишга, уларнинг ўзаро уйғун яшашига хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам миллий қадриятлар — инсон ҳуқуқларига зид, деб юрган айрим гуруҳ ва миссионерларнинг қилмишини умумбашарий маданиятга қарши қаратилган хуфёна м а њ н а в и й т е р р о р д е я аташ мумкин.

Терроризм ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Аввало унинг мафкураси, мафкурачилари кириб келади. Улар иродаси бўш, чаласавод, ҳаёт тажрибаси йўқ ёшларни тузоққа илинтириб, бугунги тараққиёт талабларига мутлақо тўғри келмайдиган сохта ва пуч ғоялар билан онгини заҳарлаб, ўзларининг измига юрадиган ваҳший кимсага айлантиради. Шунинг учун ҳам бугун ҳар бир ватандошимиз қалбига “Биз киммиз, қандай буюк зотларнинг авлодимиз” деган ғурур туйғусини сингдиришимиз лозим. Чунки ўзлигини чуқур англаб етган инсонни ҳеч ким йўлдан чалғита олмайди.

Халқимизни ўрта асрлар жаҳолатига қайтаришни бош мақсад қилиб олган диний экстремизм ва ақидапарастлик вакиллари ғоявий кураш жараёнида бизни демократик жамият қуришда айблашга уринмоқда. Гўёки демократия исломга, исломий қадрият ва маънавиятга зид эмиш. Уларга қолса, демократия халқ хоҳиш-иродасининг ифодаси эмас, “куфр таълимоти” эмиш. Улар ҳақиқий ислом давлатлари халифалик асосида тузилиши керак, деб даъво қилади. Ҳар қандай ҳодисага ўрта асрларга хос жаҳолатпарастлик нуқтаи назаридан баҳо берадиган бу

оқимлар, сайловлар асосида амалга ошириладиган халқ ҳокимиятчилиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниши, сўз ва матбуот эркинлиги каби демократик тамойиллар миллатнинг бузилишига, маънавий қадриятларнинг йўқолишига олиб келади деб, қадриятларимизнинг “ҳимоячилари” сифатида кўринмоқчи бўлади.

Аслида буларнинг барчаси — найранг. Зеро диний ақидапарастлар бизнинг асрий, ўзбекона аъёнларимиздан оловдан ҳурккан шоқолдек кўрқади. Чунки урф-одат ва аъёнларимиз ўзлигимизни англаш, қандай буюк тарих ҳамда келажакка эга эканлигимизни кўрсатади. Бизнинг бир миллат вакиллари, бир мероснинг ворислари, бир келажакнинг қурувчилари эканлигимизни эслатиб, бирлик ва ҳамжиҳатликка даъват этади.

Бугунги кунда террорчиликнинг шакллари ҳам ўзгариб бормоқда. Агарда портлатиш, гаровга олиш, давлат ва жамоат биноларига ҳужум қилишни жанговар терроризм десак, интернет ва бошқа оммавий ахборот воситалари орқали одамларнинг қалбию онгига таҳдид соладиган тажовузларни маънавий терроризм деб аташ мумкин. Терроризмнинг бу икки тури ҳам одамларни кўрқитиш, уларнинг юрагига ваҳима солиш, танлаган эзгу йўлидан қайтариш, халқ ва давлат ўртасига низо солишга қаратилган.

Ўзбекистон биз учун нафақат ҳудудий замин, балки ўзбекона урф-одат ва аъёнларимиз, қадимий илдизларимиз шаклланган, асрлар оша безавол яшаб келаётган маънавий маънодаги отамакон, буюк Ватандир. Шу сабабли биз ўз давлатчилигимиз, тилимиз, маънавиятимиз, тарихимиз, истиқболимизни айнан шу муқаддас тупроқдан айри тасаввур қилолмаймиз.

Тарихдан яхши маълумки, қайси миллат ўзлигини англаб, миллий қадриятларига таянган ҳолда ривожланган бўлса, охир-оқибатда буюк тамаддун, буюк давлатчилик соҳиби бўлган. АҚШнинг собиқ президенти Жеймс Монро айнан шу ҳақиқатни назарда тутиб, бундай деган эди: “Бизнинг энг катта бойлигимиз бу — миллий ғуруримиздир. Шундай экан, келинг, ана шундай олий қадрият ила келажакка қарайлик”.

Шўролар давлати асосчиси бўлмиш Владимир Ленин миллатларни йўқотиш назариясини олға суриб, бундай дегани ҳам бежиз эмас: “Агар социализм ишчини миллатидан ажратиб олиб, уни тўлиқ ўз синфига оғдира олса, у ғалаба қилди, деяверинг... Агарда ишчини миллат деган организм билан боғловчи қилдек бўлса-да торлар сақланиб қолар экан, халқро социализм ғалаба қила олмайди”. “Пролетариат доҳийси”нинг ана шу кўрсатмасига биноан ҳар бир кишини ўз миллатидан ажратиб олиш большевиклар учун халқро социализм ғалабасини таъминловчи ҳаёт-мамонт масаласига айланган эди. Шундай сиёсат туфайли бизнинг миллий қадриятларимиз ҳам аёвсиз топталди.

Буни қарангки, кеча коммунистик мафкура миллий ўзлик ифодаси бўлган барча қадриятларга қарши курашган бўлса, бугун диний

экстремизм ва терроризм ҳам шундай таҳдид билан йўлимизга ғов бўлишга уринмоқда. Бу ёвуз кучларнинг тилда “Аллоху акбар!” деб туриб, амалда Ватанга ҳам, Оллохга ҳам хиёнат қилаётганини қанча-қанча мисолларда кўриш мумкин. Масалан, кўпчилик мусулмонларга яхши маълумки, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ахлоқи — ахлоқи жамила, одатлари — одати шарифа деб келинади. “Қуръон”и каримнинг “Нун” сурасидаги қуйидаги даъват ҳам шу ҳақиқатни тасдиқлайди: “Эй ҳабиб, ҳеч шак йўқдирки, сиз албатта ниҳоятда буюк бир хулқ соҳибидирсиз”. Энди ўзингиз айтинг, Ер юзидаги минг-минглаб одамнинг тинчини бузиб, кўнглига ғулгула солаётган разил террорчиларнинг қайси хатти-ҳаракати ёки қилмиши пайғамбаримизга хос улуғ фазилатларга тўғри келади? Албатта, бу иллатлар пайғамбар алайҳиссаломнинг йўлига ҳам, ул зотнинг таълимотига ҳам мутлақо зид. Шунинг ўзиёқ ислом дини улар учун шунчаки ниқоб эканини яна бир бор исботлайди.

Миллий бирлик, қадрият ва аънаналар ҳақидаги гаплар илгари коммунистларни қанчалик чўчитган бўлса, бугунги кунда диний экстремист ва террорчиларга ҳам шунчалик ёқмайди.

Бугун қадрият ва миллий аъналаримизни тиклаш, асраб-авайлаш ва янада бойитишда уч муҳим масалани назардан қочирмаслигимиз зарур. Биринчидан, шўро даврида миллий қадрият ва аъналаримизнинг шаклини ҳам, моҳиятини ҳам бузиш, сохталаштиришга уринишлар бўлди. Шу боис бугун уларни асл ҳолида тиклаб, ривожлантириш катта аҳамият касб этмоқда. Иккинчидан, бугун миллий қадрият ва аъналаримизга қарши янги бир хавф — диний экстремизм мафкураси таҳдиди пайдо бўлди. Учинчидан, “инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари” ниқобидаги айрим гуруҳлар ҳам бизнинг ўзлигимизга хавф солмоқда.

— Президентимиз ёшларга ибрат бўладиган замон қаҳрамонлари тимсолларини яратиш масаласига эътиборни қаратган эди. Қолаверса, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида ҳам санъат ва маданият аҳли олдида юксак вазифалар кўйилган. Унда, жумладан, “ижоддаги маҳдудлик ҳамда фикр қашшоқлигига қарши курашиш, баҳс-мунозара, танқид ва таҳлиллар орқали мафкуравий муҳитнинг соғлом бўлишига эришиш” лозимлиги айтилган. Республика Маънавият ва маърифат кенгаши бу йўлда қандай ишларни амалга оширмоқда?

— Ижодкорлар адабиёт ва санъат воситасида миллий истиқлол ғоясини халқимиз қалби ва онгига сингдиришда масъул. Миллий истиқлол ғояси билан миллий санъатимиз, маданиятимиз бир манбадан — халқимизнинг бой тарихи, эзгу орзу-интилишларидан озиқланади. Албатта, истиқлол йилларида санъат ва маданият соҳасида кўп ишлар қилинди. Лекин ютуқлар — ўзимизники. Агарда уларнинг барчасини сарҳисоб қиладиган бўлсак, амалда ҳали олдимизда кўп ишлар тургани ойдинлашади.

Бугунги кунда юртимизда профессионал асосда 37 театр фаолият кўрсатмоқда. Шундан 11таси Тошкент шаҳрида, 26таси Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда. Уларда 5 мингга яқин ижодий ва техник ходим ишламоқда. Бу жамоаларнинг барчаси давлат бюджети ҳисобидан маблағ билан таъминланади. Қолаверса, театр санъати фаолиятини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган «Арт-мадад» жамғармаси фаолият юритмоқда.

Шуни очиқ тан олиш керакки, профессионал театрлар иши ҳозирча талаб даражасида эмас. Улар асосан майда маиший мавзуларга берилиб кетди. Буни уларда намоиш этилаётган асарларнинг номлари ҳам айтиб турибди: Миллий театрда — «Эргинамнинг орзуси», «Қаллиқ ўйин», «Алдагани хотин яхши», Муқимий театрида — «Супер қайнона», «Супер қайнона-2», «Дилафрўзга тўрт ошиқ», «Хотинимнинг уч шайдоси», Аброр Ҳидоятлов театрида — «Ёрим кетаман дейди», «Отасининг қизи», «Чеча». Бу асарларда бугунги мураккаб даврнинг муаммоларидан асар ҳам йўқ.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги профессионал театрларда ҳам шу аҳвол. Маҳаллий ижодкорлар, асосан, саёз, енгил-елпи маиший комедиялар, актёрлар ўзи гапириб ўзи куладиган сценарийлар ёзишга ўтиб олган. Бундай репертуар сиёсати театр санъати таъсирчанлигини сусайтирмоқда.

Ўзбек давлат опера ва балет катта театри, Академик рус драма театри, Рус ёш томошабинлар театри, Тошкент давлат оперетта театри каби ижодий жамоаларнинг репертуар режасида миллий муаллифларнинг асарлари нихоятда кам, айримларида эса умуман йўқ.

Маданият ишлари вазирлигининг академик жамоалар ва халқ ижодиёти дирекцияси таркибида 8та, «Ўзтелерадио» компанияси қошидаги бадий жамоалар дирекциясида 7та, «Ўзбекрақс» миллий рақс бирлашмасида 18та жамоа бор. Улар ҳақиқий мухлислар орттириш, ижодий ҳисобот концертларини уюштириш, жойларда аҳоли билан ижодий мулоқотга киришиб, фуқароларимиз орасида миллий истиқлол ғоясини санъат орқали тарғиб этиш борасида изланиш лозимлигини унутиб қўйган. Санъатни севадиган, ардоқлайдиган миллат олдидаги бурчга муносабат шуми?

Давлатимиз миллий эстрадамиз ривожига катта эътибор бермоқда. Юртбошимиз ташаббуси билан бу борада ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Президентимизнинг халқни, айниқса, ёшларни ўз ортидан эргаштиришда унча-мунча олиму амалдордан кўра битта истеъдодли эстрада ижрочиси кўпроқ таъсирга эга бўлади, деган фикрни кўп таъкидлаши ҳам бежиз эмас.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда эстрада санъати ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилиши лозим. Ижро этилаётган кўшиқларнинг мазмун-моҳиятида миллий истиқлол ғояси акс этиши зарур. Лекин ҳозирча эстрадамиз бу талабларга жавоб беролмайди.

Ҳар куни эфир тўлқинлари орқали қанчадан-қанча енгил-елпи

кўшиқлар таралмоқда. Мана бу сатрларга эътибор беринг: “Фақат Шаҳнозабону билмасин, фақат, Қачон белбоғимни боғлаб кўёсиз?”

Бунақа кўшиқлар ёшларимизнинг нафақат диди, балки йигитлик гурури, вафо ва садоқат туйғуларини ҳам ўлдирапти.

Айниқса, ўзимизнинг бой мусиқий меросимиз бўлгани ҳолда, чет эл оҳангларига тақлиддан иборат сунъий ва ясама кўшиқлар кўпайиб бораётгани ачинарлидир. Шеър — ўзбекча, мусиқаси — ажнабий. Оқибатда айрим ёшларимиз ҳақиқий санъатнинг фарқига бормаи, хориж кўшиқларига кўр-кўрона ружу кўймоқда. Бунга ким айбдор? Авваламбор — ўзимизнинг тақлидчи хонандаларимиз. Улар яна “Ёшларимиз ўзбекча кўшиқларни эшитмай кўйди”, деб нолиб қолади. Бир нарсани унутмаслик керак: ўзбек хонандалари фақат миллий кўшиқлар билан жаҳонга танилиши мумкин! Бошқа халқларнинг санъатини куйлаб машҳур бўлган ижрочини ҳали ҳеч ким кўргани йўқ.

Кўшиқчилик — энг оммавий санъат. Шунинг учун унинг тарбиявий аҳамияти доимо диққатимиз марказида туриши лозим. Лекин, афсуски, бу борада бизда қандайдир бепарволик бор. Бир мисол. «Мистер Кредо» лақабли хонанданинг Саддам Хусайн ҳақидаги кўшиқлари Ташкент кўчаларида, Фарғона водийсининг бозор ва гузарларида баралла янграгани аниқланди. Бутун тараққийларвар инсоният бу мустабидни қоралаб, унинг тарафдорларига қарши курашиб турган бир пайтда бундай кўшиқларни оммалаштириш ҳам сиёсий, ҳам мафкураравий, ҳам маънавий сўқирлиқдан бошқа нарса эмас. Бундай ишлар-

10
OUTLOOK

Озод ШАРАФИДДИНОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

“ТАФАККУР”ГА ТАЪВИМ

Журналнинг бош муҳаррири кўнғироқ қилиб, “Тафаккур” ўн ёшга тўлиши муносабати билан икки оғиз табрик ёзиб беришимни илтимос қилганида ҳайрон бўлдим:

— Нечук? “Тафаккур” энди ўн ёшга тўлдимиди?

Менинг назаримда бу журнал азалдан бордай туюларди — у аллақачон менинг энг қадрли ва мўтабар нашрларимдан бири сифатида маънавий ҳаётимнинг узвий қисмига айланиб қолган эди. Кейин эсладим: дарвоқе, у истиқлолимиз меваси-ку! Бундан ўн йиллар аввал, Президентимиз фармониға кўра, республика “Маънавият ва маърифат” маркази билан бир пайтда ташкил қилинган. Чиннидек тоза қоғозға босиладиган, зўр дид билан безатиладиган, дизайни замонавий, матбаавий жиҳатдан ҳеч қайси нашрдан қолишмайдиган, мазмунан теран ва турфа, ҳам маърифий, ҳам маданий, ҳам маънавий тарафлама юксак “Тафаккур” нафақат менинг, пешқадам фикрлайдиган барча зиёлиларнинг

га биринчи навбатда санъаткорлар, санъатшунослар, маданият ишларининг мутасаддилари, маънавият фаоллари қарши чиқиши, бонг уриши керак.

Халқни, энг аввало, зиёлилар, маданият ва санъат арбоблари уй-готмоғи лозим. Бунинг учун, афсуски, гоҳида аввал уларнинг ўзини уйғотишга тўғри келмоқда. Масалан, ҳозиргача келажаги буюк Ўзбекистонимиз тимсолини одамларга бадий, жозибали қилиб тасвирлаб бера олмаямиз.

— Бузгунчи мафкураларга қарши курашиш ва улар устидан галабага эришиш мафкуравий курашлар тарихини яхши билишни ҳам тақозо этади. Тарихда ҳозирги кунда биз дуч келаётган диний ақидапарастликка ўхшаган хавф-хатарлар бўлганми?

— Бўлган. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси олимлари олиб бораётган тадқиқотлар ҳозир диний ақидапарастлар қўллаётган ва фашизм мафкурачилари ишлатган усуллар бир хиллигини исботламоқда. Мисол учун, фашизмнинг Шарқ мамлакатларига қаратилган тарғиботида мусулмонларнинг диний туйғулари суиистеъмол қилинган (ҳозирда “Ҳизб ут-таҳрир” бунга тақорламоқда); шарқликлар орасида антифашистик коалицияга кирган Ғарб давлатларига қарши кайфият пайдо қилишга зўр берилган; “Гитлер араб халқлари ва ислом динининг ҳимоячиси, у мусулмон халқлари федерациясини яратади” де-

ҳам ҳаётида муқим ўрин эгаллади, энг сеvimли журналига айланиб қолди.

“Тафаккур” ўн йил давомида катта тажриба тўплади ва ундан чиқадиган хулосалар бугунги жамиятимизнинг маънавиятини ривожлантиришда, тафаккурини ўстиришда гоҳида муҳим ўринга эга. Хўш, улар қандай хулосалар?

Биринчидан шуки, тафаккур жамият ҳаётида гоҳида катта аҳамият касб этади, қолаверса, у — даврни, тарихни ҳаракатлантирадиган, олға етаклайдиган қудратли кучдир, деган ҳақиқат бугунги тараққиёт мисолида яна бир қарра ўз тасдиғини топди. Лекин бундай қудратга эга бўлмоқ учун тафаккур теран бўлмоғи, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига кириб бормоғи лозим. Хўш, тафаккурнинг ўзи нима? У нега керак? Инсон ва инсоният бемалол юксалиб бормоғи учун ўз-ўзини идрок этмоғи, кимлигини англаб етмоғи, ҳаётнинг маъноси ва моҳияти нималардан иборат эканини теран тушунмоғи керак. Бир сўз билан айтганда, тафаккур — билиш ва юксалишнинг бетакрор, бекиёс қуроли. Аммо ана шу вазифасини муваффақиятли ўтамоғи учун у ҳақиқатга асосланмоғи, адолатга хизмат қилмоғи зарур. Ёлғон гоҳлар, сохта силлогизмлар асосига қурилган, ҳақиқатдан озикланмайдиган тафаккур раҳнамолик қиладиган жамиятнинг ҳалок бўлиши муқаррар эканини биз ўз ҳаётимизда кўрдик, бундай фожиани бошимиздан кечирдик. Бу ўринда яна савол туғилади: хўш, тафаккур қандай қилиб ҳақиқат ва адолат билан иноқлашиши мумкин? У қандай қилиб авваламбор ўзи тўғрилиқка эришиши, кейин эса жамиятни тўғри йўлга солиб юбориши мумкин? У қандай

ган ваъдалар берилган (ҳозир “Ҳизб ут-таҳрир” эса халифалик тузишга даъват қилмоқда); атоқли кишилар, қабила ва уруғ раҳбарларини, маҳаллий халқ вакилларини ўз томонига оғдириб олган (“Ҳизб ут-таҳрир”нинг даъват, варақаларини эсланг); Шарқ ёшлари онгига фашистик ғояларни сингдириш учун Германия ва Италия университетларида араб факультетлари ташкил этилган; четдан юбориладиган маблағлар ҳисобига ёшларнинг сиёсий клублари тузилган, уларнинг қошида яширин гуруҳлар (ҳозир бу — диний экстремизмга ўргатувчи “ҳалқа”лар) ташкил этилган; улар ҳарбий кўшинлар ичига ўз одамларини киритиб борган; сиёсий ва ҳарбий арбобларни оғдириб олишга эришилган; Афғонистон орқали Ўзбекистонга кириб, кўпоровчилик ишларини амалга оширишга ҳаракат қилган (Сариосиё ва Узун туманларидаги воқеаларни эсланг); матбуотда ўзларига сотилган шарқликларнинг “демократик чиқишлари”ни (ўзимиздан чиққан айрим “инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари”ни эсланг) уюштирган ва ҳоказо. Ана шу далилларнинг ўзиёқ диний ақидапарастлик — салла ўраган фашизмдан бошқа нарса эмаслигини исботлашга етади. Президентимиз шунинг учун ҳам турли халқаро анжуманларда жаҳон ҳамжамиятини бундай хавф-хатардан огоҳлантириб келмоқда.

— Сизнингча, бугун жамиятимиз олдида маънавий-маърифий ва мафкуравий соҳадаги энг муҳим вазифалар айнан нималардан иборат?

қилиб, ҳеч қачон ҳаракатдан тўхтамайдиган, ҳамиша ҳаётнинг учқур суръатлари билан уйғун ҳолда кучайиб борадиган қудратга эга бўлмоғи мумкин?

“Тафаккур” журналининг тажрибаси бунга ҳам жавоб беради: бунинг учун тафаккурга том маънодаги эркинлик керак. Қаердаки эркинлик ўрнини турли-туман тақиқлар, тўсиқ ва ғовлар эгалласа, қаердаки одамлар қонига сингдирилган, уларнинг юрагига уя қуриб олган кўркув ҳукмрон бўлса, у ерда тафаккур бемалол барг ёзолмайди ва табиий ривожланишда ўз вазифасини бажара олмайди. Аксинча, шира тушган дарахтдай қуриб бораверади. Фақат эркин тафаккургина ўзи билан бирга одамларни юксак парвозларга етаклаши, фаровонлик йўлини кўрсатиб бериши мумкин. Хўш, бу эркинлик, бундай ҳақиқатга йўғрилиш, адолат нурларини сингдириш қачон ва қандай юзага келади? Бунинг бирдан бир йўли — фикрлар хилма-хиллиги, турли қарашлар ўртасидаги кураш, баҳс-мунозарадир.

Албатта, жамият бир мушт бўлиб бирлашмоғи лозим. Албатта, унга ҳам-жихатлик керак, яқдиллик зарур. Акс ҳолда жамият оққуш, чўртанбалиқ ва қисқичбақа зўр бериб ҳар томонга тортган арава ҳолига тушиб қолади. Айни чоқда, яқдилликнинг ўзи фикрлар ранг-баранглигидан туғилади. Ҳақиқат баҳсларда туғилади, деган машҳур гап замирида ҳам ана шу ҳақиқат мужассам бўлса ажаб эмас.

“Тафаккур” журналининг энг катта хизматларидан яна бири шундаки, у ўз муштарийларини дунёни, инсонни идрок этиш борасида тўғри фикрлашга

— Ижтимоий соҳа — мафкура соҳаси. Чунки бу инсон эҳтиёжлари-
на таъминлайдиган, унинг кайфияти, ўй-фикр ва дунёқарашини шакл-
лантирадиган соҳа.

Президентимиз Ислом Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон
Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги “Вата-
нимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимиз-
нинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ” деб номланган
маърузасида аҳоли ўртасида, айниқса, ёшлар билан олиб борилади-
ган тарғибот-ташвиқот ва тарбиявий ишларни изчил, пухта ўйланган
тизим асосида ташкил этиш ва уларнинг таъсирчанлигини кескин ку-
чайтириш — маънавият ва маърифат аҳли, зиёлилар зиммасига ди-
ний экстремизм мафкурасига, террорчиликка қарши курашдаги асо-
сий вазифа сифатида белгилаб берилди.

Республика Маънавият ва маърифат кенгаши ишини жонланти-
риш, уни расмийликдан холи қилиш мақсадида кейинги вақтлар-
да “Фидойилик ва фидойилар” мавзуида учрашувлар дастурини иш-
лаб чиқиб, амалга ошириш, “Мақтабга ёрдам – миллатга ёрдам” ши-
ори остида мактабларга ҳомийлик қилган юртдошларимиз ташаббу-
сини тарғиб-ташвиқ этиш, “Кучоқ очиб халқ ичига борайлик!” деган
даъват билан жадидлар давридаги каби кенг кўламли маънавий-маъ-
рифий ҳаракатни бошлаш кўзда тутилмоқда.

Тажрибали муаллифлар гуруҳи томонидан таълимнинг барча бос-
қичлари учун “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойил-

ўргатмоқда. Хозирги одамларнинг анчагинаси шўро даврини кўрган, улар-
нинг онги маълум мафкуравий қоидалар таъсирида шаклланган. Хусусан, биз
дунёда фақат икки хил ранг, икки хил белги-аломатни — оқу қора, яхшию
ёмон, бою камбағал, прогрессив ва реакцион каби ўзаро қарама-қарши
ҳақиқатларнигина кўришга одатланган эдик. Бундай қараш юзлаб турфа хил
рангларни, жолларни идрок этишимизга йўл қўймас, охир-оқибатда олам
кўзимизга ғоятда ғариб, кемтик ва зерикарли кўринар, шу вайдан тафаккури-
миз ҳам бир томонлама ва чўлтоқ бўлиб қолган эди.

“Тафаккур” журнали аста-секин бўлса-да кўзимизни очяпти, турфа хил
рангларни фарқлашга, ҳаётни идрок этишда схематизмдан, қолиплардан
халос бўлишга ўргатапти. Шунинг ўзи учуноқ журнални ҳар қанча алқаса,
унинг ижодий жамоасига миннатдорлик айтса бўлади.

Мен “Тафаккур”да бир муддат ишлаганман. Таҳририятдаги ижодий жа-
раён ва у ердаги ходимларнинг аксарияти менга яхши таниш. Фидойилик
билан меҳнат қиладиган бу кичик жамоани ҳамон қўмсаб тураман.

“Тафаккур”ни мазмундор, кўркам нашрга айлантирган Баҳодир Зокир,
Муртазо Қаршибой, Ольга Жолдасова каби ижодкор укаларимни, сингилла-
римни журналнинг ўн йиллик санаси билан чин дилдан табриклайман.

Ўн ёш — журналнинг давомли йўлидаги дастлабки бекат. Йўлинг ҳами-
ша нурли бўлсин!

“Тафаккур”га таъзим.

лар” фанидан дарслик ва ўқув қўлланмалари такомиллаштирилиб, янгитдан чоп этилмоқда. Бироқ ҳали қилинадиган ишлар жуда кўп.

Энди биз фақат тарғибот-ташвиқот тадбирлари билан чекланиб қолмай, ҳаётнинг ўзи талаб қилаётган янги-янги мафкуравий технологияларни амалга оширишга ҳам ўтишимиз керак. Бу — халқимиз мафкуравий онгини ҳозирги даражадан биз орзу қилаётгандек юксалтиришни англатади. Шу сабабли бу ишда қўлланадиган усул-усуллар, восита ва шакллар номигагина ёки ҳисобот учун эмас, балки келтирадиган аниқ натижаси, самарасига қараб танланади.

Чунончи, терроризм ва диний экстремизмга, жамиятимизни орқага тортаётган айрим иллатларга қарши умуммиллий тадбирларни ташкил этиш; миллий мафкура ғалабаси йўлида санъатнинг барча турларидан мунтазам фойдаланиш; “Тарғибот — соддалаштириш санъати” деган қоида асосида иш олиб бориш, “Мафкуравий маълумотлар банки”ни ташкил этиш; махсус мусиқа, махсус лавҳалар билан бошланувчи алоҳида услуби, оригинал радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар ташкил этиш; Ўзбекистон қаҳрамонлари ҳаёт тажрибаларини тарғиб қилиш; турли тоифадаги оддий касб эгаларининг фаол фуқаролик позициясини ёритиш; миллий ғоямизнинг таъсирчанлигини, курашчанлигини илмий-амалий асосда кучайтириш мақсадида республика Маънавият ва маърифат кенгашининг “Миллий ғоя” илмий-услубий, маърифий, тарихий-тарбиявий журналлари ташкил этиш; шаҳар, қишлоқ ва овулларимизда “Келинг, очикчасига гаплашайлик” шиори остида бевосита мулоқотлар ўтказиш; чет эллардаги замонавий тарғибот усулларини, жамоатчилик билан ишлаш (паблик рилейшнз) тажрибасини ўрганиб, ҳаётга жорий этиш; миллий истиқлол ғоясини миллат манфаати учун фойдали, курашчан мафкурага айлантириш, унинг кундалик ҳаёт билан узвий бирлигини таъминлаш, аниқ мафкуравий мақсадларни белгилаш ва уларга эришишнинг амалий йўллари ишлаб чиқиб, тез ва соз жорий қилиш; кичик-кичик театрлаштирилган мусиқий труппаларни ташкил этиш (мутлақо янги ғоявий-бадий репертуарлар билан), уларни маҳалла, қишлоқ ва далаларга чиқариш; диний экстремизм мафкураси қўллаётган кураш усулларини муттасил ўрганиб бориш каби тадбирлар шулар жумласидандир.

Миллий мафкуранинг ҳар бир юртдошимиз қалби ва онгига чуқур сингиб бориши уни тарғиб этишда энг замонавий усулларни самарали қўллай олишга боғлиқ. Очиғи, тарғиботнинг ваъз ўқиш, яъни воизлик усули ҳозирги глобаллашув даврида унчалик ҳам қулай эмас-дек туюлади. Чунки ҳозиргидек вақт тигиз бўлган даврда одамларни аудиторияларга тўплашнинг ўзи муаммо. Иккинчидан, тингловчиларни жалб этиш, қизиқтириш, уларга таъсир кўрсатиш, уларни эзгу ишларга илҳомлантириш воиздан жуда катта маҳорат талаб этади. Таасуфки, ҳамма воизларда ҳам бундай истеъдод йўқ. Шунинг учун воизлик билан чекланиб қолмасдан, тарғиботнинг замонавий технологияларини ўрганиш ва амалда қўллаш фурсати етди.

Таъкидлаш жоизки, ғоявий тарғибот таъсирчанлигининг асосий шартларидан бири — унинг зимдан амалга оширилиши.

Масалан, “миллий ғоя” атамасини такрор-такрор айтиб тарғиб қилиш ҳам мумкин. Лекин бу бирикмани айтмасдан, унинг моҳиятини тарғиб қилиш самаралироқ бўлади. Ўзингиз ўйланг, ўзбеклар таомлар ичида қайси бирини хуш кўради: ошними, кабобними? Менимча, барчасидан ҳам кўпроқ нонни хуш кўради. Бироқ, таърифлашга келганда, ҳамма “ош едик”, “кабоб зўр бўлибди”, дейди-ю, негадир нонни эсламайди. Ваҳоланки, нонсиз ҳеч бир таомни еб бўлмайди. Нонсиз яшаб ҳам бўлмайди. Таомларнинг барчаси такрор ейилганида меъдага уради. Аммо нон ҳеч вақт жонга тегмайди. Миллий ғоя ҳам маънавий ҳаётимизда нон кабидир. Демак, уни нондек тарғиб қилиш керак. Саноат ёки қишлоқ хўжалиги бўладими, тиббиёт ёки таълим соҳаси бўладими — барча жабҳада миллий ғоя нондек заруратга айланиши, одамларнинг маънавий эҳтиёжи бўлиб қолиши керак. Токи одамлар турмушнинг бирор муаммосини муҳокама қилаётиб, беихтиёр миллий ғоя асосида жавоб топсин, бирон бир ишга қўл ураётганида миллий ғоядан илҳомланиб, куч олганини сезмай ҳам қолсин. Ана шунда миллий ғоя ҳар бир юртдошимизнинг қалби ва онгида яшай бошлайди.

Илмий хулосаларга кўра, одамнинг хотирасида 90 фоиз ҳолларда ўзи бажарган иш, 50 фоиз ҳолда кўргани ва 10 фоиз ҳолда эса эшитгани сақланиб қолар экан. Демак, ёшларни ўзлари бевосита иштирок этадиган амалий мафкуравий ишларга кўпроқ жалб қилишимиз керак.

Бугун миллий ғоямиз ҳам ана шу талабларни ҳар бир касб эгасига эслатиб туриши керак. Ана шунда у нафақат диний экстремизм, терроризмга қарши курашда бизга таянч ва суянч бўлади, балки маҳсулот сифатини жаҳон андозалари даражасига кўтариш, иқтисодиётимизни юксалтиришга ҳам хизмат қилади. Шу боис “Меҳнат ва интизом — фаровонлик кафолати”, “Маҳсулот сифати — ҳаёт сифати”, “Мен — ўзбекистонликман! Шунинг учун “Made in Uzbekistan”ни танладим. Сиз-чи?”, “Менинг ишим сифатсиз бўлиши мумкин эмас, чунки мен — ўзбекистонликман” каби шиорлар воситасида амалий ғояларни тарғиб қилиш вақти етди.

Юртбошимизнинг ҳаётга катта умидлар билан кириб келаётган ёшларга қарата айтган қуйидаги ўғитини ҳар бир таълим муассасасининг энг гавжум, муҳташам жойига битиб қўйиш лозим: *“Эй болам, сенинг Ватанинг битта — барчамизга азиз, бетакрор мана шу Ўзбекистон. Ота-боболарингнинг хоки шу ерда ётибди. Шу муқаддас замин сени дунёга келтирган, сен уни обод этишинг, ҳимоя қилишинг шарт. Нафақат сенинг ўз ҳаётинг, балки сенга умид кўзини тикиб турган ота-онанг, опа-сингилларинг, ёш гўдаклар, нуроний қарияларимизнинг ҳаёти ҳам ана шу бурчингни нечоғлиқ адо этишингга боғлиқ”.*

Султонмурод ОЛИМ суҳбатлашди.

G'ARB VA

LIBERALIZMI

Иккинчи мақола

“Уч қадам” стратегияси

Мушук оқ бўладими, қора бўладими — бунинг нима фарқи бор, сичқонни тутса бўлди-да.

Дэн-Сяопин

Хитойда, марксизмнинг таъсири ҳамон кучли бўлса-да, XX асрнинг 90-йилларидан эътиборан либерализм ижтимоий, айниқса, иқтисодий ҳаётда яққол кўзга ташлана бошлади. 70-йилларнинг охирида Хитой ислохотларининг “отаси” Дэн-Сяопин раҳбарлигида амалга оширилган иқтисодий ўзгаришлар ва ошкоралик сиёсати туфайли мамлакатга марксизм ақидаларига зид таълимотлар, жумладан, либерал ғоя ва қарашлар кириб кела бошлади. Улар дастлабки пайтларда қаттиқ тазйиққа учраганига қарамай, тез орада кенг жамоатчиликнинг онгу шуурини эгаллади, дунёқарашини ўзгартирди. Эътиборли жиҳати шундаки, Хитой раҳба-

Сўнги қирқ-эллик йиллик тараққиёти мобайнида либерал демократиянинг турли шакллари пайдо бўлди. Уларни асосан икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бири — инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини маъмурий тизим тазйикидан ҳимоя этадиган ғарбона либерал демократия шакли; иккинчиси — шахс ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини инкор этмаган ҳолда, унинг фаолиятини давлат ва жамият манфаатлари билан уйғунлаштиришга қаратилган японча ёки кенгрок олганда, шарқона либерал демократия модели.

Биз олдинги мақоламызда либерализмнинг ғарбона, аниқроғи, американча моделининг мазмун-моҳияти, муаммо ва зиддиятлари тўғрисида фикр юритган эдик. Бу гал Хитой ва Япония сингари мамлакатларда либерал ғоя ва қарашларнинг тарқалиши, демократик қадриятларнинг ривожланиши ҳақида тўхталмоқчимиз.

SHARQ

рияти либерализм таълимотидан иқтисодий ислохотларни янада жадаллаштиришга туртки берадиган ғоявий-назарий омил сифатида фойдаланди. Шу тариқа XXI аср арафасида либерализм бу мамлакатда сиёсий қарашлар тизими сифатида расман тан олинди. Бу ҳол Хитой раҳбариятининг мамлакат иқтисодиётини тубдан ислоҳ этиш, қонун кучига таянган ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этиш саринтилаётганидан далолат эди.

Лекин, барибир, бугунги кунда иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича дунёда етакчи бўлган, бир миллиард 300 миллиондан зиёд аҳолини моддий жиҳатдан таъминлаб, жаҳон бозорини турли-туман маҳсулотлар билан тўлдириб ташлаган бу мамлакатни ғарб кишиси ҳамон ажиб сир-синоат, бетакрор қадимий анъаналар, ўзгача менталитетга эга одамлар юрти деб билади. Албатта, бунинг ўзига яраша сабаблари бор. Масалан, Хитой социализми ҳеч қачон соф коммунистик ақидалардан иборат бўлмагани сингари, бозор иқтисодиётининг хитойча шакли ҳам унинг ғарбона моделларидан фарқ қилади. Шу маънода, ушбу давлат раҳбариятининг либерал ғоя ва қарашлар, демократик кадриятлар тарафдорига айланиб қолгани кўпчиликни ажаблантириши мумкин. Чиндан ҳам, коммунистик ақидалар қаёқдаю инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя этувчи либерализм таълимоти қаёқда?!

Бироқ, Хитой воқелигига ҳолисона ёндашиб, мамлакат ҳаётининг қайси соҳасини олмайлик, барчасида бугун жадал ривожланиш, тараққиёт ва янгиланиш рўй бераётганининг гувоҳи бўламиз. Дарҳақиқат, сўнгги йигирма йил мобайнида бу давлатда ижтимоий-иқтисодий ўсиш, замонавий бозор инфратузилмаларини шакллантириш, аҳоли турмуш даражаси ва моддий фаровонлигини ошириш борасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Айрим иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ривожланган мамлакатлар даражасига етиб бораётгани, иқтисодий ўсиш суръатларига кўра дунёда биринчи ўринга чиқиб олганини назарда тутиб, баъзи олим ва сиёсатчилар "XXI аср Хитой асри бўлади" дея башорат қилмоқда.

"Хитой мўъжизаси"нинг моҳияти ва муваффақияти биринчи галда тараққиёт йўлини танлашда хитойликларнинг ўзига хос менталитети, миллий хусусиятлари ҳисобга олингани, шунингдек, ислохотларнинг "бош

меъмор”и Дэн-Сяопин 80-йиллар бошида илгари сурган “Уч қадам” стратегиясининг қабул қилингани ҳамда собитқадамлик билан амалга оширилгани билан изоҳланади. Агар 50-йилларда бу мамлакатда “Биз 15 йил мобайнида Англияга етиб оламыз” қабилидаги иқтисодий жиҳатдан асоссиз, воқеликка зид шиорлар илгари сурилган бўлса, “Уч қадам” стратегияси мутлақо янгича ёндашувларга, жумладан, ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш, давлатнинг етакчилиги вазифасини сақлаб қолиш, аҳолининг кам таъминланган гуруҳларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, хорижий сармомияни жалб этиш учун зарур шарт-шароит яратиш тамойилларига асосланган. Бу сиёсатнинг назарий негизи ана шу концепцияда ўз ифодасини топган. Хўш, унинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?

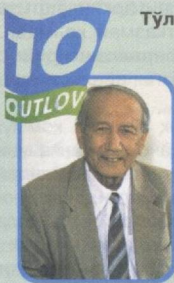
“Уч қадам” концепцияси мамлакат иқтисодийетини тубдан ислоҳ этиш ва пировардида уни энг ривожланган давлатлардаги каби юксалтириш, халқнинг моддий фаровонлиги ва турмуш даражасини яхшилашни назарда тутди. Мазкур концепция билан танишиб чиқсангиз, унда воқеликдан йироқ, ҳаёлий бирон бир мўлжал ёки мақсадни кўрмайсиз. Дарвоқе, ислохотлар меъморининг ўзи ҳам воқеликка прагматикларча ёндашиш қобилияти билан шуҳрат қозонган эди. Бир вақтлар журналистлар ундан ислохотлар концепцияси социалистик тузум ғояларига нақадар мос келиши ҳақида сўрашганида, Дэн-Сяопин “Мушук оқ бўладими, қора бўладими — бунинг нима фарқи бор, сичқонни тутса бўлди-да!” деб жавоб берган экан. Бинобарин, “Уч қадам” концепцияси ҳам мавҳум ғоявий ақидаларга эмас, аниқ-равшан иқтисодий таҳлил ва тафаккурга таянади. Унга кўра, асосий иқтисодий кўрсаткич — мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти биринчи босқичда (1982-89 йиллар) икки марта, иккинчи босқичда (1990-99 йиллар) тўрт марта кўпайиши, учинчи босқичда эса (2050 йилгача) аҳоли жон бошига тўрт минг долларга етиши кўзда тутилади. Дастлабки икки босқичдаги вазифалар муддатидан илгари бажарилганини эътиборга олсак, учинчи босқичдаги мақсадларга ҳам эришилишига шубҳа қилмас бўлади. Ҳозирги вақтда Хитойнинг ялпи ички маҳсулот миқдори ҳамда хорижий сармомияни жалб этиш бўйича етакчи давлатлар қаторидан ўрин олгани ҳам шундан далолат беради.

Хуллас, 70-йиллар охиридан бошлаб изчил амалга ошириб келинаётган жамят ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва очиқлик сиёсати мазкур мамлакатда либерализм таълимотининг кенг ёйилишига замин яратди. Бирок бугунги кунда ҳам либерализмнинг мазмун-моҳияти, унинг асосий ғоя ва тамойиллари борасида баҳс-мунозаралар давом этмоқда. Чунончи, зиёли ва оддий кишилар либерал демократик қадриятларни, озодлик ва эркинлик ғояларини ёқлаб чиқаётган бўлса, амалдорларнинг аксарияти либерал ғоялардан “тозаланган”, қандайдир мавҳум демократик тузум тарафдори эканини таъкидламоқда. Лекин, амалда Хитой раҳбарияти мамлакат ҳаётининг барча соҳалари, айниқса, иқтисодийетни либераллаштириш чораларини изламоқда ва боя таъкидлаганимиздек, бу борада салмоқли ютуқларни қўлга киритмоқда.

Хитойда амалга оширилган ислохотлар ва очиқлик сиёсатининг дастлабки босқичларидаёқ Дэн-Сяопин бозор иқтисодиётининг миллий концепциясини яратишга киришган эди. Унинг моҳияти шундан иборатки, мамлакат иқтисодиётининг либераллашуви, хусусийлаштириш жараёни, турли мулк шаклларининг пайдо бўлиши, хорижий сармояларнинг кириб келиши амалдаги ижтимоий тузум асосларига путур етказмаслиги лозим. ХКП XIV съездида (1992 йил) сўзлаган нутқида Дэн-Сяопин ана шу масалалар хусусида тўхталиб, бундай деган эди: “Мамлакат иқтисодиётини ислох этишдан кўзланган бош мақсад — социалистик бозор иқтисодиёти тизимини шакллантиришдир”.

Шунга қарамай, Хитой раҳбарияти ислохотларнинг илк палласиданоқ инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, иқтисодий ҳудудлар ваколати, мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётини либераллаштириш муаммосига дуч келади. 80-йилларнинг охирида мамлакатда янги сиёсий куч — “Демократия учун” ҳаракатининг пайдо бўлиши, 1989 йил 4 июндаги Пекин воқеалари аҳоли турли қатламлари, айниқса, ёшлар ва зиёлиларнинг ўз сиёсий манфаатлари учун курашга тайёр эканини кўрсатди. Бу чиқишлар зўрлик билан бостирилган

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

МАЪНАВИЙ УСТУНЛАРИМИЗ- ДАН БИРИ

Шубҳасиз, “Тафаккур” журнали ўн йил мобайнида ўз қиёфасини ҳам, ўқувчисини ҳам топди. Унинг ўз айтар сўзи бор. Хар бир сонидан албатта

битта “устун” бўлади — муҳташам иморатни шундай устунлар кўтариб туради. Аслида, ана шу қисқа фурсат ичида журналнинг ўзи ҳам истиқлол даври маънавиятининг устунларидан бирига айланди. Шу боис “Тафаккур” хонадонимга кириб келса, яйраб кетаман (кўпинча бош муҳаррирга сим қоқиб раҳмат айтаман).

Ростини айтсам, “Тафаккур”нинг навбатдаги сонини мутолаа қилганимдан сўнг баъзан ўзимни ноқулай ҳис этаман — гўё ўзим барча шартшароитларга эга бўлган “банковский” уйда яшайман-у, қўшнилариим шarti кетиб, парти қолган эски кулбада жонини ҳовучлаб ўтиргандек. Гапимнинг даромади тушунарли бўлса керак: мен журналнинг ададини назарда тутяпман — у бор-йўғи беш минг нусхада чоп этилади, холос. Яъни, “Тафаккур”ни омади чопган муштарийларгина ўқийди, зиёлиларнинг талай қисми эса ундан бебаҳра! Менимча, “Тафаккур” энг камида юз минг нусхада чоп этилиши керак. Тўғри, ҳозир ҳамма нарса пулга, ҳисоб-китобга бориб тақалади. Шу боис дўппини ечиб қўйиб ҳисоб-китоб қилиб кўриш лозим: агар журнал юз минг нусхада чоп этилса, ҳар бир донаси (таннарх) неча пулдан тушади? Ўзбекистонда “Тафаккур”ни ўқиши мумкин бўлган нечта ўқувчи бор? Эринмасдан журналхонлар рўйхатини олиш керак (агар тажриба учун шундай қилинса, бошқа нашрлар ҳам ибрат олади).

Эҳтимол, менинг таклифим хомхаёллик бўлиб туолар. Начора, дастурхонда турган ноз-неъматдан кўни-қўшниларнинг ҳам баҳраманд бўлишини истар экансан киши. Мен таклифнома юборяпман, холос. Уни қабул қилиш-қилмаслик — ихтиёрингиз. Ишбилармон, тадбиркор дўстлар, сизлар нима дейсиз?

бўлса-да, мамлакат ҳаётини эркинлаштириш, ислохотларни янада жадаллаштиришга таъсир ўтказмай қолмади. Ана шундай чигал масалаларни ҳал этиш, яъни либераллаштириш сиёсатини амалга оширишда асосий эътибор иқтисодий, айниқса, қишлоқ хўжалигини ислоҳ этишга қаратилди.

50-60-йилларда, қишлоқ хўжалик коммуналари мавжуд бўлган даврларда қаерга нима экиш, қачон ва қанча микдорда экиш, қандай ўғитлардан фойдаланиш, маҳсулотни кимга, қандай нарҳда сотиш каби масалалар фақат юқоридан ҳал қилинган, деҳқон эса қарор қабул қилиш жараёнида иштирок этмаган. Иқтисодий ислохотлар натижасида коммуналар ва марказдан туриб бошқариладиган қишлоқ хўжалик корхоналари ўрнига юз минглаб оилавий ширкатлар ташкил этилди. Шундан сўнг, ер давлат тасарруфида қолгани ҳолда, ҳар бир деҳқон маълум даражада мустақил хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлди. Узоқни кўзлаб амалга оширилган бундай сиёсат мамлакат аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлиқ таъминлабгина қолмай, ортиқчасини экспорт қилишга ҳамда қишлоқдаги одамлар турмуш даражасининг ошишига хизмат қилмоқда.

Хитойда давлат корхоналарини хусусийлаштириш, тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб беришга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Бу ҳол амалдаги қонунчилик ва ҳатто Конституцияга хусусий тадбиркорликни ҳимоя этишни кўзда тутадиган муҳим ўзгартиришлар киритилишига сабаб бўлди. Натижада мамлакатда юз минглаб кичик корхона ва фирмалар, миллионлаб хусусий тадбиркорлар пайдо бўлди. Бугунги кунда Хитойда чет эл сармояси иштирокида ташкил этилган 320 мингдан зиёд корхона фаолият юритмоқда. Шу боис дунёнинг қайси мамлакатига борманг, ҳаммасида "Made in China" тамғаси босилган турли-туман маҳсулотларга кўзингиз тушади. Илгарилари экспорт қилинаётган товарлар орасида хомашё, озиқ-овқат ҳамда енгил саноат маҳсулотлари кўпроқ бўлса, бугун замонавий электрон асбоб-ускуналар, илғор технологиялар, ноу-хаулар салмоғи ортиб бораётгани кўзга ташланмоқда. Ҳозирги вақтда валюта захираси бўйича Япониядан (806 миллиард доллар) кейинги ўринга чиқиб олгани (416 миллиард доллар), 1977-97 йиллар мобайнида биргина АҚШ билан савдо-сотик микдори қирқ баробар кўпайиб, 119,5 миллиард долларга етгани, ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида иқтисодий ўсиш суръатлари йилига ўртача 10 фоизни ташкил этгани ҳам бу мамлакатнинг қанчалик катта имконият ва куч-қудратга эга эканидан далолатдир.

Албатта, буларнинг барчаси коммунистик мафкура ҳумкронлик қилиб турган давлатда либерализм таълимоти, либерал ғоя ва қарашларнинг истиқболлари ҳақида аниқ бир тўхтамга келиш имконини бермайди. Шундай бўлса-да, мамлакат ҳаётининг турли соҳаларини либераллаштириш борасида амалга оширилаётган сиёсат бугун ўз самарасини бераётгани шубҳасиздир.

Либерализмнинг ҳаётбахш ва яратувчанлик салоҳияти, унинг беқиёс имкониятлари бугунги кунда бошқа бир мамлакат — Япония мисолида айниқса яққол намоён бўлмоқда.

Уч марта “кашф” этилган мамлакат

Бор имконият ва ақлий салоҳиятимизни илм излашга сафарбар этайлик!

(Япон ҳукуматининг 1868 йилдаги даъватидан)

Бу даъват эълон қилинганидан буён қарийб бир ярим аср ўтган бўлса-да, японлар ҳамон зўр ташналик билан илмга талпинади, дунёнинг қайси нуқтасида бўлишидан қатъи назар, илм-фан, технология ва иқтисодиётдаги бирор бир янгилик, кашфиёт, ихтиро уларнинг назаридан четда қолмайди. Япония V-VI асрларда ён-атрофидаги бошқа мамлакатларга нисбатан тараққий этган давлат — Хитой эришган жамики ютуқларни чанқоқлик билан ўрганди. Кейинчалик минг-минглаб япон фуқаролари ўз ҳукумати даъвати билан АҚШга — эркин иқтисодиёт асосларини, Буюк Британияга — ҳарбий-денгиз санъатини, Франция ва Пруссияга — гуманитар фанлар, айниқса, ҳуқуқшуносликни ўзлаштириш учун йўл олди. Кунчиқар мамлакат фуқароларига хос бундай шижоат ва илму хунарга чанқоқлик келгусида унинг юксак тараққий этишида асосий омил бўлди.

Агар сўнги ярим аср мобайнида дунё миқёсида бу мамлакат тўғрисида чоп этилган китоблар бир жойга жамланса, уларнинг барчаси ҳатто Ўзбекистон миллий кутубхонасига ҳам сифмаса керак. Япония эришган ютуқлар, унинг тарихи ва маданияти, халқининг феъл-атвори ҳамда руҳиятига бўлган қизиқиш шу қадар зўр. Лекин, бу фаройиб ва жозиба-ли ўлканинг бизга маълум бўлмаган жиҳатлари ҳам талайгина.

Япониянинг ижтимоий-сиёсий тараққиёти мавзуга қўл урган тадқиқотчи, аввало, унинг қайси тамаддунга мансублиги масаласига ойдинлик киритиши лозим. Жуғрофий жойлашув жиҳатидан ёндашилса, ҳаммаси равшан бўлади: Япония, шубҳасиз, Шарқ тамаддунига мансуб мамлакат. Лекин ижтимоий тараққиёт ва сиёсий маданият нуқтаи назаридан қаралса, унинг қайси тамаддунга мансублиги масаласини ҳал этиш осон эмас. Устига-устак, бу ҳол мамлакатнинг ўзида эллик йилдан буён жиддий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келмоқда. Чиндан ҳам, бир ўйлаб кўринг, демократик институционал тизимнинг фарбона тамойилларини миллий менталитет, ўзига хос тафаккур тарзи ҳамда қадриятлар билан уйғунлаштира олган мамлакат Фарбга мансуб бўладими, Шарққами? Бу саволга ҳануз аниқ жавоб йўқ. Ҳар ҳолда, аксарият мутахассислар замонавий япон сиёсий маданияти ҳақида сўз кетганда, уни шарқона анъанавийлик ва фарбона қадриятларнинг ўта ноёб мужассами ва муштараклиги тимсоли сифатида баҳоламоқда. Шу маънода, дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш, демократик қадриятларни миллий урф-одат ва анъаналар билан уйғунлаштирган ҳолда ҳаётга татбиқ этишга интилайтган Ўзбекистон учун Япониянинг бу борадаги тажрибаси беқиёс аҳамият касб этади.

Япониянинг тоталитар тузумдан демократик тараққиёт сари босиб ўтган йўли бу жараён ўз-ўзидан кечмаслиги, унинг учун муайян шарт-

шароит зарурлигини кўрсатади. Япония мисолида бу ҳол куйидагиларда намоён бўлади.

Биринчидан, Иккинчи жаҳон урушидаги оғир мағлубият — Япониянинг етакчи сиёсий арбобларини мамлакатдаги мураккаб вазият ҳамда халқаро ҳаётдаги ўзгаришларни ҳолисона баҳолашга ундади. Уруш оқибатлари эса ҳақиқатдан ҳам даҳшатли эди: 8 миллиондан зиёд одам ҳалок бўлган ва жароҳатланган, 90 дан ортиқ шаҳар вайронага айланган, саноат корхоналарининг 80 фоизи яқсон қилинган, бир сўз билан айтганда, мамлакат иқтисодиёти бутунлай издан чиққан эди. Япон сиёсатчилари мамлакатни қудратли ҳарбий давлатга айлантириш ғоясидан батамом воз кечиб, миллий салоҳиятни иқтисодиётни ривожлантиришга йўналтириш лозимлигини англаб етди. Бунинг учун мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва демократиялаштириш талаб этиларди.

Иккинчидан, яптонлар азалдан ўзга маданиятлардан озикланиш, уларнинг ижобий жиҳатларини ўзига сингдириш ва миллий шарт-шароитга мослаштиришга интилиб келган. Уларга хос бу фазилат ғарб демократик кадриятларини, кейинчалик америка технологияларини пухта ўзлаштиришга йўл очиб берди. Жумладан, ўтган асрнинг 50-60-йилларида асосий эътибор тараққий этган давлатлар технологияларини мамлакатга олиб кириш ва уларни такомиллаштиришга қаратилган эди. Японияда табиий захираларнинг тақчиллиги ҳамда саноатнинг деярли барча соҳалари учун зарур хомашё хориждан келтирилиши эътиборга олинса, ҳукуматнинг бу борада юритган сиёсати жаҳон бозорида япон маҳсулотлари рақобатбардошлигини таъминлаш ва юқори даромад олиш имконини яратди. Аммо 70-йилларнинг бошида вазият ўзгача тус олди. Шу даврдан бошлаб мамлакат илмий салоҳияти юксак технологиялар соҳасини ривожлантиришга йўналтирилди. Натижада қисқа давр мобайнида яратилган замонавий компьютер технологиялари ва телекоммуникация воситалари жаҳон бозорида етакчи ўрин эгаллади.

Японияда 60-йилларнинг бошларигача давом этган сиёсий кучларнинг кескин қутбланиш жараёнидан сўнг аста-секин янги ижтимоий-сиёсий тизим, сиёсатшунослар таъбири билан айтганда, “бошқариладиган демократия” тизими шаклланди. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг етакчи омилига айланган мазкур тизимнинг куйидаги жиҳатларини таъкидлаб ўтиш жоиз. Биринчидан, у меҳнат ва капитал, ишчи ва иш берувчи ўзаро муносабатларидаги зиддиятларни бартараф этишга имкон яратди. Бундан ташқари, 70-йиллардан эътиборан синфий тамоёйиллар асосида фаолият юритган касаба уюшмалари таъсирининг су-сайиши ҳамда меҳнаткашларнинг ишлаб чиқаришдаги фаол иштироки таъминланиши, уларнинг манфаатларини ҳимоя этадиган янги, “ислоҳотчи” касаба уюшмалар обрў-эътибори ва мавқеининг кучайиши ҳам шу мақсадга хизмат қилди.

Иккинчидан, худди шу даврда мамлакатда фаолият юритаётган барча партияларнинг (коммунистик партиядан ташқари) сиёсий платформаси, мақсад ҳамда вазифалари нуктаи назаридан яқинлашуви, уйғунлашуви

кузатилди. Японияда, Оврупо давлатларидаги сингари мухолифат шаклланмагани сабабли, сиёсатчилар, олий мартабали амалдор ва ишбилармонлар доирасининг келишуви асосида Либерал демократик партия ҳокимияти тизими вужудга келади. Япониянинг қарийб ярим аср мобайнидаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, технологик ривожланиш борасида эришган оламшумул ютуқлари кўпроқ мазкур партиянинг сиёсий фаолияти билан боғлиқ.

Либерал демократларнинг яқка ҳукмронлиги даврида ҳокимият тепасига ўн бешта бош вазир келиб-кетганига қарамай, бошқарув жиловли консерватив сиёсий арбоблар (элита) қўлида сақланиб қолгани сабабли мамлакат ижтимоий-сиёсий тизимида ҳам, унинг ташқи ва ички сиёсатида ҳам кескин бурилиш ёки ўзгариш рўй бермади. Шунинг учун бўлса керак, машҳур сиёсатшунос Т. Иногути япон бошқарув тизимини “караоке демократия”си (яъни, *ижрочилар келиб-кетаверади, оҳанг эса ўша-ўша — Б.З.*) деб таърифлаган эди. Албатта, мамлакатда ўзига яраша мавқе ва обрў-эътиборга эга бўлган бошқа партиялар (Япония социалистик партияси, Демократик социализм партияси, Социал демократик иттифоқ, Комэйто (соф сиёсат партияси), Янги либерал клуб ва бошқалар) ҳам фаолият юритмоқда. Аммо улар либерал-демократик партия билан блоклар тузиш ёки келишув асосидагина ўз мақсад-муддаосига эришишга ҳаракат қилади.

Учинчидан, Японияда бошқариладиган демократиянинг шаклланишида сиёсий маданият ва турли гуруҳлар онгининг ўзига хослиги, миллатнинг гомогенлиги (яъни миллат таркибида бошқа халқ ва элатларнинг нисбатан озлиги), шунингдек, мамлакатнинг аввало иқтисодий тараққиёт соҳасида эришган ютуқлари таъсирида неоконсерватив ва ультраконсерватив кайфиятларнинг кучайиши ҳам муҳим аҳамият касб этди. Бироқ бу жараёнда шундай тўсиқ ва омиллар ҳам мавжуд эдики, улар “бошқариладиган демократия”нинг авторитар тузумга айланиб кетишига йўл қўймади. Чунончи, мамлакатнинг жаҳон иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳамда сиёсий алоқалар тизимига уйғунлашуви, Япониянинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни ва мавқеининг кучайиши ана шундай омиллар сирасидандир.

Япониянинг ўтмиши ва бугунги куни ҳақида сўз кетганда, японларнинг ўзи унинг уч марта кашф этилганини ифтихор билан тилга олади.

Кундиқар мамлакатнинг илк бор кашф этилиши XIX асрнинг иккинчи ярмида содир бўлган, аниқроғи, 1853 йил 8 июлида адмирал Мэтью Перрининг “қора эскадраси” бостириб келганда, Япония қарийб икки асрдан зиёд давом этган (1638-1854 йиллар) яккаланишдан воз кечиб, ташқи дунё билан савдо-иқтисодий алоқалар ўрнатишга мажбур бўлган эди. 1860 йили дастлабки япон кемаси Тинч уммонини кесиб ўтиб, Америка қирғоқларига йўл олади. Расмий делегация таркибидаги ёш йигит — Юкити Фукудзава (атоқли мутафаккир, япон либерал буржуазияси назариётчиси, Кэйо университети асосчиси, Токио Фанлар академиясининг биринчи президенти) АҚШ ҳақидаги илк таасуротларини бундай ифода этган: “Американинг илм-фан, техника ва технология соҳасидаги

ютуқлари, айниқса, жамоат институтларининг ривожига барчамизда ҳайрат ва ҳавас уйғотди".

Япониянинг иккинчи бор кашф этилиши ҳукмрон доиралар, айниқса, ҳарбийларнинг миллатчилик мафкураси ва сиёсатининг инқирозига сабаб бўлган ҳамда демократик ислохотларга йўл очиб берган ҳодиса — япон милитаристларининг Иккинчи жаҳон урушида мағлубиятга учрагани билан изоҳланади.

Нихоят, унинг учинчи марта кашф этилиши ўтган асрнинг 70-йилларидан бугунги кунгача давом этиб келаётган жараён — мамлакатнинг жаҳон савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалари ҳамда дунё ҳамжамиятига уйғунлашуви билан узвий боғлиқдир. Бошқача айтганда, япон компания ва корпорацияларининг глобаллашувидан дарак бераётган бу жараён мамлакат ички ҳаётида туб ўзгаришларга, унинг тараққий этган давлатларга хос андоза ва меъёрларга мос равишда ривожланишига имкон яратди.

Албатта, Японияда XIX асрнинг иккинчи ярмидан Биринчи жаҳон урушига қадар парламентчилик борасида муайян тажриба, айрим демократик хусусиятлар мавжуд бўлса-да, XX асрнинг 30-йилларида ҳарбий-милитаристик кучларнинг ҳокимиятни эгаллаб олиши мамлакатнинг демократик ривожига нуқта қўйди.

Шу боис япон жамиятида демократик жараёнларнинг конституциявий-ҳуқуқий асосларининг шаклланишида АҚШ маъмурияти, америкалик японшунос олим ва сиёсатчиларнинг саъй-ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамият касб этганини таъкидлаш зарур. Зеро, АҚШ оккупация қўшини қўмондони адмирал Макартур қўлида ушбу мамлакатда демократиянинг американча моделини жорий этиш, АҚШда қарор топган либерал гоё ва қарашлар тизимини японлар онгига сингдиришни кўзда тутган ҳаракат дастури ва аниқ режа бор эди. Бу заминга ғарб демократиясини жорий этиш тажрибасининг атиги 15-20 йилдан кейин улкан самара бериши, аввало, иқтисодий ва сиёсий ислохотларнинг бир вақтда амалга оширилгани билан изоҳланади. Бу ислохотлар йирик ер эгалари ҳокимиятини тугатиб, уруш туфайли қашшоқликка тушиб қолган аҳолини қисқа давр ичида истеъмол моллари билан тўлиқ таъминлади, жамият ҳаётини эркинлаштириш ҳамда ижтимоий-сиёсий барқарорликдан манфаатдор бўлган мулкдорлар синфининг шаклланишига замин яратди. Хуллас, орадан йиллар ўтиб, япон заминига қадалган либерал демократиянинг американча уруғидан шу қадар бақувват ва серҳосил дарахт вояга етдики, у ўзининг куч-қудрати, салоҳияти ва чексиз имкониятлари билан дунё жамоатчилигини лол қолдирди.

Гарчи либерал демократик қадриятлар япон заминига зўрлик билан, таъбир жоиз бўлса, Америка ҳарбий эскадрасининг тазйиқи остида сингдирилган бўлса-да, бу ўлкада вужудга келган либерализм унинг замонавий ғарб либерализмидан талай жиҳатлари билан фарқланади. Бу ҳол, биринчидан, ижроия ҳокимиятининг унинг бошқа бўғинларидан, хусусан, император ҳокимияти ҳамда парламент тизимидан кучлироқ эканида намоён бўлди; иккинчидан, япон парламенти Италия, Буюк Британия

парламентлари ёхуд америка конгресси сингари зўр таъсир кучига эга эмас; учинчидан, япон жамиятида барча масалаларни кўпбосқичли, норасмий учрашувлар, маслаҳатлашув ва доимий мулоқот воситасида ҳал этиш амалиётининг мавжудлиги. Дейлик, ғарб мамлакатларида ҳар қандай низоли вазиятда фуқаро ўйлаб ўтирмай, ўша заҳоти қонунга, судга мурожаат этади. Японларда бундай ҳаракат — сўнги чора. Тўғри, Японияда ҳам бошқа мамлакатлардан қолишмайдиган мукаммал қонунчилик тизими амал қилади. Аммо япон фуқароси ҳатто энг кескин низо ёки келишмовчилик рўй берган вазиятларда ҳам судга мурожаат этишдан ўзини тийишга уринади. У масалани рақиб тарафнинг нуфузи ва жамиятдаги маъқеига путур етказмасдан, норасмий келишув, яъни анъанавий усулларни қўллаган ҳолда ҳал этишга интилади. Эътиборли жиҳати шундаки, бундай ёндашув кундалик маиший ҳаётда ҳам, давлат миқёсидаги масалаларни ҳал этишда ҳам бирдек қўлланади. Чунончи, ишлаб чиқариш жараёнида раҳбарият ва ишчи ўртасида низо пайдо бўлган ҳолларда корхона президенти ёки унинг ўринбосари норозилик кайфиятида юрган ходим билан бирон бир ресторанда норасмий учрашади ва “бир пиёла чой устида” масалани ҳал этади. Бу ҳол анъана тусини олган. Ана шундай анъаналар раҳбар ва ходимлар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлайди, корхонадаги маънавий муҳитни соғломлаштиради ва энг муҳими, ишчи ва хизматчиларни корхона манфаатлари учун қайғуришга, тинимсиз изланиш ва ташаббус кўрсатишга ундайди.

Шундай қилиб, япон либерал демократияси, ғарбона либосга бурканганига қарамай, моҳиятан халқнинг ижтимоий-тарихий тажрибаси, руҳияти ва менталитети билан йўғрилган. Бошқача айтганда, америкаликлар кўмагида мамлакатда мумтоз либерал демократия институтлари — Конституция, парламентчилик тизими, кўппартиявийлик жорий этилган бўлсада, улар жамиятдаги анъана, қадрият ва урф-одатлар таъсирида ижтимоий гуруҳ ҳамда қатламларга сингиб бормади. Шу боис япон жамияти “мутлақо ёпиқ гуруҳлардан ташкил топган очик жамият” деган ибора бежиз пайдо бўлмаган. Чиндан ҳам, япон жамиятидаги гуруҳ ва табақалар тўғрисида муайян маълумотга эга бўлган одам улар ўртасидаги муносабатларда қатъий тартиб, турли погоналар бўйича бўйсиниш тамойили ҳукмрон эканига гувоҳ бўлади. Аммо бу ҳолат гуруҳ аъзоси — шахсга нисбатан зўравонлик, тазйиқ ва таҳқирлашни англамайди. Аксинча, гуруҳ аъзолари ўртасида муаммоларни оқилона ва амалий ёндашувлар асосида ҳал этишни кўзда тутадиган ўзига хос ички демократия мавжуд. Ажабланарлиси шундаки, раҳбарларнинг қўл остидаги ходимларга нисбатан бу қадар юксак ишончи ҳеч қаерда, ҳатто демократия ўта ривожланган мамлакатларда ҳам кузатилмайди. Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган барча ходимларнинг фикри, салоҳияти, ташаббускорлиги, умумий ишга қўшаётган ҳиссаси албатта инobatга олинади. Умуман, ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасидаги япон микромоделли (кадрлар тайёрлаш, ишга умрбод ёллаш, меҳнатга ҳақ тўлаш тизими, ишлаб чиқариш жараёнидаги маънавий-руҳий рағбат ва ҳоказолар) инсон омилига таяниб, корхона, жамоа, гуруҳ аъзоларининг фаол иштирокини назарда тутлади.

Япон либерал демократиясининг ўзига хослиги айниқса даромад тақсимотида яққол намоён бўлади. Агар ғарб мамлакатларидаги корхоналарда даромаднинг асосий қисми дивиденд сифатида акциядорларга бўлиб берилса, аксарият япон компанияларида у ихтиёрий равишда ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш ва такомиллаштиришга йўналтирилади. Бу ўринда биз Японияда жамоат шартномасининг мутлақо янги шакли жорий этилганини кўрамиз. Бундан ташқари, бу ерда ишлаб чиқаришга оид масалаларни корхонада ишлаётганларнинг ўзи ҳал этади. Бинобарин, корхона акцияларининг ким томонидан сотиб олиниши, уларнинг сони қанча бўлиши ҳеч кимга ишлаб чиқариш жараёнига аралашиб ҳуқуқини бермайди. Хўш, унда эркинлик, демократия қаерда кўпроқ: Ғарбдами ёки Шарқдами? Биз фақат бир нарсани аниқ айтишимиз мумкин: уларнинг иккиси ҳам демократия, лекин шаклларига кўра фарқланади.

Япон жамиятининг ижтимоий тузилиши ҳақида сўз кетганда, унинг, ғарб моделларидан фарқли ўлароқ, пирамидасимон шаклга эга эканини таъкидлаш керак. Унинг энг юқори бўғинида — император, ундан қуйида тадбиркорлар томонидан бошқариладиган ишлаб чиқариш корхоналари ва ниҳоят, энг қуйи қаватда оила жой олган. Бу иерархик тизимда ҳар бир одам ўз ўрнини билади. Чунки ёшлигиданоқ унинг онгига қатъий белгиланган қонун-қоидалар, ўзига хос ахлоқ фалсафаси сингдирилган. Дейлик, япон оиласида катталарга исмини айтиб мурожаат этиш айб ҳисобланади. Масалан, акага “о-ни-сан” (хурматга лойиқ ака), опага “о-нэ-сан” (хурматга лойиқ опа) деб мурожаат этиш лозим.

Ёки устоз-шогирд муносабатларини олайлик. Агар Оврүпода қадимги юнонлардан бошлаб бу борада рационал ёндашувлар, мусохаба, баҳс-мунозара, танқидий таҳлил устувор бўлиб келган бўлса, Японияда ўзгача ижтимоий-маънавий қонун-қоида ва меъёрларга таянилган. Бу ерда шогирднинг устозга сон-саноксиз саволлар бериши шаккоклик ҳисобланган. Шу боис шогирд устозининг хатти-ҳаракатини диққат билан кузатиш, икир-чикиригача ўзлаштириш ва керагича такрорлаш орқали коммуникатив етиши лозим.

Бу иерархик муносабатлар тизимининг изчиллиги ва самарадорлиги шундаки, у императорнинг ўз халқи, корхона раҳбарининг ходимлари, ота-онанинг эса фарзандлари билан маънавий-руҳий яқинлигини ифодалайди. Жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларида ана шундай тизимни яратиш борасидаги саъй-ҳаракатлар самара бермаётгани ҳолда, Японияда бу тизим ёзилмаган қонун кучига эга.

Япон либерал демократиясини ғарбона андозалар билан қиёслаган олимлар шахс фаолиятининг эркинлиги, қарор қабул қилишда шахсий манфаатларга таяниш жиҳатидан унинг бир оз чекланганини таъкидлайди. Бироқ азалий аънаваларга таянган оилавий-жамоавий тузилмаларнинг жамиятда, кишилар онги ва руҳиятида сақланиб қолаётгани, бир томондан, ижтимоий тизимнинг ранг-баранглиги ва ўзгарувчанлигини таъминласа, иккинчи томондан, кескин низо ва бошбошдоқликка йўл қўймайди. Қолаверса, мумтоз либерал демократик кадрятларнинг мил-

лий турмуш тарзи ва урф-одатлар билан уйғунлашуви ҳам мамлакатнинг юксак тараққий этиши, жамиятдаги барқарорлик ва баҳамжиҳатликка хизмат қилмоқда.

Аммо сўнгги йилларда дунёда рўй бераётган глобаллашув жараёни, жумладан, ғарбона қадриятлар ва яшаш тарзи таъсирида японларнинг аънавий ижтимоий тизимида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Социологик сўровлар натижасига кўра, аҳолининг катта авлодга мансуб қисмининг аксарияти ва ўрта авлоднинг бир қисмигина японларнинг азалий қадриятларига (меҳнатга онгли муносабатда бўлиш, амалдор ва раҳбарларга итоатгўйлик, бурчга садоқат, аждодлар аънарасига амал қилиш ва ҳоказо) содиқ экани аниқланган. Ёшлар эса, аксинча, миллат менталитетига хос бўлган маънавий-руҳий хусусиятларни инкор этиб, аънавийликка қарши эканини билдирган. Шу боис япон ёшлари орасида ғарб кишиларига хос индивидуализм, ёлғизликка мойиллик ва умуман, ғарбона оммавий маданиятга қизиқишнинг кучайиши, шунингдек, "Аум Сенрикё" сингари экстремистик ташкилотлар ҳамда турли диний секталар таъсирига берилаётгани япон файласуфлари ва сиёсатшуносларини жиддий ташвишлантирмоқда. Масалан, Киото университетининг фахрий профессори, "Кёсэра" компанияси президенти К. Инамури 1995 йилда чоп этилган "Фалсафага қайтиш. Капитализмнинг маънавий қиёфаси" китобида замонавий капитализмнинг маънавий-ахлоқий инқирози ҳақида тўхталиб, фақат азалий миллий қадриятларни тиклаш асосида ва уларга таянган ҳолдагина жамиятдаги муҳитни соғломлаштириш мумкин экани тўғрисида фикр юритади. Япониянинг таниқли сиёсий арбоби, собиқ Бош вазир Ясухиро Накасонэ ҳам журналистларга берган интервьюларидан бирида миллат дунёқараши ва руҳиятида рўй бераётган айрим салбий ўзгаришлар ҳақида тўхталиб, маънавий янгиланиш юксак турмуш даражасига эришган мамлакат учун асосий масала эканини таъкидлаган эди.

Маълум бўладики, ҳозирги вақтда ҳатто Япониядек улкан иқтисодий, илмий-техникавий салоҳият, бой маданий-маънавий меросга эга қудратли мамлакат ҳам глобаллашув жараёнининг салбий оқибатларига дуч келмоқда. Бу ўринда биз мазкур жараённи айрим олимлар, масалан, таниқли инглиз сиёсатшуноси С. Хатингтон сингари Ғарб ва Шарқ тамаддунлари ўртасидаги зиддиятларнинг кучайиши ёки тўқнашуви дея талқин этишдан йироқмиз. Аммо глобаллашув таъсирида юзага келаётган кескин муаммолардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бинобарин, бу каби ғоявий тўқнашувларнинг қандай яқун топиши, глобаллашув билан боғлиқ муаммолар ечими нафақат Япония, балки жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш, аждодларимизнинг бебаҳо маданий-маърифий меросини асраб-авайлаш ва замон талаблари асосида бойитиш, бутун дунёда эътироф этилган демократик қадриятларни қарор топтириш ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш борасида салмоқли қадамлар ташлаётган бизнинг мамлакатимиз учун ҳам ўта муҳим аҳамият касб этади.

Бу ҳақда кейинги мақоламизда фикр юритамиз.

Yaponlarni hamma biladi

Япониянинг Ўзбекистондаги
Фавқулодда ва Мухтар элчиси,
жаноб Акио КАВАТО билан суҳбат

— Мухтарам элчи жаноблари, манэ, бир ярим йилдан ошдики, Сиз Япониянинг мамлакатимиздаги мухтор вакили сифатида фаолият кўрсатмоқдасиз. Шу қисқа фурсат мобайнида давлатларимиз ўртасидаги дўстона муносабатлар янада мустаҳкамланди. Табиийки, бунда Сизнинг ҳам муносиб ҳиссангиз бор.

Айтиш лозимки, ўзбек ва япон халқларини ўзаро боғлаб, яқинлаштириб турадиган жиҳатлар кўл, Чунончи, тарихимиз, миллий қадриятларимиз, турмуш тарзимизда ҳар томонлама чуқур ўрганишга арзийдиган ўхшашликлар анчагина. Кўҳна шарқнинг энг қадим халқларидан бўлмиш ўзбеклар ва японлар жамоа бўлиб яшашга мойиллиги, меҳнаткашлиги, аждодлар анъанасига содиқлиги билан алоҳида ажралиб туради. Манбаларнинг далолат беришича, туркий халқлар тарихида муайян ўрин тутган Олтой

ва умуман Шимолий Осиё кенгликлари япон халқининг шаклланишида ҳам муҳим аҳамият касб этгани маълум. Дунёдаги энг бой ва буюк тиллардан бўлмиш ўзбек ва япон тилларида ҳам ана шундай муштаракликни кўриш мумкин — уларда қарийб бир хил маънодаги юзлаб сўз ва иборалар учрайди. Бир гуруҳ нуфузли олимларнинг эътироф этишича, кўпгина белги-аломатларига кўра, япон тилини ҳам Олтой тиллари оиласига киритса бўлар экан.

Ниҳоят, яна бир муштараклик, ўзбек халқи ҳам, япон халқи ҳам ахлоқ ва маънавиятни юксак қадрлайди.

Келинг, суҳбатимизни ана шу нуқтадан — маънавият масаласидан бошлайлик. Айтингчи, японлар, авваламбор маънавиятни қандай тушунади? Уларнинг ҳаётида маънавият қандай ўрин тутади?

— Назаримда, бу савол қандайдир умумий маънодаги жавобни тақозо

этади. Чунки дунёдаги ҳар бир халқнинг ўзига хос маънавияти мавжуд. Ҳатто бугунги юксак даражада саноатлашган овруполикларнинг ҳаётида ҳам маънавият ҳамон муҳим ўрин тутади. Гарчи японлар ўзини ҳаддан ташқари маънавиятли ҳисобласа-да, уларнинг тунги барларда нималар билан шуғулланаётганини билиб олгандан сўнг бундай қарашнинг нечоғлиқ тўғри экани ҳақида ҳолисанилло хулоса чиқариш мумкин. Шу сабабдан, эҳтимол мен кутилган жавобни беролмасман (элчи жаноблари бир оз ўйланиб, яна фикрини давом эттиради — *сухбатдош*). Агар шахсан ўзим ҳақимда гапирадиган бўлсам, мен доим жамиятимизда кўпроқ индивидуализм бўлишини истаб келганман. Халқимиз ҳаётида ўтмишга хос турли асоратлар сақланиб келаётганини билсам-да, мен бутун вужудим билан ўзимнинг шахсий эркинлигим ва индивидуаллигимни асраш учун курашганман. Айни вақтда, шуни ҳам тан олиш керакки, иқтисодиёт ривожлангани сари ҳар қандай жамиятда ҳам кадриятлар ўзгаришга учрайди. Бунинг тасдиғини бугун биз ёшларимизнинг ҳаёти, онгу тафаккури мисолида яққол кўряпмиз.

Бироқ, япон маънавияти ҳақида гап кетганда, унинг кадрият ва аънаналарининг, жумладан, маънавиятининг ҳам

безавол яшаб келаётганига Ватанимизнинг жуғрофий ҳолати — ороллардан иборат давлат экани асосий сабаб бўлган. Чунки айни шу ҳолат бошқа халқларнинг бизнинг маънавий ҳаётимизга кучли таъсир кўрсатишига жиддий тўсиқ бўлган. Бунга алоҳида эътибор бериш керак. Айнан шу боис мамлакатимиз олис тарихи давомида атиги икки ёки уч марта ташқи қуролли таҳдидга дучор бўлган. Шундай тажовузлардан бири тахминан 700-йилда бўлган. Ўшанда Хитойнинг Сунь сулоласи Корея орқали Японияга тазйиқ кўрсатган. Бу эса мамлакатимизда катта шов-шув ва ваҳимага сабаб бўлган. Айни ўша замонларда бизда давлатчиликнинг янги мафқураси ишлаб чиқилган. Бу мафкура Япония — Ниппон, яъни "Кўёш илдизи" маъносини англатадиган кунчиқар мамлакати экани ҳақидаги гоёга асосланарди. Аммо ташқи таҳдид тезда барҳам топиши билан халқни бирлаштирган ушбу мафкура ҳам унутилиб кетган.

Шундан сўнг аслзодаларнинг нафис ва жозибали, лекин давлат мафқурасидан холи маданияти гуллаб-яшнаган. Шу ўринда Япониянинг қарийб бутун тарихи давомида ягона мутлақ ҳокимият бўлмаганини таъкидлаш лозим: мавжуд ҳокимият император, дворянлар ва сёғун (*ҳарбий бошқарувчи — сухбатдош*),

Акио Кавато, Дипломат ва адиб. 1947 йили Токиода зиёли оила-сида таваллуд топган.

1970 йилда Токио университетининг гуманитар фанлар факультетини тамомлагач, Ташқи ишлар вазирлигига ишга таклиф этилади. Гарвард ҳамда Москва Давлат университетларида малака оширган.

Швеция, АҚШ ва Россия қаби мамлакатларда хизмат қилган. 2002 йилнинг сентябридан Япониянинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси лавозимида фаолият юритиб келади.

Оилали, уч фарзанднинг отаси. Инглиз ва рус тилларини мукамал эгаллаган.

Бир неча китоблари, кўплаб мақолалари нашр этилган.

кейинроқ эса йирик савдогарлар ўртасида бўлинган. Бу ҳол гоҳида турли қуролли можароларни келтириб чиқарган. Фақат Сёгун ҳукмати раҳбарлик қилган Эдо даврида (1603-1867) тинчлик ҳукм сурган, кичикроқ самурай бошлиқлари (князь ва бекларга ўхшаган) муайян бекликларнинг бошқарувчиси этиб тайинланган. Улар ерга эгаллик қилишдан маҳрум этилган бўлиб, ўз худудларида фақат солиқларни йиғиш билан шуғулланган. Ер эса деҳқонларга тегишли бўлган. Чунки Эдо даврида мустақил деҳқонлар япон кишлоғидаги асосий куч ҳисобланган. Шу тариқа самурай бошлиқлари ўртасидаги мувозанат тизими хусусий мулкка бўлган ҳуқуқни кафолатлаб турган. Бу ҳол менга Англиядаги ҳокимият тизимини эслатади. У ерда қирол билан парламент ўртасидаги рақобат "танги"-лар деб аталувчи бадавлат табақанинг пайдо бўлишига сабаб бўлдики, уларнинг сармояси ҳисобига Англияда саноат инқилоби юз берди.

Бизнинг кучли давлатчилик мафкурамиз бундан 155 йил муқаддам, юртимиз Фарбга томон юз бурган Мейдзи реставрацияси давридан сўнг яна пайдо бўлди. Ўша пайтда биз мустамлакачилик хавфини бартараф этиш учун миллий давлатимизни ғарбий оврапача андозада қайта қуришимиз лозим бўлди. Бу миллий давлат асосан замонавий қуролли кучлар ва кучли разведка идораси ҳамда солиқ хизмати каби таъсир воситаларига таянар эди.

Бундан ташқари, унинг қўлида ниҳоятда кучли давлат мафкураси — ультрамиллатчилик ғоялари мавжуд эди. Маълумки, айнан шу туфайли биз урушда мағлуб бўлдик. Натижادا яна бир бор кучли давлат мафкурасидан воз кечилди. Шунга кўра, айтиш мумкинки, японлар тараққиёт тарихининг барча босқичларида кўпроқ интуитив

— юксак сезги ва туйғулар асосида яшайдиган, ижтимоий жиҳатдан ёппасига мафкуралашмаган халқ бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам япон адабиёти инсоннинг турли жўшқин ҳислари ва кайфиятлари уйғунлигини ифодалаш борасидаги устунлиги билан ажралиб туради.

Шу маънода, маънавият бизда ҳатто жанговар санъатда ҳам яққол сезилиб туради. Бироқ тарихда жанговар санъат соҳибларининг вазифаси самурайлар душманларини калтаклашдан иборат даврлар ҳам бўлган. Бинобарин, ўша замонларда ҳеч қандай ахлоқ ва маънавият бўлмаган. Аммо, менинг назаримда, 250-300 йил давом этган Эдо даврида кишилар миллий жанговар санъатни инсонпарварлик ғоялари билан уйғунлаштириб, маънавият ҳақида ўйлай бошлаган.

Япониянинг тараққий этишида ахлоқий омиллар сўзсиз катта роль ўйнаган. Мен бу ҳақда ўз асарларимда кўп ёзганман. Лекин мамлакатнинг урушдан кейинги иқтисодий ривожланиши кўпроқ ички талаб ва эҳтиёжнинг тўхтовсиз ўсиб бориши билан боғлиқ.

Япония Иккинчи жаҳон урушидан кейин қандайдир "мўъжиза" туфайли бирданига ривожланиб кетмаган. Бу жараён ўзига хос қонуният ва чуқур илдишларга эга. Японияда хусусий мулкка бўлган ҳуқуқ, сармоя ва меҳнат этикаси санатлашув даврига қадар шаклланган эди. Тахминан 1700 йилда бир қатор япон мутафаккирлари буддавийлик ва конфуцийлик таълимотлари асосида "жамиятда фақат ҳалол меҳнат билан ўз ўрнини топасан" деган тамойилга биноан меҳнат этикасини ишлаб чиқдилар ва уни феодал Японияда кенг тарқалган хусусий мактаблар орқали жорий этдилар. Шу боис юртимиз 1800 йилдаёқ оддий фуқаро ва деҳқонларнинг саводхонлиги бўйича дунёда етакчи ўринни эгаллаган эди.

Шундай қилиб, Фарб капиталининг Японияга кириб келиши билан мамлакатни саноатлаштириш нисбатан осон бошланди. Маҳаллий “тантилари” ҳам, йирик савдогарлар ҳам (хусусийлаштиришдан сўнг улар олигархларга айланганди) ва ҳукумат ҳам ўз маблағларини жойлаштирди. Эътиборга лойиқ жиҳати шунда эдики, чет элликлар бу жараёнда иштирок этмаган эди. Японлар ўз Ватанини кўп жиҳатдан ўзлари саноатлаштирди. Маҳаллий “тантилари” ва йирик савдогарлар темир йўллар ва тўқимачилик корхоналари барпо этдилар. Ҳукумат эса, асосан, ўзини ўзи қўлгай олмаган, аммо мамлакат учун зарур бўлган металлургия каби соҳаларда заводлар қурди. Лекин улар оёққа туриб олиши ва фойда келтира бошлаши биланоқ хусусий шахсларга қиммат нархларда сотилган.

Мамлакатимиз ривожланиш тарихининг муҳим белгиси қулчиликнинг аввал-бошданок бекор қилингани ва крепостнойлик ҳуқуқининг йўқлиги бўлди. Буни кенг маънода япон маънавиятини белгилаб берган асосий омиллардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Бошқа томондан, Япония тўғрисида ҳозиргача унчалик тўғри бўлмаган турли тасаввурлар мавжуд. Масалан, бизнинг жуда мулозим ва катталарга ҳурмат билан қарайдиган халқ эканимиз тўғрисидаги қарашларни олиб кўрайлик. Аслида бу қарашлар реал воқеликка унча тўғри келмайди. Чунки япон оиласига хос патриархал ҳаёт тарзи — яъни катталарга кўр-кўрона бўйсунуш урушдан кейин тезда йўқолиб кетди. Бинобарин, сиз севиб томоша қилган “Ошин” каби сериаллардаги ҳаёт тарзи анча эски даврларга тегишли. Бунинг устига, бу асар бутун япон халқи ҳаётини эмас, япон қишлоғи турмушини акс эттиради.

Тарих шундан далолат берадики, ҳаётий анъаналар ўзаро фарқ қилади.

Табиийки, жамиятнинг иқтисодий даражаси ва ундаги анъаналар бир-бирига таъсир кўрсатади. Ва улардан қайси бири ҳал қилувчи омилга айланиши ҳақида аниқ бир нарса деб бўлмайди. Кишилар, турмуш даражаси ошгани сайин, юртдошлик ёки қонқардошлик туйғулардан халос бўлиб, кўпроқ индивидуалист бўлиб қолади. Бундай жараён Фарбий Оврүпода XVI-XVII асрларда, Японияда Иккинчи жаҳон урушидан сўнгги даврда юзага келган, Осиё-Тинч океани мамлакатларида эса ҳозирги пайтда содир бўляпти. Агар бир кун келиб калаванинг учи топилмаса, ёпиқ “анъана-жамият” занжири айна шу шаклда абалди айланаверади.

Японлар ўз давлати тўғрисида мафкура ва мантқиқ нуқтаи назаридан мулоҳаза юритмайди. Уларнинг кўпчилиги учун Япониянинг турли ороллاردан иборат давлат сифатида қадимдан мавжудлиги мафкуравий исбот талаб этмайдиган, ўз-ўзидан тушунарли бўлган ҳақиқатдир. Улар хорижда юрганларида, гарчи кучли ва ягона мафкура, ягона дин билан боғланмаган бўлсалар-да, барибир, барчаси ўзининг маданий муштараклигини (қисман тил туфайли) чуқур ҳис этади. Тўғри, японларнинг аксарияти ҳақиқий “япончилик” аслида нимадан иборат эканини аниқ тушунтириб беролмайди. Бутун дунёда биз ҳақимизда деярли ҳеч ким, ҳеч нарса билмаган маҳалларда гоҳ самурайлар руҳи, гоҳ жамиятдаги бирлик ва уйғунлик шаклида японлар миллий ўзига хос қадриятларини илгари сурди. Лекин эндиликда японларни ҳамма билади ва мафкурага таянган ҳолда ўзимизни танитишга зарурат йўқ.

Японларнинг ўз давлатини идрок этиши ҳамиша уюшмаган ва интуитив тарзда бўлган. Уларнинг барчаси ўзларининг Япония маданиятининг узвий

бир қисми эканини туйғулар асосида англайди. Шу боис японлар ғарбона намунадаги қонунчилик асосида эмас, балки жамиятдаги ахлоқ ва одоб қоидалари асосида яшайди. Бошқача айтганда, Япония оврупоча типдаги кучли тузилмаларга эга миллий давлатлардан қандайдир фарқланади. Япониядаги Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган қатъиян марказлашган давлатни эса умумий қонуниятдан четга чиқиш, истисно бир ҳолат деб ҳисоблаш мумкин.

— Мен 1995 йилда японшунос та-рихчи сифатида “Тафаккур” журна-ли таклифига биноан Япониянинг Ўзбекистондаги биринчи элчиси жаноб Укеру Магосаки билан суҳбат-лашган эдим. Суҳбат журналхонлар-да катта қизиқиш уйғотган эди. Ушанда жаноб Магосаки японлар учун маънавиятнинг юксак аҳамия-ти тўғрисида гапириб, Япониянинг урушдан кейинги тикланишида халқнинг таълим даражаси ҳал қилув-чи роль ўйнаган, деб таъкидлаган эди. Унинг айтишича, дин омили бу жараёнда жиддий аҳамият касб эт-маган экан. Сиз диннинг жамиятда-ги ўрни ва умуман, жаҳон динлари-нинг ўзаро таъсири ҳамда уйғунли-ги тўғрисида қандай фикрдасиз?

— Аввало шуни айтишим керакки, менинг ўзим диндор ҳам, даҳрий ҳам эмасман. Аждодларим буддавий ибодатхонаси ёнидаги қабристонда дафн қилинган. Аммо бу менинг буддавий эканимни билдирмайди. Аслида японлар турли эътиқодлар аралашиб кетган дунёда яшайди. Бир оилада буддавийлик ва синтоизмнинг кичик меҳроблари ёнма-ён туриши ёки улардан бирортаси бўлмаслиги мумкин. Жамиятда конфуцийлик тамойиллари ҳам кўпроқ кўзга ташланса-да, аксарият ёшлар негадир тўйларни насроний черковларида ўтказишади.

Японларда ягона мафкура ва дин йўқ. Одамлар ҳам диний ақидаларга эмас, балки анъанавий тамойиллар асосида шаклланиб келган ахлоқий расм-русумларга итоат этади. Диний туйғуларнинг йўқлиги бизнинг ўзига бино кўйган қандайдир мавжудот эканимиздан фарқ қилади. Японларнинг кўпчилиги, мени истисно қилмаганда (элчи жаноблари кулади — **суҳбатдош**), жуда камтардир.

Менда дин тўғрисида муайян илмий қараш мавжуд, масалан, зардуштийлик дини иудаийлик ва насронийликдан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Афтидан, у асосан аслзодалар дини бўлгани учун кенг тарқалмаган. Насронийликнинг кенг ёйилиш сабаби эса, ўйлашимча, унинг илк кўринишларида ижтимоий гоёларнинг кўплиги билан боғлиқ. Бу дин аҳолининг камбағал тоифаси учун жозибали бўлиб, одамлар ундан ўзига хос таскин топган. Ҳиндистонда буддавийликка қадар ҳам оқсуяклар ва жангчилар ўртасида турли динлар тарқалган эди. Буддавийлик ҳам насронийлик сингари ривожланган, чунки Будда бево-сита оддий халққа мурожаат қилган. Исломи динида ҳам шундай тамойил мавжуд. Исломида ижтимоий адолат гоёси етакчи ўринда туради, у моддий бойликларни тенг тақсимлашга даъват этади ва бу тамойил мусулмончиликда жуда муҳим ҳисобланади. Шу тўғрисида ислом бутун жаҳонда катта кучга айлан-ди. Айниқса, ҳозирги вақтда унинг нуфузи янада ортиб бормоқда.

Назаримда, жаҳон тарихи социалистик ва капиталистик ибтидоларнинг вақти-вақти билан такрорланиб туришидан иборат бўлиб, баъзан бутун бойлик бир тўда одамнинг қўлида тўпланиб, улар бу мулкни бошқаришнинг уддасидан чиқолмай қолади. Шундан сўнг яна тенг тақсимлаш даври — социализм замони бошланади. Кейин эса капиталистик тузум ҳукмрон бўлади. Насро-

нийлик динининг ривожланиш тарихида ҳам ана шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Масалан, машҳур диний ислохотчи Мартин Лютер ва унинг издошлари насронийликдаги тенг тақсимлаш тамойили ёки социалистик ибтидони инкор этган. Буржуа мафкураси бўлмиш протестантлик шу асосда пайдо бўлган. Шунинг учун бўлса керак, Шимолий Оврупода капитализмнинг бошланиши кўпинча протестантликнинг ибтидоси билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Албатта, барча динлар ўзаро тотувликда ривожланиши ва улар одамлар ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Гарчи мен марксист бўлмасам-да, лекин, марксча таъбир билан айтганда, дин, менинг назаримда — энг юксак тузилма. Бу марксизмда қандай аталарди?

— Сиз “устқурма” тушунчасини назарда тутяпсизми?

— Ҳа, дин бамисоли жамият ва иқтисодиётнинг устқурмаси. Жамиятда иқтисодий ривожланиш бўлмаса, одамлар ҳар хил нарсаларга сифина бошлайди, айниқса, аҳолининг камбағал қатламлари орасида нодонлик, сохта гоёларга лаққа тушиш каби ҳолатлар юзага келади. Уларни қандайдир таълимот ёки дин ёрдамида бартараф қилиш мумкин эмас. Бунинг учун, менимча, аввало, иқтисодиётни ривожлантириш керак ва ўшанда жамиятда ҳамжихатлик ва бағрикенглик кўпроқ бўлади. Бусиз уйғунлик тўғрисида ҳар қанча гапирмайлик, ҳеч қандай натижа бўлмайди.

— Элчи жаноблари, сиз “Иқтисодиётнинг глобаллашувига Япониянинг жавоби” номли мақолангизда бундай деб ёзгансиз: “Япония учун барқарор ва фаровон фуқаролик жамиятини қуриш яқин келажакдаги биринчи даражали вази-

фа бўлиб қолмоқда”. Бир қарашда, Сизнинг мамлакатингиз ғарб саноят тамаддунида етакчи ўринларда турган давлат бўлиб туюлади. Айни пайтда у шарқона турмуш тарзи ва ўзига хосликни сақлаб қолган давлат ҳамдир. Сизнингча, бундай уйғунликнинг истиқболлари қандай? Япониянинг бу борадаги тажрибасидан бошқа мамлакатлар, хусусан, Ўзбекистон нималарни олиши мумкин?

— Менимча, жамиятимизнинг қиёфаси уни бошқалар тасаввур қилаётганидан кўра анча мураккаб. Ҳозирги япон жамиятида ёшлар орасида ҳаддидан ошиш, асрий ахлоқий анъаналарнинг йўқолиб бориши каби салбий ҳодисалар тобора кўпроқ учрамоқда. Улар хусусий телеканаллар орқали ярим тундан кейин эротик дастурлар, порнографик асарларни кўришдан уялмайдиган бўлиб қолмоқда. Ёш қизлар, ҳатто мактаб ўқувчилари ҳам бир ёки икки кўшмачини топиб, фоҳишалик қилади. Агар сиз қайсидир ҳукумат идорасида ишлаётган бўлсангиз, хушмуомалалик ўрнига идоралараро ваҳимали курашнинг гувоҳи бўласиз.

Японияда бир неча йил олдин “совун кўпиғи” деб аталган иқтисодиётнинг синишига қадар бўлган даврда фуқаролик жамиятининг муайян белгилари бўлган. Ўшанда одамлар фаолроқ бўлишга интилган, ҳатто уй бекалари ҳам сиёсат билан қизиққан, бирор бир сиёсатчининг сайловолди кампаниясида қатнаша бошлаган эди. Аммо ҳозирги иқтисодий турғунлик халқ турмуш тарзини яна ўтмишга қайтарди. Халқ кўпинча ҳеч қандай ҳуқуқий асоссиз муайян гуруҳни танқид қила бошлади. Кўринадики, ҳозирги иқтисодий турғунлик японларнинг турмуш тарзига рўй-рост салбий таъсир этмоқда.

Фуқаролик жамияти барпо этишда ҳар бир халқ ўз йўлидан бориши ло-

зим. Эслаш зарурки, япон жамиятида турли маданий ҳодисалар стихияли равишда рўй берган. Биз жамиятни са-ноатлаштиришни бундан 155 йил олдин бошлаганмиз. Ўшанда биз, масалан, Хитойдан фаркли холда, кўп нарсаларни бузиб ташлаганмиз. Мактабларда гарбий оврупоча мусиқа ҳеч қандай миллий аънаналарга таянмасдан ўқитила бошлаган. Ўшанда биз аънавий кабуки ва бошқа театрларимиз энди эскирди деб, гарбона маданият намуналари ва усулларини фаол ўзлаштиришга киришган эдик.

Ўша вақтда кўп ҳодисалар стихияли тарзда юз берган, албатта. Турли сиёсатчилар, шарҳловчи ва сиёсатшунослар гарб маданиятини бундай зўрма-зўраки импорт қилишга қарши чиққан. Аммо уларнинг гапига ҳеч ким қулоқ солмаган ва жамият ўз йўлида давом этган. Менимча, ҳар қандай жамият ҳаётидаги маданий ўзгаришларга қандайдир сунъий таъсир кўрсатишга уришиш ўзини оқламайди. Чунки маданий ривожланишни тўхтатиш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Кўпгина мамлакатларда американинг поп маданияти кириб келишини ҳамма ҳам хуш кўравермайди. Аммо бундай муносабат ҳар доим ҳам ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Чунки кўпгина мамлакатларнинг ёшлари бу маданиятни ўзларининг аънавий маданиятларидан кўра маъқул кўради.

Бундай шароитда нима қилмоқ керак? Япония бундай даврни бошдан кечирди. Ҳозир бизнинг поп ва рок мусиқамиз нафис ва гўзал. Биз энди ўз мусиқамизни четга экспорт қила оламиз. Лекин бу асло аънавий мусиқанинг умри тугаганини билдирмайди. Аксинча, миллий мусиқага интилиш янада кучаймоқда. Ҳукумат ҳеч қандай ёрдам бермаган бўлса ҳам, миллий мусиқа мухлислари уни ривожлантириш йўлларини қидириб топмоқда.

— Жамиятда аънавий мусиқага маънавий эҳтиёж катта эканини ҳис этадиган кишилар бу жараёнда жонбозлик кўрсатаётган бўлса керак?

— Дарҳақиқат, аънавий мусиқа мухлислари уни сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун ёрдам беришга тайёр эди. Шунинг учун ҳам бизда миллий маданиятнинг бундай намуналари сақланиб қолган. Мана, ўзингиз ҳам биласиз, бизда чой маросимининг бир неча мактаблари мавжуд. Ҳар бир мактабнинг бошлиғи бор. Ҳар бир мактаб пирамида шаклида, яъни қуйидан бошланадиган кенг кўламли ҳаракатлар асосида шаклланиб боради. Унинг ҳар бир аъзоси аъзолик бадалини тўлайди. Шунга кўра, миллий маданиятни сақлаб қолишда қандайдир сунъийлик бўлмаслигини онгли ва ихтиёрий асосда амалга ошириш керак. Одатда, ёшлар ҳам муайян иқтисодий даражага эришганидан сўнг маданий илдизларига қайтади. Япон ёшлари ҳам ҳозирда ўз маданий илдизлари билан жуда қизиқмоқда.

Сизнинг минтақангиз Месопотамияда ўз ибтидосини бошлаган, деҳқончилик, хунармандчилик, тижорат асосида Буюк ипак йўли марказида ривожланган қадимий ва бой цивилизацияга эга. Бу минтақа мамлакатлари ҳар бир инсон учун зарур ҳуқуқ ва фаровонликни таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйса, улар учун бошқа жойлардан мезон қидиришга ҳожат қолмайди.

— Машҳур япон rassоми Икуо Хираяма ўзбек ва япон халқларининг маданий яқинлиги тўғрисида гапириб, “Агар Япония буддавий маданиятнинг шар-қий ўлкаси бўлса, унинг гарбий ўлкаси Ўзбекистон замини ҳисобланади”, деган эди. Бир

пайтлар Буюк Ипак йўли Япония ва Марказий Осиё халқларини мастаҳкам боғлагани ҳозирги кунда кўпчиликка яхши маълум. Хурматли Катосенсей ўтган асрнинг 80-йиллари охиридаёқ Сурхондарё вилоятидаги Кушон подшолиги даврига мансуб буддавий маданият ёдгорликларини ўрганиш билан шуғулланадиган ўзбек-япон археологик экспедицияси ташкилотчиси бўлган эди. Бу илмий гуруҳ Марказий Осиё халқлари анъаналари ва миллий қадриятларидан озиқланган буддавийлик VI асрда япон оролларида етиб боргани ҳақидаги фаразани аниқ далиллар асосида исботлаб берди. Жаноб Икуо Хираяманинг этироф этишича, Буюк Ипак йўли Тинч уммони бағридаги оролларда жойлашган Япония учун жаҳон маданияти ва умуминсоний тамаддун билан яқин ҳамкорлик қилиш учун ягона имконият бўлган. Жаҳон микёсидаги бугунги жараёнларда Марказий Осиё минтақасининг ўрни ва аҳамияти тўғрисида японлар қандай маълумотларга эга?

— Марказий Осиё минтақаси, афсуски, ҳозирча японлар ўртасида етарли даражада ўрганилган эмас. Албатта, японлар Буюк Ипак йўлини биледи, аммо бизда кўпчилик уни Хитойнинг Шинжон минтақасидаги сахро билан боғлайди. Йигирма йилча аввал бизнинг Эн-эйч-кей телестудиямиз Буюк Ипак йўли тўғрисида, жумладан, Шинжон ҳудудида ҳам суратга олинган жуда қизиқарли дастур тайёрлаган эди. Бу дастур шўро даврида суратга олинган ва ўшанда Эн-эйч-кей, таассуфки, СССР ҳудудига, жумладан, Ўзбекистонга ҳам киролмаган эди. Шунинг учун ҳам Японияда Марказий Осиё тарихидан хабардор кишилар сони жуда чекланган.

Бироқ, тарихни яхши ўргансак, ушбу

минтақа бетакрор тамаддунга эга бўлган мустақил ноёб ҳудуд эканини англаш қийин эмас. Марказий Осиё Хитой ҳам, Овруро ҳам эмас. Бу Овруро-сиё қитъасидаги учинчи, шу билан бирга, жуда катта маданий макондир. Ўзбекистон тарихан ана шу минтақанинг маркази ҳисобланади.

Минтақанинг ҳозирги даври ҳақида тўхталадиган бўлсак, ўйлайманки, у узоқ вақт турғунлик ҳолатини бошдан кечирган. Сизларда темурийлардан кейин, билишимча, ягона минтақавий давлат бўлмаган. У вақтда ҳокимият учун кураш жуда шафқатсиз бўлган. Менимча, турғунлик иқтисодий сабаблар таъсирида юз берган. Тарихан аграр минтақада технологик инқилоб юз бермаган. Агар Фарбий Овруро, Япония ёки Хитойни олсак, уларнинг қишлоқ хўжалигида технологик сакрашларнинг бир қанча босқичлари бўлган. Бундай сакрашлар орқали олға кетишлар туфайли жамятнинг талаб ва эҳтиёжларига кўра, ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам, бошқарув шакли ҳам дастлаб феодал, сўнгра абсолют (яккаҳокимиятчилик) тизимга ўтиб, ҳамиша такомиллашиб борган.

Минтақангизда технологик инқилоб юз бермаганидан жуда қатъий бошқарув тамойили узоқ вақт ўзгармай қолиб кетган. Бундай бошқарув услуби ушбу минтақа аввалига Россия империяси, сўнгра шўро давлати таркибига зўрлик билан киритилгандан кейин ҳам сақланиб қолаверган. Лекин “совуқ уруш” даври туғайи билан минтақада Овруро-сиё қитъасидаги учинчи куч макomini тиклаш учун ноёб имконият пайдо бўлди.

Минтақангиз Россия, Хитой, Ҳиндистон, Эрон каби йирик давлатлар ўртасида жойлашган. Кўпчиликка маълумки, Марказий Осиё мамлакатлари ижтимоий-сиёсий қурилиши, бошқарув шакли, аҳолисининг этник таркиби ва бошқа белгиларига кўра ҳар хилдир.

Минтақа мамлакатлари ўзаро ҳамкорликни имкон қадар кучайтириб, АСЕАНга (Жануби Шарқий Осиё мамлакатлари уюшмаси — **суҳбатдош**) ўхшаш у даражада жуда қатъий бўлмаган уюшмага бирлашса, менимча, ҳар томонлама фойдали бўлур эди.

— **Бунинг ҳозир иложи бор деб ўйлайсизми?**

— Айни шу мақсадга эришишда Япония ҳукумати ўз саъй-ҳаракатларини тақлиф қилиш ниятида.

— **Бунинг учун, афтидан, қандайдир дастурлар ишлаб чиқиш, муайян муддатларни белгилаш ва мақсадларни аниқлаш лозим бўлади?**

— Муддатлар ва дастурлар — социалистик атамалардир. АСЕАН мисолидаги уюшма асосида тадбиркорлик билан илгарилаб бориш мумкин. Биласизми, бу ташилот шакллана бошлаган пайтда унинг истиқболига жуда кам одам

ишонган эди. Ҳозирги вақтда у нафақат иқтисодий, балки сиёсий жиҳатдан ҳам етарли даражада нуфузли ташилот бўлиб қолгани тан олинган ҳақиқат. Шунинг учун ҳам бундай тажрибалардан фойдаланиб, ҳаракат қилмоқ керак.

— **Япониянинг собиқ Бош вазирини жаноб Хашимото илгари сурган овруосиё дипломатияси истиқболлари тўғрисида сиз қандай фикрдасиз?**

— Японияда бош вазирнинг алмашиши давлат сиёсатининг ўзгаришини аңлатмайди. Ҳукумат раҳбари ўзгарса-да, сиёсатнинг моҳияти аввалгидек қолаверади. Жаноб Хашимото илгари сурган овруосиё сиёсатининг моҳияти ҳам ўзгаргани йўқ. Табиийки, сифат жиҳатидан бу сиёсатнинг янги нозик томонлари пайдо бўлиши мумкин. Масалан, Афғонистонни Марказий Осиё минтақавий ҳамкорлигига тортиш заруратини ҳаммамиз бирдек тан оламиз. Кўпчилик японлар бу мамлакат Марказий Осиё тамаддунининг

10
YUQLOV

Нажмиддин КОМИЛ,
профессор

НОМИГА МУНОСИБ ЖУРНАЛ

Истиқлолнинг бебаҳо неъматларидан бири бу — тафаккур эркинлиги. Фикр эркин бўлгандагина киши чинакамига ўзлигини аңлайди, халқи ва миллатига сидқидилдан хизмат қилиш имконияти туғилади. Аслида, демократия, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт, жамиятдаги жўшқин яратувчилик, янги-янги истеъдодларнинг намоён бўлиши, орзу-умидларнинг ҳаётий маъно касб этиши — барчаси фикрлар, қарашлар эркинлиги, ранг-баранглигининг ҳосиласидир.

Айнан шу боис муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ миллий-маънавий тикланиш масаласига жиддий эътибор бериб келмоқда. “Тафаккур” журналининг таъсис этилгани шу йўлдаги кутлуғ қадамлардан бири бўлган эди.

“Тафаккур” — истиқлол фарзанди сифатида, биринчи навбатда, мустақиллик ғоясини юртдошларимиз қалби ва онгига сингдиришда беқиёс хизматлар қилмоқда. Ўлмас маданий меросимиз, миллий истиқлол ғояси, бунёдкор халқимизнинг маънавий даҳосини ўрганиш ва тарғиб этишда бу нашрнинг ўзига хос

ажралмас қисми, деган тарихий ҳақиқатни эътироф этади. Шунинг учун бу гоёни амалга оширишда иқтисодий ва сиёсий кучлар кўмак бермоғи лозим. Аммо бу заруратни англаш, ҳатто бизнинг ташқи ишлар вазирлигимизда ҳам дастлабки босқичда қолмоқда.

Бундан ташқари, биз ҳозир Ўзбекистон ҳукуматининг жанубий йўналишда замонавий коммуникация тармоқларини очиш зарурлиги тўғрисидаги ташаббусларини кўпроқ тушуна бошладик. Бу аввало Афғонистон ва Эрон ҳудуди орқали Бандар-Аббос бандаргоҳига олиб борадиган янги транс-афғон йўлини қуриш тақлифи. Бу лойиҳанинг аҳамияти японлар орасида бугун, гарчи етарлича бўлмаса-да, ҳар қалай, аввалгидан кўра кўпроқ тушунилмоқда. Кўринадик, бизда ҳам янгича фикрлаш аломатлари пайдо бўлмоқда.

— Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов

давлат арбобларидан биринчи бўлиб халқаро ҳамжамиятни терорчилик балосига қарши курашда куч-ғайратларни бирлаштиришга чақирди. Халқаро бар-қарорликка жиддий хавф солаётган бу таҳдидни таг-туғи билан йўқотиш бўйича Япониянинг нуқтаи назари қандай?

— Япония ҳам бу офатга қарши курашда маълум саъй-ҳаракатларни амалга оширмоқда. Ҳозир бутун дунёда бойлар ва камбағаллар, маърифатли ва саводсиз кишилар ўртасида, эркинлик билан фашизм орасида кураш бораётгани кузатилмоқда. Бундай қарама-қаршиликнинг асосий оғирлиги Фарб ва Шарқ оралигидан Шимол-Жануб йўналиши томон сурилиб бормоқда. Бу жараёнда бизнинг озодлик, либерализм ва индивидуализм ҳақидаги қарашларимиз аввалги жозибасини йўқота бошлади. Менимча, ҳар бир мамлакат иқтисодий-

ўрни борлигини бугун юртимизда кўпчилик билади, тан олади. Тарих сабоқлари, бугунги долғали замон ҳодисаларини чуқур таҳлил этадиган, онгу шууримизни кенгайтирадиган мақола ва суҳбатлар, бадиий асарлар ҳеч кимни бифарқ қолдирмайди.

“Тафаккур” — номига муносиб нашр. У, аввало, таҳлилий материаллари билан қизиқ. Журнал саҳифаларида Шарқ фалсафий ҳикматларини ҳам, Фарб интеллектуал олами мўъжизаларини ҳам, истиқлол даврининг долзарб ижтимоий-маънавий масалаларини ёритадиган, дунё тамаддуни эришган илмий-маданий ютуқларни акс эттирадиган мақолаларни ҳам ўқиш мумкин.

Айниқса, Афлотун, Арасту, Гегель, Форобий фалсафий дунёси, тасаввуф намоёндалари, XX аср жаҳон мутафаккирларининг ҳикмат хазинасидан ҳикоя қиладиган таҳлилий материалларни ўқиган ўқувчи башариятнинг маънавий-маърифий тараққиёти қаердан бошланиб, қаёққа бораётгани, бу йўлдаги изланиш ва юксалишлар, анъана ва янгиланиш қонуниятидан хабардор бўлади. Шубҳасизки, буларнинг барчаси ақлни чархлайди.

“Тафаккур” журнали ҳам қалбга, ҳам фикрга озиқ беради. Мураккаб ижтимоий қонуниятлар, сиёсий ҳаёт, мафкура, маънавий янгиланишлар жараёни, демократия ва унинг миллий замини каби мавзулардаги мақола ҳамда суҳбатлар содда публицистик услубда, қизиқарли қилиб ёзилгани билан ўзига тортади. Мамлакатимиз ва хориж адибларининг теран инсоний дард билан йўғрилган асарларидан намуналар эълон қилинаётгани ҳам журналнинг умумий салоҳиятини оширишга хизмат қилаётир.

тинг ривожі террорчиликни таг-томири билан йўқотишнинг энг маъқул усули бўлур эди.

— **Япониянинг Ўзбекистон билан ҳамкорлик муносабатларини мустаҳкамлашга қаратилган сиёсатининг асосий устувор йўналишлари, мамлакатларимиз ўртасидаги стратегик шерикликни янада кучайтириш ҳақида ҳам гапириб берсангиз.**

— Ҳозирги пайтда, назаримда, Ўзбекистоннинг стратегик шериклари кўпаймоқда. Биз буни унинг халқаро нуфузи ортиб бораётганининг белгиси сифатида олқишлаймиз. Биз сизлар билан барча жабҳа ва йўналишларда ҳамкорликни янада чуқурлаштиришимиз лозим. Ўйлашимча, бундай муносабатлар фақат ўзаро иқтисодий алоқаларга таянмаслиги керак. Ўзбекистоннинг Япония билан ҳамкорликни кучайтиришга интилаётгани ва бундан манфаатдор экани бизга яхши маълум. Ўз навбатида Япония ҳам ўзаро алоқаларимизни кучайтиришдан манфаатдор.

Биз бир-биримизни кўпроқ тушунишимиз ва турли қолипдаги эски қарашларни синдиришимиз керак. Чунки ҳамкорлик фақат иқтисодий алоқалар би-

лан чекланмаслиги ва бизнинг муносабатларимиз ўзаро тушуниш тамойилига асосланмоғи лозим. Икки томонлама ҳамкорликни ривожлантириш учун сиёсатчилар ўртасидаги мулоқотни кучайтириш, халқларимиз ўртасида маданий ҳамкорликни кенг ривожлантириш ҳамда сизларда японшуносликни, бизда эса ўзбекшуносликни ҳар томонлама ривожлантириш зарур бўлади.

— **Жаноб элчи, биласизки, дипломатлар орасида кўплаб олимларни учратиш мумкин. Бироқ улар ичида ўзлари хизматда бўлиб турган мамлакат кишиларининг ҳаёти, урф-одат ва анъаналарини нозик ҳис этадиган ижодий шахслар, хусусан, ёзувчилар кам учрайди. Айниқса, Сизнинг “Ватандан йироқда. Илья ҳақида қисса” (“За даль земли. Повесть об Илье”) асарингиз алоҳида эътиборга сазовор. Унда ўтган асрнинг 90-йилларидаги Россиядаги ҳаяжонли воқеалар ҳақида самимият билан ҳикоя қилинади.**

Айни вақтда, ўзбек ёзувчилари ҳам япон халқи ҳаётига катта қизиқиш билан қараган. Мен бу ўринда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг бир асарини тилга ол-

Камина “Тафаккур”нинг ҳар бир сонини мунтазир бўлиб кутаман. Бош муҳаррир, таниқли адибимиз Эркин Аъзамнинг дилга чўғ ташлайдиган бир саҳифалик “муқаддимаси”дан тортиб охириги саҳифаларгача эринмай ўқиб чиқаман. Каттакич ҳар бир мақоладан ўзим учун талай янгиликлар оламан.

Шуни айтмай, одамларимиз фикрга ташна, ҳар бир ҳаётий масалани турли томондан ёритадиган муносабат ва қарашлар қанча кўп бўлса, шунча яхши. Чунки ҳақиқатга яқинлашиб боришнинг бундан бошқа йўли йўқ.

Айниқса, журналнинг ҳозирги замоннинг чирсиллаб турган масалаларини ёритишга алоҳида эътибор қаратаётгани жуда маъқул. Маълумки, бозор муносабатлари инсонга катта имкониятлар бериш билан бирга, турли маънавий муаммоларни ҳам кўндаланг қилиб қўймоқда. Шунинг учун ахлоқий тарбия, дид, дунёқарашдаги ўзгаришлар, миллий ўзликни сақлаш масалаларидан баҳс этувчи материаллар бериб борилиши фақат фойда келтиради. Энг муҳими, зиёлилар бу масалалар атрофида фикр юритиш орқали халқимизнинг маданий-маърифий са-

моқчиман. Бу адиб Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Узоқ Шарқдаги Порт-Артурда хизмат қилиб, японлар билан яқин муносабатда бўлган. Унинг яқинда эълон қилинган мақолаларида Морики исмли япон қизи тимсолида японлар характери ва маънавиятининг ўзига хос жиҳатлари очиб берилган. Шу муносабат билан сўрамоқчи эдим: Сизнинг Ўзбекистон ҳақида китоб ёзиш ниятингиз борми?

— Табиийки, мен ўзбек халқининг тарихи, бугунги ҳаёти, анъана ва қадриятларига жуда қизиқаман. Аммо Ўзбекистонда бўлишим мuddати жуда қисқалиги китоб яратиш учун барча зарур масалаларни англаб етишга имкон бермайди. Уларнинг барчасини ўрганмасдан туриб, қандайдир асар ёзсам, хато қилган бўламан. Яширмайман, Россияда ҳаётининг ўн бир йилини ўтказдим, бу мамлакатни батафсил ўргандим ва шундан кейингина сиз эслатган китобни ёздим.

Ўзбекистонга келсак, Японияда эълон қилинган янги китобимда юртингиз тўғрисида қисқача шарҳ ёзганман. Келажакда, шубҳасиз, Ўзбекистон ҳақида публицистик мақолалар ёзаман. Аммо ҳозирча каттароқ асар ёзиш ниятим йўқ.

— Бу йил “Тафаккур” журнали ташкил этилганига ўн йил бўлади. Шу қутлуғ сана муносабати билан журнал жамоасига қандай тилақларингиз бор?

— Сизларда шундай нуфузли нашр борлигидан жуда хурсандман. Японияда бундай журналлар, афсуски, бирин-кетин ёпилмоқда, кишилар жиддий китобларни (элчи жаноблари кулиб дейди: менинг китобларимни ҳам — **сухбатдош**) харид қилмайди. Айниқса, ёшлар фақат мобил телефонлар орқали энг ибтидоий мулоқотлар билан чекланиб қолмоқда. Сизларда бундай жиддий журнал борлигининг аҳамияти бекиёс ва бу нашрни йўқотмаслик керак. Албатта, ислоҳот ва ўзгаришлар даврида юзаки ва жўн қарашлар таъсиридан эҳтиёт бўлиш, даврнинг муаммоларини чуқур ҳис этиш ҳамиша зарур. Бу оддий ҳақиқатнинг моҳиятини ўқувчиларга етказишда бундай журналлар доимо керак бўлади.

— *Элчи жаноблари, мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат.*

Сирож АЗИЗОВ суҳбатлашди.

виясини кўтаришга ҳисса қўшади. Ҳозир бундан зарурроқ иш йўқ, назаримда. Шу маънода Президент Ислом Каримовнинг “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавоблари (1998, 2-сон) маънавий ҳаётимизда том маънодаги тарихий воқеа бўлган эди. Мазкур жавобларда миллий тафаккуримиз ривожига хизмат қилмоқда, ҳозирги мураккаб даврнинг мафкуравий манзараси ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиб берилди.

Журнал тарихан қисқа фурсатда фаол муаллифларга эга бўлди, атрофига истеъдодли ва фидойи ижодкорларни тўплай олди. Чунончи, О. Шарафиддинов, И. Ҳаққул, Н. Каримов, С. Олим, А. Эрқаев, Ш. Юсупов, В. Алимасов каби муаллифларнинг ҳар бир мақоласи миллий тафаккуримиз ривожига хизмат қилмоқда.

Истагим шуки, “Тафаккур” журнали озод юртимизнинг эркин фикр минбари сифатида халқимизнинг маънавий-маърифий юксалишига хизмат қилаверсин. Зотан, бугунги интеллектуал тараққиёт замонида фикр ва ғоядан кўра қудратлироқ куч йўқ.

VATAN ROZIMAN DEB JAVOB QILSA, BAS

ОНА ЮРТ

*Сиз, соҳибдавлатлар, зотлар муҳтарам,
Ўзингизга сийлов уяларингиз.
Мени эшитмасиз эҳтимол ҳеч ҳам,
Бироқ, етказади хуфияларингиз.*

*Етказади, гўё Ўрта Осиёда
Аллақандай шоир бир гап айтипти.
Сайловчилар тиргак сизга дунёда,
Бу омад бир кун бор, бир кун — қайтипти.*

*Эътибор айлангиз, азиз тўралар,
Ўйланг сиз ҳам ахир ўз танингизни.
Тутаб ёнмоқдадир ўрмон, қўралар,
Нега ўйламайсиз Ватанингизни?*

*Сира ўйламайсиз остонангизда
Имдод сўраб ётган гадоларни сиз.
Ҳар куни кутгайсиз қошонангизда
Ўзингизга ўхшаш подшоларни сиз.*

*Аммо, менинг учун жуда галат ҳол:
Бир чеккага қўйинг шараф ҳам шонни,
Нега галвангиздан юз буриб дарҳол,
Сиз ўйлай бошлайсиз Ўзбекистонни?!*

Ўзбек дер: ўзинга энг бўлолмасанг,
 Асло бўлолмасан бошқага этак.
 Кимлигим ҳақида олам чалган занг,
 Азал буюклигим бўлган-ку эртак.

Менинг тоғларим бор — баланддир, пастдир,
 Нима бўлганда ҳам улар меники!
 Баҳиш овозими, мақомми, сасдир —
 Нима бўлганда ҳам улар меники!

Меники саналур Жайхун, Сайхун ҳам,
 Муштипар мусича ку-кусигача.
 Меники аталур Истиқбол — болам,
 Жажжи набирамнинг кулгусигача.

Меники шу Ватан, меники шу юрт,
 Бозорим, мазорим, шаҳру кентим ҳам.
 Ҳуқуқим меники, айламанг унут,
 Меники сайлаган Президентим ҳам!

Сизга шоирона битта сўз айтай:
 Фаҳм этинг юмалоқ-япалогини.
 Унутмай турибсиз балки, ҳар қалай,
 Бобом Амир Темур шапалогини.

САДОҚАТ

Кимдир шеър ёзади, ким кирар жанга,
 Хизмат қилсам дейди ҳар ким Ватанга.
 Бундан мурад недир, недир муддао?
 Қуш ҳам ўз ошёнин асрар доимо.
 Шу Ватан қўйнида топдик то камол,
 Унга чин садоқат — энг эзгу аъмол.
 Аслида меҳр ҳам, мурувват ҳам шу,
 Демак, шонинг мангу, шавкатинг мангу.
 Онадан оқ сутинг ҳаққи сўралмас,
 Ватан розиман деб жавоб қилса, бас!

ОЛЛОҲ МАРҲАМАТИ

Оллоҳим кимгадир берди бойлик, зар,
Балки раҳм айлади йўқсил жонига.
Валекин тўймасин дея у баттар
Нафсни қўшиб қўйди ёнига.

Оллоҳим кимгадир мансабни берди,
Амал пояларин қилди мустаҳкам.
Валекин нариги томонда қурди
Қайтиб тушадиган зиналарни ҳам.

Оллоҳим кимгадир берди истеъдод,
Майли, таратсин деб гўзал куйларни.
Валекин бир умр чексин деб фарёд,
Унга ҳамроҳ қилди ҳасадгўйларни.

ШАМБАЛА

Олис Ҳимолойда, Тибет томонда
Бор эмиш Шамбала номли мамлакат.
Биздек даврон сурмиш қай бир замонда,
Ҳозир ер остида яшармиш фақат.

Лемури, Атлант эмиш уларнинг насли,
Ҳатто қоинотга сололган титроқ.
Улар одамзоднинг пушитидир асли,
Танлари муз қотган, руҳлари уйғоқ.

Магар ер юзини чулғаса бало,
Инсон худо деса ақчани, зарни,
Иймонни ҳимоя айлаб Шамбала
Жўнатиб турармиш бир пайгамбарни.

Улар орасида бормикан ўзбек —
Буниси, албатта, меъга ноаён.
Бироқ ер устида айбимиз бирдек,
Бузилиб кетди-ку тагин бу жаҳон.

Одамзод чароғи ўчмасин токи,
Шамбала, қавминга яна парво эт.

*Бирор вакилингни жўнатгин, ёки
Ўша диёрингга бизни олиб кет.*

НАСИҲАТ

*Ёшлик ортда қолди, турдинг оёққа,
Азму шижоатни унутма, болам.
Насиҳат ёқмайдиги энди қулоққа,
Ақлу фаросатни унутма, болам.*

*Бу дунё аслида алдамчи бозор,
Унда лўттибозу нокаслар бисёр.
Сен мардлар қошида мард бўлгил, зинҳор
Хайру саховатни унутма, болам.*

*Балки дастурхонинг доим мўл бўлмас,
Омад ҳам ҳамиша чарақлаб қулмас.
Ким айтар, суянган падаринг ўлмас,
Сабру қаноатни унутма, болам.*

*Ёвуз кимсалардан айлагил ҳазар,
Уларнинг қалби пуч, тиллари заҳар.
Ахтара-ахтара дўст топсанг агар,
Меҳру садоқатни унутма, болам.*

*Оғам деб кимлардир силар бошингни,
Укам деб еб кетар биров ошингни.
Минг бир тарозига солар тоийингни,
Макру хиёнатни унутма, болам.*

*Каслар бор, қадрингни гоҳо билмаслар,
Гоҳо билсалар ҳам кўзга илмаслар.
Гарчанд улар сенга нарво қилмаслар,
Фазлу диёнатни унутма, болам.*

*Турфа синовларга дуч келгай инсон,
Гоҳида шодондир, гоҳида нолон.
Чорасиз қолсанг ҳам, лекин ҳеч қачон
Адлу адолатни унутма, болам.*

*Қадамда учрагай азизлар хоки,
Йўмингни ёритгай ақлу идроки.*

Илоё, руҳлари шод бўлсин, токи
Зикру зиёратни унутма, болам.

Нодонлик белгиси — ҳавойи гурур,
Оллоҳ душманидир кимки такаббур.
Мағзи тўқ бошоқнинг эгилишин кўр,
Сирру синоатни унутма, болам.

Айтурман мен сенга ушбу гапни ҳам:
Билиб қўй, гоятда гўзалдир олам.
Бироқ пайти келса, тепамда бир дам
Сидқу тиловатни унутма, болам!

МЕНИНГ ҲАСРАТЛАРИМ

Менинг ҳасратларим,
Сизлар бунча кўп,
Инон-ихтиёрим қўлга олгансиз.
Гоҳи ёлғиз-ёлғиз, гоҳида тўп-тўп,
Ўё тувишиганим бўлиб қолгансиз.

Бирингиз — боламдан яралган ҳасрат,
Оғрийсиз, эзасиз юрак-бағримни.
Бирингиз — ҳасаддан қолган жароҳат,
Ичимга ютганман захримни.

Бирингиз — оғамдек илтифот этиб,
Лекин бегонасан, деган сўздансиз.
Бирингиз — эрта-кеч заволим кутиб,
Ўвуз ният билан боққан кўздансиз.

Бирингиз — туну кун тарқатиб миш-миш,
Дўстларим орасин бузганлардан доғ.
Бирингиз — қўлимдан еб туриб емиш,
Ишонч ришталарин узганлардан доғ.

Қочган ҳам, қувган ҳам Худойим дермиш,
Ҳар кимнинг орзуси — эгарланган от.
Дунёда кўрганинг — кўргулик эмиш,
Балки бут эмасдир ҳасратсиз ҳаёт.

Майли, синовларга дуч келай ҳар он,
 Розиман, бахи этдинг ҳаёт нусратин.
 Лекин кўрсатмагин, Тангрим, ҳеч қачон
 Фарзанд ҳасратию Ватан ҳасратин.

АСҚАД МУХТОР

Дўрмон боғларига чўкади оқшом,
 Намхуш шамоллар ҳам ела бошлайди.
 Наъматак ортидан ҳорсин, беором
 Асқад Мухтор кела бошлайди.

Ўша-ўша сийқа ҳассалар қўлда,
 Секин одимлаймиз хиёбон бўйлаб,
 Асқад ака дейди: “Ҳамон мен йўлда,
 Ҳамон етолмадим ўйимга ўйлаб...”

Дунёда нима гап, тинч борми Дўрмон?”
 Гапи адогига етмайди бироқ,
 Кўздан гоёиб бўлар шоир ногаҳон,
 Таниш овозида ҳадик ва титроқ.

— Тўхтанг, Асқад ака! — дейман мен тўлиб,
 Шамоллар учирар мубҳам изларни.
 Балки ўтганлар ҳам безовта бўлиб,
 Кузатиб юрибди бугун бизларни...

(Шеър 2004 йил 29 мартда — Тошкентда
 портлаш содир этилган куни ёзилган.)

КОМИЛЛИК

Майли, шоирликни қилмагил ҳавас,
 Балки олимлик ҳам сенга шарт эмас.
 Англасанг дунёнинг ўтқинчилигин,
 Комил бўлмоқликка шунинг ўзи бас!

Uchgim kelar ko'k bilan birga

* * *

Йўқ, бунақа бўлмайди яшаш,
Наҳот, шундай яшайман токи...
Мен жонимни худодан эмас,
Бировлардан олдим гўёки...
Йўқ, бунақа бўлмайди яшаш.

Ҳар бир дарахт,
Ҳар битта гиёҳ
Бунча ювош, бунча боадаб!
Айтганини қилади Дунё —
Ўтирмайди кўнглинга қараб.
Йўқ, бунақа бўлмайди яшаш...

Ўзни қўлга оласан аранг,
Ич-ичинга чўқади фарёд.
Бир озгина кўпроқ яшасанг,
Таъна қила бошлайди Ҳаёт.
Йўқ, бунақа бўлмайди яшаш...

* * *

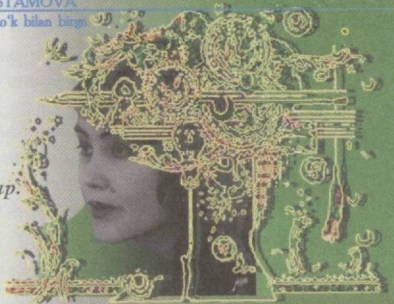
Учгим келар кўк билан бирга,
Учгим келар бахтиёр, шодон.
Мени ҳам бир учир бағринда —
Мен ҳам бир бор учайин, осмон.

Яшайтман бешашт, беҳол, жим,
Парвоз гашти ёдимда қолган.
Қачонлардир мени қанотим
Ер қаърига ташилаб юборган.

1

Шамолдайин учдим
Тоғу тош аро,
Йўлдан уролмади йўллар ярақлаб.
Оёғим остида ўйнади Дунё —
Эргашиди кўп пасту баланд дарахтлар.
Қушлар етолмайин
Ортига қайтди,
Ҳар гал қучоқ очиб
Қутиб олди кўк.
Оймомо бир четга ўзини тортди,
О, қанча осмонга бағишладим кўрк!

2

Бу кеч на ёмғирман,
На-да шамолман,
Дарахтлар ўтмоқда туртиб, югуриб.
Очиқ деразадан қарайин десам,
Шамол пардасини
Қўяр тушириб.
Мен шундай йиллардан
Йилларга ўтдим,
Бир кун бу аҳвол,
Бир кун бошқача...
Бу шоир дунёга ўрганиб кетдим,
Бегоналигимни айтмасам...

* * *

О, қаро добуллар турди ичимда,
Манзилдан
узоқлаб
бормоқда
йўлим.

Гоҳ-гоҳ, ҳар замонда
Тунлар ичидан
Кўзин олайтириб қарайди ўлим.
Шунчалар шириндан шириндир жоним,
Забардаст қўлларим мудом кўриган.
Ҳудди шу кўрқувда,
Ҳудди шу ҳолим
Ўхшайди нишонда турган бўрига.

* * *

Ололмадим ердан кўзимни,
Ишонмадим ҳар хил гумонга.

Қанча ерга урмай ўзимни —
Шунча чиқиб кетдим осмонга.

Кўз тиккандим қайси манзилга,
Қайси дилдан тилобдим карам?!
Уриб-уриб ўзимни ерга —
Ерга кириб кетдим ўзим ҳам.

* * *

Бехосдан уйғониб кетсам:
Ярим тун...
Тонггача кўзимга қиламан тоқат.
Ҳар замон тўнини
Тескари кийиб,
Хонадан “чиқ-чиқ” лаб қолади соат.
Қоронги йўлларда теннийди кўча,
Олисда темирйўл чинқирар, бўзлар.
Кунни кундуз демай,
Кечани кеча —
Дунёни қаерга ташир поездлар?

1

Яна қандай хатар чиқди йўлингдан,
Журъат топ,
Ўзингни тутиб ол тезроқ.
Авайлаб қўлимни олгин қўлингга,
Азизим, дунёга термулгин узоқ.
Ҳар лаҳза сочингни тўзгитар ҳаво,
Қайгадир кўтариб учасан қанот.
Узоқ яшамоқдан қолмайди маъно —
Ичингда мавжланиб турмаса ҳаёт.

2

Балки тугаб қолар
Эртага ишинг,
Балки безовта қилмасман ортиқ.
Мен бугун ўлимдан
Қўрқмайман, тушун —
Сени кўрмасликдан
Қўрқаман қаттиқ.

3

Бўйсуниб бораман
Ўзимга ўзим,

Бир йиғи жунбушга
Келар ичимда.
Ўлган одамларга
Тушганда кўзим —
Қувониб кетаман
Тириклигимдан.

4

Минг карра жонинга
Теккан бўлсам ҳам,
Келақол ёнимга
Шу он, шу лаҳза.
Ўзирча тирикман,
Ўзир тириксан —
Азизим, ҳаёт йўқ
Шу ондан бошқа.

* * *

Дарахтларни қоплади титроқ,
Дарахтларни силкитди оғир.
Бирдан чақа бошлади чақмоқ,
Бирдан ёға бошлади ёлғир.
Бир лаҳзада ой тушди синиб,
Бўлди бирам тўсу тўполон —
Болаларин уйда қолдириб,
Нонга чиқиб кетганди осмон.

* * *

Жазирама...
Беҳол саратон,
Ҳатто қушлар келмайди учиб.
Аллақачон қуёш ҳам ботган,
Замин ётар оловни қучиб.
Дала-даштлар қолган безга,
Ҳеч қаердан келмайди овоз.
Жоним, қўрқма, ҳали тонггача
Ўбуридан тушиб қолар ёз.

ТОНГ

Ярадор тун кўкариб,
Сўнгра таслим қилар жон.
Милтигини кўтариб —
Қайда изғиб юрар Тонг?

OZOD DOMLA

FORMULALARI

* * *

“Халқ” деган тушунча тез-тез тилга олиниб турса-да, ҳеч қачон ҳар жиҳатдан тенг, яхлит бир кучни англатмайди. Ҳамиша халқ бор, оломон бор, авом бор, орифлар бор... (15-бет)

* * *

Ўзгалликнинг илоҳий даргоҳларига кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди (15-бет).

* * *

Шаллақи одамлар қўллайдиган усул — “дифоним-дифон” (40-бет).

* * *

Одам ўзи истаган вақтда кўр ва кар бўлиб ола билади — у кўришни истамаган нарсасини кўрмайди, билишни истамаган нарсасини билишга уринмайди ҳам (47-бет).

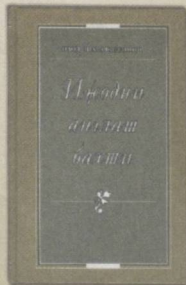

Интернет маълумотларига қараганда, ҳар йили бир неча миллион номда китоб чоп этилар экан. Уларнинг кўпчилиги жуда тор доирадаги ўқувчиларга етиб боради, холос. Катта қисми эса бир неча йил ўтар-ўтмас ахборот уммонига чўкиб кетади. Аммо шундай ҳодисалар ҳам бўладики, чоп этилган китоб адабиёт хазинасидан мустаҳкам ўрин эгаллайди, қисқа вақт ичида кўплаб ўқувчиларнинг йўлдошига, суҳбатдошига, ҳатто устозига айланади.

Бу йил “Шарқ” нашриёти шундай асарлардан бири — Озод Шарафиддиновнинг “Ижодни англаш бахти” тўпламини мухлисларга ҳадя этди. Китобнинг ҳажми ҳам (640 саҳифа), адади ҳам (5000 нусха) бозор иқтисодиёти тарозусида ўлчаганда, кам эмас, нархи ҳам шунга яраша бўлишига қарамай, у тезда тарқалиб улгурди.

Бу бежиз эмас, албатта.

Озод Шарафиддинов — жамиятимизда ўз сўзи, фикри ва қарашлари билан алоҳида ўринга эга, эътиборли жамоат арбоби. Ижодий фаолликда ҳам барча қалам соҳибларига ўрнак бўлиб келмоқда. Хоҳ газетадаги мақоласи, хоҳ ойнаи жаҳонда берилган суҳбати бўлсин, домланинг сўзларини юртимиз афкор оммаси катта қизиқиш билан кутиб

* * *

Шоирлик билан гражданликни қандай ажратиб бўлади? Улар ўрта-сидаги чегара қаердан ўтади? Белдан ўтармикан? (52-53-бетлар)

* * *

Шоирнинг гражданлиги шеърда намоён бўлади ва аксинча, шоирлиги гражданлигида ифодаланади (53-бет).

* * *

Бунақа мунаққидлар ёхуд “олимлар” ногорачининг баччасига ўхшайди — ҳали ногоранинг така-туми эшитилмасдан, ногорачи чўпини кўлига олиши биланоқ муқом қилиб йўрғалай бошлайди (55-бет).

* * *

Агар ҳодиса ёхуд факт ҳадеганда қолипга тушавермаса, унинг қулоғидан чўзиб, тортиб унга солинади (56-бет).

* * *

XX аср бошларида Туркистон шароитида “адабиёт яшаса — миллат яшар” деган формула тўғри ва самарали формула эди (67-бет).

* * *

Бадииятсиз ғоявийлик адабиётни муқаррар ўлимга маҳкум этадиган рақ касалига ўхшайди. Адабиёт фақат бадиияти орқалигина, яъни теран ҳаётий мазмунни, муҳим ҳаёт ҳақиқатини одамларни ҳаяжонлантирадиган, тўлқинлантирадиган бадиий шаклларда ифодалагандагина жамият эҳтиёжини қондира оладиган қудрат касб этади (68-бет).

олади. Эҳтимол, бундай чиқишларни ҳамма ҳам бирдек қабул қилавермас, лекин улар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди, мушоҳадагаю мубоҳасага ундайди.

Шунинг учун ҳам “Ижодни англаш бахти” китоби бугун қўлма-қўл ўқилмоқда.

Авалло, нашр номига жо бўлган икки маънога эътибор қаратмоқчимиз. Биринчиси — тўпلامда устознинг мустақиллик йилларида ёзилган, бевосита (масалан, Чўлпон ижодига доир тадқиқотлар каби) ёки билвосита (дейлик, Саъди Сирожиддинов ҳақидаги хотира сингари) адабиёт билан боғлиқ мақола, эссе ва суҳбатлари жамланган. Китобни домланинг шогирдлари, бугун энди ўзлари ҳам улуғ ёшли устозлар — Умарали Норматов ва Раҳматулла Иноғомов нашрга тайёрлаган.

Иккинчиси — китоб, шубҳасиз, адабиёт мухлислари, ўқитувчилар, филология ва журналистика факультетларининг талабалари, умуман, айниқса, бадиий ижод аҳли учун беназир бир қўлланмадир.

Тўпладан тақризлар ҳам ўрин олган. Уларнинг тили ва услуби шу қадар равонки, ҳар бири жозибали бадиий асардек ўқилади. Мақола ва тақризлар адабий-танқидий йўналишда, асосан, аниқ мавзуларга оид бўлса ҳам, кўп ўринларда муаллиф ўз дунёқараши, эътиқодига таяниб, умумадабий, умуммиллий ва умумбашарий масалалар хусусида ҳам мушоҳада юритади. Китоб матнига сочилган бундай ҳикмат дурдоналарини алоҳида тўплаб ўқиш — жуда мароқли

* * *

Тарихий шахсларимизга, улуғ аждодларимизга холис муносабатда бўлмоқни, яъни уларга беҳуда қора чапламаслик билан бирга илоҳийлаштирмасликни ҳам одат қилиб олмоғимиз лозим (76-77-бетлар).

* * *

Ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди. Унинг ҳаёти ҳамиша ошқора ва пинҳона курашга, кашфиётларга ва йўқотишларга, драмалар ва фожиаларга тўла бўлади (88-бет).

* * *

Ўз-ўзини сақлаш инстинкти инсон табиатида, қонида, шуурининг аллақайси пинҳона пучмоқларида бор. Ҳар қандай одам ҳам хатарга, ўлим хавфига дуч келганда, ҳатто истамаса ҳам, химояланиш, ўзини асраш йўлига ўтади. Буни ўз этиқодидан чекиниш деб қараш керак эмас (89-90-бетлар).

* * *

Жаҳон адабиётида бирор мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида мулоҳаза юритиш, танқидий фикрлар айтиш учун бу мамлакат турмушига бошқа бирор мамлакат фуқаросининг кўзи билан қаралган (103-бет).

* * *

Ўтмишдаги шон-шухрат, муваффақият ва парвозлар яхши нарсаси, албатта! Аммо улар шунақа нарсаки, ҳар бир янги авлод бу шухратга

ва фойдали машғулот. Биз айнан шундай йўл тутдик. Тўпلامдан ўрин олган мағзи тўқ, лўнда ёки математиклар тили билан айтганда, ўзига хос фикрий "формула"ларни танлаб, сиз — азиз журналхонлар ҳукмига ҳавола этишни лозим топдик.

Жаҳон адабиётида бундай фикрлар мажмуаси турлича аталган: Румий ва Навоий ҳикматлари, Ларошфуко ва Шопенгауэр максималари, Паскаль ва Лейбниц фикратлари, Ницше ва Ключевский афоризмлари... Биз "Ижодни англаш бахти" китобидан сараланган фикрларни ўзимизча **"Озод домла формулалари"** деб атадик.

Инсоният тарихида атоқли мутафаккирлар кўп ўтган. Мутафаккир дегани, бизнингча, шунчаки тафаккур соҳиби эмас — ҳар қандай одамда қай даражададир фикрлаш қобилияти бор. Гарчи бири арабча, иккинчиси форсчадан кириб келган синонимлар ҳисобланса-да, "мутафаккир", "донишманд" тушунчаси билан айнан устма-уст тушмайди. Чунки, масалан, бир умр тоғда кўй боққан, лекин хат-саводи ҳаминқадар чўпон ҳам донишманд бўлиши мумкин. Мутафаккир деганда эса минг-минглаб китобни ўқиб чиққан, уларни чуқур мушоҳада тегирмонида тортиб, таҳлил элагида элаб, тафаккур тандирида пишириб, мукамал бадийий ёки илмий тил билан тақдим эта олиш қобилиятига эга

шухрат қўшиб турмаса, эски ютуқлар қаторини янгилари билан бойитиб бормаса, миллатнинг қаноти қайрилиб, парвози сусайиб қолади (106-бет).

* * *

Нафақат амалдор, балки ҳар бир фуқаро учун қонун чизиб берган йўлдан бир қадам ҳам четга чиқмаслик — энг муқаддас қонун бўлмоғи керак (115-бет).

* * *

Ҳа, биз мутафаккирларимиз, адибларимизни қадрлаймиз, уларнинг шаънига олқишлар ёғдирамиз-у, лекин уларнинг маслаҳатларига унча амал қилмаймиз (121-бет).

* * *

Ижод дегани одамнинг фикр ва ҳиссиёт бобидаги ички имкониятларини рўёбга чиқариш деганидир (167-бет).

* * *

Инсоннинг табиати шунақаки, у ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигидан, “еган калтаклари”дан ўзи учун мустаҳкам истехком куриб олади (168-бет).

* * *

Фақат ақл кучи билан, фақат ирода кучи билангина одам ҳамиша янгиланиб, панжаралари мустаҳкамланиб турадиган ички тутқунлик асоратидан озми-кўпми қутулиб, ички эркисизликка барҳам бериб, ҳақиқий эркинлик салтанатига эришмоғи мумкин (168-бет).

фозил кишиларни тушунсак, тўғрироқ бўлса керак. Бундай зотлар ҳамма замонларда ҳам бўлган: Форобий, Замахшарий, Ибн Сино, Навоий... Мураккаб XX аср ҳам бундан мустасно эмас: Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қаҳҳор, Иброҳим Мўминов, Асқад Мухтор...

Тақдим этилаётган “формула”ларнинг кўпчилигида муаллифнинг ўзлиги, шахсий тажрибаси акс этган. Бироқ бундаги барча ҳикматлар ҳам биринчи марта айтилаётгани йўқ. Дейлик, Озод домла қайта-қайта такрорлайдиган “қанча кўп ўқисанг, билиминг шунча камлигини ҳис этасан” деган фикрни икки ярим минг йил аввал Суқрот айтиб кетган. Мутафаккирнинг мутафаккирлиги шундаки, у янги “формула”лар билан бир қаторда шу каби кўҳна ҳикматларни ҳам мазмунан бойитади ва ўз замонининг нафасию жамият ҳаёти билан боғлаб, унга янгидан “жон” ато этади.

Зотан, ҳазрат Навоий “Ҳазоинул маоний”да лутф қилганларидек:

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин,
“Ишрабу, ё айюҳал-атшон ” келур ҳар дам нидо.

Улуғ шоирга қўшилиб биз ҳам “Чанқоғингизни қондиринг, эй ташналар!” дей-миз, азиз журналхон!

* * *

Одам эркин эканман деб оғзига келган нарсани валдираши, кўнглига келган номаъқулчиликни қилиши мумкин эмас (170-бет).

* * *

Шаллақиликнинг ҳақиқий ижод эркинлигига мутлақо алоқаси йўқ (171-бет).

* * *

Ижод эркинлиги халққа, ватанга фидокорлик билан хизмат қилиш эркинлигидир (171-бет).

* * *

Унинг фожиаси ўз сийратини тўла намойиш қила олмасликдан, сувратини ҳамиша керакли шамойилга солиб юриш мажбуриятидан, кўнгили билан имкон ўртасидаги зиддиятдан, ижод эркинлигининг йўқлигидан туғилган фожаи эди (177-бет).

* * *

Ўтиб кетган одамга қора чаплаш учун унчалик кўп ақл керак эмас (177-бет).

* * *

Агар ёзувчилик бобида жаҳон стандарти мавжуд бўлса, Абдулла Қаҳҳор бу стандартнинг ҳамма талабларига тўла мос келади (177-бет).

* * *

Ҳеч қаерда ҳеч қайси инсонлар жамияти фақат моддий манфаатларга суянибгина, фақат моддий эҳтиёжларини қондирибгина ҳаёт кечири олмайди — инсон ҳаётининг саодатманд бўлмоғи учун виждон ва имон унинг ҳаётида устувор бўлмоғи керак (180-бет).

* * *

Тасаввуф таълимоти нафақат адабиётни, балки инсонни ҳам тушунишга йўл очадиган мўъжизакор калит экан (182-бет).

* * *

Ҳаётини гаровга қўйиб эришилган маҳорат санъаткорни ҳеч қачон тарк этмайди, унинг мангу мулки бўлиб қолади (185-бет).

* * *

Бир фаройиб ҳақиқатни кашф қилдим — нақадар омонат экан биз бугун яшаётган дунё (187-бет).

* * *

Бугунги дунёда ёвузликка қарши турадиган, муқаррар тарзда ундан голиб келадиган қудрат бор — бу муҳаббатдир, бу меҳрдир (187-бет).

* * *

Китоб деган нарса инсоннинг табиати, моҳияти билан боғлиқ бўлган буюк мўъжизадир. Инсон бор экан, китоб ҳам қай бир шаклда яшайверади (207-бет).

* * *

Афсуски, билиминг кенгайган сари билимсизлигинг билиниб қоларкан (211-бет).

* * *

Идеал ёзувчи бўлмайди (213-бет).

* * *

Истеъдоди бўлгани, адабиётни муқаддас деб билгани учун ўзини адабиёт ишига масъул деб биларди. Амали бўлгани учун эмас (213-бет).

* * *

Менда китоби кўп одамга ихлос билан қараш касали бор (221-бет).

* * *

Жумла тузиш, сўз бойлигини орттиришда таржиманинг аҳамияти катта (221-бет).

* * *

Дунёнинг ҳамма сирининг тагига етиш мумкин, лекин Инсон деган жумбоқнинг тагига етиб бўлмайди (235-бет).

* * *

Модернизм йўналишидаги асарлардан мабодо завқ олсанг, крос-сворд ечиб завқ олаётган одамга ўхшайсан (236-бет).

* * *

Хар қандай инсон ҳаёти давомида турфа хил ўзгаришларни бошидан кечирса ҳам, бир қувончларга тўлиб, бир бахтсизлик ичида яшаса ҳам, зоҳиран қараганда, бир терининг ичида неча марта озиб-семирса ҳам, аслида унинг табиати дунёдаги энг кам ўзгарадиган нарсадир (238-бет).

* * *

Даврлар ҳар қанча ўзгармасин, инсонни ҳаракатга келтирувчи асосий омил шахсий манфаат бўлиб қолаверади (238-бет).

* * *

Модага кирган нарса тўғрисида танқидий фикр айтиш жуда қийин. (241-бет).

* * *

Янги нарса фақат янгилиги учунгина яхши бўлавермайди, эски нарсани ҳам фақат эскилиги учун "пуф, сассиқ"қа чиқариш мумкин эмас (244-бет).

* * *

Гап реализмда ёки модернизмда эмас. Гап санъаткорда, унинг тафаккури ва маҳоратида (245-бет).

* * *

Адабиётни мавзу жиҳатидан ҳам, йўналиш жиҳатидан ҳам чеклаб бўлмайди (247-бет).

* * *

Танқидда битта ижодкорга раҳм қилсангиз, бу билан кўплаб адабиёт мухлисларига жабр қилган бўласиз (253-бет).

* * *

Кечаги асарларни баҳолашдан олдин бугунги кўз билан янгидан ўқиб чиқиш керак (280-бет).

* * *

“Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди” деган мақом шу қадар юксакки, бунга сазовор бўлмоқ учун бутун умр давомида ҳаракат қилиш керак бўлади (285-286-бетлар).

* * *

Фақат ўз юртини, ўз миллатини яхши кўрган, уни бенуқсон кўришни истаган адибгина ҳеч қанақа таъна-дашномлардан кўркмай, инсон ҳақидаги ҳақиқатни рўйирост тасвирлайди (289-бет).

* * *

Миллат ҳақида, ватан ҳақида ҳақиқатни айтиш учун катта жасорат ва мардлик керак (290-бет).

* * *

Ўтмиш юки елкада бўлмайди, ўтмиш юки одамлар юрагига уя қурган, онгини эгаллаган бўлади (294-бет).

* * *

“Бўлар бола бошидан маълум” мақоли фақат ўғил болаларга тааллуқли деганлар адашади (320-бет).

* * *

Муҳаббат — оиланинг хамиртуруши, бусиз оиланинг хаамири кўпчимамайди (326-бет).

* * *

Муҳаббатни ўз ҳолига ташлаб қўймай, ақл чироғи билан ёритиб турилса, нур устига нур бўлади (326-бет).

* * *

Иқтисодий қийинчиликлар ёки моддий тангликларни ҳеч ким инкор этмайди, аммо улар разил усулларнинг сабабчиси бўлолмайди (330-бет).

* * *

“Пул” деган сабилнинг бир одати бор — ҳар қандай ўзига тўқ рўзғорда ҳам у ҳамиша камлик қилади (332-бет).

* * *

Албатта, пул зарур нарса, пулсиз яшашнинг иложи йўқ, лекин шу билан бирга пулга танда қуриш, унга сажда қилиш, унинг қулига

айланиш, бу борада нафсни тия олмаслик, иштаҳанинг жиловини йўқотиб қўйиш шунга олиб келадики, пул умргузаронлик воситаси бўлишдан кўра инсон ҳаётини заҳарловчи оғуға айланади (332-333-бетлар).

* * *

Агар аёл киши севса ва айниқса, унинг севгиси меҳрга йўғрилган бўлса, у эри учун тўғридан-тўғри афсонавий роҳат-фароғат муҳити яратмоғи мумкин (334-бет).

* * *

Бюрократияси яшнаган ҳар қандай мамлакатда қарор билан унинг амалга ошиши ўртасида ер билан осмонча масофа бор (338-бет).

* * *

Шайхзода кўнглидан нафрат деган нарсани буткул қувиб чиқаришга муваффақ бўлган нодир одамлардан бири эди (342-бет).

* * *

Кўп вақт эрларининг хотирасига содиқ қолган аёлларнинг вафодорлигини гапирамиз-у, хотинига содиқ қолган эркакнинг вафодорлигини кўпда тилга олмаймиз (359-бет).

* * *

Инсон босиб ўтган йиллар ва йўллар нима? Умринг давомида сенга рўбарў келган, ҳаётингда из қолдирган одамлар — дўстлар, қариндошлар, устозлар, сафдошлар (367-бет).

* * *

Фарзандларингизни моддий неъматларга кўмиб юборишингиз мумкин, лекин буларнинг ҳеч қайсиси фарзанднинг қобил бўлиб чиқмоғи учун етарли бўлмаслиги мумкин (372-бет).

* * *

Баъзан катта-катта китоблар қилолмаган ишни жимитгина бир нутқ қилиши мумкин (411-бет).

* * *

Айрим нутқлар бутун умр давомида ёзилади (417-бет).

* * *

Зиёлини зиёли қиладиган вазифа нима? Бу — ҳазрат Алишер Навоий айтган ўша халқ ғамини ейиш, халқ дардини ўз дарди деб билиш, бинобарин, бошига қилич келганда ҳам халқ ҳаёти тўғрисида ҳақиқатни гапириш (422-бет).

* * *

Зиёли ўзини халқнинг узвий қисми деб ҳисобламоғи, халққа қарши бўҳтонларни рад этмоғи, халқнинг маънавий бойлигининг посбони бўлмоғи лозим (422-бет).

* * *

Ўзбек зиёлиси рост гапирганда боши узра турган қиличнинг дами ўткирроқ бўлади (422-бет).

* * *

Тоғлар фақат чўққилардан иборат эмас (426-бет).

* * *

Жасорат, довьюраклик, ўз касб-корига садоқат — бунақа фазилатлар ялтироқ реклама қоғозларидек одамнинг кўринадиган жойларига ёпиштириб қўйилмас экан (447-бет).

* * *

Маърифатли одам учун ўз халқининг китобга жо қилинган ижод дурдоналаридан кўра қимматлироқ бойлик бўлмайди (452-бет).

* * *

Математика дунёси бениҳоя жозибадор, мароқли, унинг кўчаларига кирган одам шунақа саргузаштларни бошидан кечирар эканки, романларда тасвирланган саргузаштлар уларнинг олдида ип эшолмай қолар экан (484-бет).

* * *

Ҳақиқий олим учун “биламан” деган сўзни қўллаш қанчалик табиий бўлса, “билмайман” деб айтиш ҳам шунчалик табиийдир (496-бет).

* * *

Талаба халқининг ҳам маккора аёлга ўхшаган ҳийла-найранги қирк эшакка юк бўлади (540-бет).

* * *

Куруқ мақтов, баландпарвоз ҳамд-санолар билан катта асарлар ҳақида дурустроқ нарса ёзиб бўлмайди (543-бет).

* * *

Ҳаётнинг гаройиб парадоксларидан бири шундаки, адолат учун изчил курашадиган, ҳақиқат йўлида ўзидан кечишга тайёр турадиган, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам бирдай муросасизлик билан тўғрилиқ ва ҳалолликни талаб қиладиган одамлар ҳаётда камдан-кам ҳолларда замондошларининг олқишига сазовор бўладилар (545-546-бетлар).

* * *

Биронта одам умр бўйи ишшайиб, тишининг оқини кўрсатиб юролмаганидек, шеърият ҳам фақат хандон отиб кулишдан, бахтиёр ҳаётга мадҳия ўқишдангина иборат бўлмайди (552-бет).

* * *

Биз ҳаётни ҳар қанча мақтаб улуғламайлик, унинг жозибадор томонларини айтиб алқамайлик, унинг ўта шафқатсиз томонлари, дош бериш қийин бўлган синовлари ҳам бор (556-бет).

* * *

Тилни менсимаслик миллатни менсимаслик, ватанни менсимасликни кўрсатадиган ўта нохуш ҳолдир (559-бет).

* * *

Биз қаламқашлар одамни мақтаб кўкка кўтариш санъатини яхши эгаллаганмиз-у, одамнинг инсоний жозибасини юракларни жазиллатадиган даражада кўрсатишга нўноқмиз (599-бет).

* * *

Ёзувчилик санъатининг ярмидан кўпи нимани ёзиш кераклигини билишдан эмас, нимани ёзиш керак эмаслигини билишдан иборат (608-бет).

* * *

Ҳар қандай мадҳиядан кўра адолат йўлида қўйилган битта амалий қадам афзал (611-бет).

* * *

Асл шеърият шунчаки чечанлик эмас, шунчаки чиройли ташбеҳлару маржон мисол тизилган садафдек сўзлар эмас. У биринчи навбатда ошиқ қалбнинг дардманд кўшиғи, ҳислар тугёни... (612-бет)

* * *

Одамларни одам қиладиган, жамиятни жамият қиладиган қудрат — виждон, инсоф, диёнат, адолат ва ҳақиқатнинг барқарорлиги (623-бет).

* * *

Телевидение истеъдодли ижодкорларсиз кун кўра олмайди, лекин биронта истеъдод эгасининг ўзлигини тўла, бемалол, эркин намоён қилишига ҳам йўл қўймайди (628-629-бетлар).

* * *

Санъатдаги эстетик бойликни мукаммал ҳис қилгандагина санъат асарини тўғри баҳолай олиш мумкин (634-бет).

* * *

Фикр ғойибдан пайдо бўлмайди. Фикр — билимнинг ҳосиласи (635-бет).

* * *

Мен анча-мунча нарса ўқиганман, лекин шундай бўлса ҳам, ҳар гал мақола ёзишга чоғланиб, айтадиган гапларимни саралай бошласам, билимларим жуда-жуда камлик қилаётганини ҳис этиб, изтиробга тушаман (636-бет).

Абдулла АЪЗАМ тайёрлади.

Taras Bulba: oshkor va pinhon qiyofa

Гоголнинг “Тарас Бульба” (1835) қис-
сасини ҳамма билади. Бу асар мактаб
дарслик ва хрестоматияларидан ўнлаб
йиллар давомида тушмаган. Сабаби, ав-
вало ёзувчининг зўр бадиий маҳорати,
шунингдек, марказий образ — Тарас Буль-
банинг мард, ёвқур, ватани, эътиқоди учун
ўлимга ҳам тайёр, қатъий феълли, ёвга
нафрати чексиз, сотқинлик қилган ўғли-
ни ўлдиришдан зарра иккиланмайдиган
бир шахс қилиб тасвирланганида. Харак-
тер адабий асарда гоёвий ва ҳаётий маз-
муннинг шакли (Иззат Султон), яъни асар
қахрамони — ёзувчи гоёсининг ифодачи-
си бўлар экан, Тарас Бульба образи ор-
қали Гоголь қандай гоёни тақдим этади?
Бир қарашда, бу савол ниҳоятда жўндай.
Зеро унда Тараснинг мард, қатъий, ватан-
парвар бир киши сифатида тасвирлани-
ши ҳаммага маълум-да.

Темир иродали Тарас, унинг мардо-
на ўғли Остап, болалигидан кўнгли
бўшроқ ўсган Андрей, “Сечь учун” жони-
ни тиккан азамат казаклар, баҳодирлик

замонларини кўмсаб, кексайган чоғида
ҳам кўшинда юрган машхур атаманлар,
ёввойи демократияга хос аскарбоши
сайлови, қамалдаги шахарнинг очликдан
эти суягига ёпишган фуқароси, бепоён
қирю ўтлоқлар, патриархал ўтмиш тасви-
ри... Бу каби ёввойи дилбарликлар, ўша
давр ҳаётининг ўзига хос романтикаси
ўқувчини мафтун этади, китобхон бош
қахрамонни, у ҳар қанча кўполу ўжар
бўлмасин, ёқтириб қолади. Тарас Буль-
ба ҳар бир адабиёт муҳибига тирик бир
шахс каби таниш.

Асардаги энг таъсирчан воқеа, албат-
та, Тарас Бульбанинг ёв томонига ўтиб
кетган ўғли Андрейни отиб ўлдириши
сахнасиدير. Аммо хоин фарзанднинг
бошқа биров эмас, айнан уни дунёга кел-
тирган ота томонидан ўлдирилиши мо-
тиви жаҳон адабиётида Гоголга қадар
ҳам бор эди (масалан, француз адаби
Проспер Мерименинг “Матео Фальконе”
(1829) деган ҳикоясида ўзини қувиб ке-
лаётган полициячилардан яширишни

сўраган қочкинга аввал бошпана бериб, сўнг миршаббоши ваъда қилган тилла соат эвазига у яширинган пичан гарамини кўрсатиб, уйларидаги меҳмонни тутишга кўмаклашган болани — ўз ўғилчасини отиб ташлаган Матео Фальконе образи), ammo Тарас Бульбанинг бу жиҳатдан эсда қоларли жиҳати шундаки, у ёв томонга ўтган навқирон ўғли Андрийни жанг чоғида тутиб, отиб ўлдирди.

Айнан шу жиҳати билан Тарас Бульба “Ёвга асир тушган ўзининг солдат ўғлига душманнинг офицерини алмашмайдиган” Сталин замонида ҳам, ундан кейинги зўраки патриотизм даврида ҳам эътиқод, юрт озодлиги учун курашчиларнинг тимсолига айланган. Масалан, Абдулла Қаҳҳор бу образга баҳо бериб: “Гоголнинг зехнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барваста, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳамма вақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 41-йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган куни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, кўлига қурол олиб душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди”, деб ёзган эди (А. Қаҳҳор. *Ёшлар билан суҳбат. Т., 1968, 59-60-бетлар*).

Бу образнинг ана шу хислатлари адабиётда аксиома тарзида қабул қилинади. Масалан, БСЭнинг “Гоголь” мақола-сида “Тарас Бульба образида халқнинг қаҳрамон ўғилларига хос бўлган энг яхши хислатлар — уларнинг ватанга, биродарларига содиқлиги, мардлик, ватан душманларига нафрати, чексиз жасурлиги ва жўмардлиги акс этган. Тарас мазлумларнинг дахшатли қасоскори, ҳақ иш учун курашнинг доно ва тажрибали раҳбари сифатида кўрсатилади. У ўғли Андрийни энг оғир жинояти — ватанга хиёнати учун сира ҳам иккиланмасдан қатл қилади. Бу ерда ҳам унинг учун умумий иш, ватан олдидаги бурч туйғуси шахсий ҳиссиётлар, қондошлиқдан юқори қўйилади” деб кўрсатилади

(*Большая Советская энциклопедия. М., 1952, 572-бет*).

Гогол шунос олимларнинг Тарас образи ҳақидаги бундай сўзларидан яна кўп иқтибос келтириш мумкин. Ammo барчаси мазмунан бир хил — Тарас Бульба рус ва украин халқлари ўтмишидаги мард, жасур, олижаноб қаҳрамонларнинг умумлашма образи, улардаги эзгу ва ибратли хислатларнинг барчаси Тарасда мужассам бўлган... ва ҳоказо.

Бизнингча, бундай мулоҳазалар қанчалик асосли, улар учун асарда қанчалик замин бор, буларни яна бир қур ўйлаш, қайта кўриб чиқиш зарар қилмас керак. Биз ушбу мақолада Тарас Бульба образи, у орқали Гоголь қандай гоёни ифодалашни ният қилгани бора-сида аъъанавий талқинлардан мутлақо бошқача бир тахминни илгари сурмоқчи эдик. Албатта, салкам икки аср давомида ўнлаб гоголшунос томонидан яқдиллик билан айтилган, юзлаб дарслик, хрестоматияларда такрорланган бояги руҳ, ўша мазмундаги гапларнинг аксини айтиш, айниқса исбот қилиш осон эмас. Мухтарам ўқувчилар буни яхши англаши ва фикримизни тушунишга уриниб кўришларига умид қилиб асар, хусусан, Тарас образи таҳлиliga киришамиз (Шу ўринда “Тарас Бульба” услубини она тилимизда қайта тиклаган Наби Алимұхамедовнинг маҳоратини эътироф этароқ, фикрларни далиллаш учун унинг таржимаси матнига таянганимизни айтиб ўтиш керак. Қаранг: *Тарас Бульба. Т., “Ёш гвардия”, 1976*. Кейинги мисоллар шу нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

“Тарас Бульба” аслида қисса эмас — насрда битилган дoston. Унинг бутун руҳи, охирига қадар мардона бир оҳанг билан давом этадиган услуби. Сечь казакларининг эркин ва хур ҳаёти тасвир этилган ўринларида қадим дostonларни

ёдга туширувчи ифодалар, матнидаги ритм бу фикрнинг далилидир. Таъбир жоиз бўлса, "Тарас Бульба" — қаҳрамонлик эпоси.

Ва худди мана шу нарса, назаримизда, асар пафосини белгилашда кўпларни чалғитган кўринади.

Нафақат бадий адабиёт, балки бутун санъат тарихидан ҳам маълумки, айрим буюк санъаткорлар ижодида гоҳо ғалати бир приём қўлланади. Унинг моҳияти шундайки, муаллиф ўзининг қарашларини, асл ниятини қай бир сабаб (асосан ҳокимият ёки афкори омма тазйиқи) туфайли асарда очиқ ифода этолмайди. Лекин шунга қарамасдан,

айнан унга ишора қилади ёки асл мақсад-муддаони шундай усталик билан ниқоблайдики, бирон бир нозир санъаткорни айблашга ожиз қолади. Масалан, муҳташам бир мадрасани қурган уста унинг девори сиртига ҳокимнинг исми ни ёзади ва бу ҳоким ўзини абадиятга дахлдор ҳис қилиб юраверади. Орадан бирон асрча вақт ўтиб, сувоқ кўчиб тушгач, уста сувоқ тагига — гишт девор ичидаги кошинкор тоқчага ўз номини ҳеч ўчмайдиган қилиб битиб қолдирганини кўраемиз. Рассомликда-ку бу хийла машҳур усул: чизманинг устки қаватида моний замон истаманган, аммо давр тақозосига кўра мавқеи баланд бир шахс

Дилором АЛИМОВА,
профессор

ШАРҚУ ҒАРБ ЧОРРАҲАСИДА

10
OUT LOV

Хар ғал "Тафаккур"нинг янги сонини қўлга олганимда кечаги замонда биз бундай журнални фақат орзу қилишимиз мумкин эди-я, деган хаёлга бораман. У даврларда "тафаккур" сўзининг ўзиёқ, одамлар онгини остин-устун қилиб юборади деб, мафкуравий ташкилотларни безовта қилиб кўяр эди. Бугун эса шу номдаги журнал мамлакатимизнинг энг ўқишли ва нуфузли нашрларидан бири ҳисобланади.

Аввало, мазкур нашрнинг доимий мухлиси, тарихчи, қолаверса, таҳрир ҳайъатининг аъзоси сифатида бир гапни алоҳида таъкидламоқчиман: ўн йил мобайнида журнал ўқувчига жуда кўп нарса берди, унинг билим доирасини кенгайтди, демакки, маънавий эҳтиёжларини қондира олди; ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий нашр сифатида матбуотда муносиб ўрнини топди, эндигина илм йўлига кирганлардан тортиб интеллектуал даражаси юксак зиёлиларнинг ҳам талабига жавоб берадиган жиддий мажаллага айланди.

Журналдаги "Шарқу Ғарб фалсафаси", "Маъно ва моҳият", "Буюклик тим-соллари", "Ақл мунозараси" каби рукнлар айниқса диққатга сазовор. Менга баъзан "Тафаккур", унинг бош муҳаррири Шарқ ва Ғарб фалсафаси чорраҳасида тургандек туюлади: худди жадидлар каби уларнинг феъл-атвори ва иш тутумида ҳам Шарқ ва Ғарб маданиятининг энг яхши хусусиятлари омукталашиб кетган. Бу фикрга бошқалар қандай қарайди, билмадим-у, менимча, шу — энг муносиб баҳо.

Тарихга, хусусан, миллий уйғониш масалаларига муносабатда журналнинг пухта ўйланган ўз нуқтаи назари бор. Ғарб тарихнавислигида, масалан, "миллатчилик" тушунчаси шўро тарихнавислигидан мутлақо бошқача, яъни "миллатпарварлик" маъносида талқин этилади. Миллатчилик — ўзига хос миллий хусусият

буюк мутафаккирлар даврасида тасвирланган бўлса-да, замонлар ўтиб, устки бўёқ қовжираб тўкилгач, асл қиёфа — рассом ўша мунаввар даврага кимни муносиб деб билган бўлса, ўша кишининг суврати балқиб чиқади.

Ёки ҳаммага таниш бир мисол: Пушкиннинг “Капитан қизи” қиссасида адибнинг Пугачёвга хайрихоҳ муносабатини пайқамаслик мумкин эмас: унинг мардлиги, олижаноблиги, ваъдага вафо қилиши, камтар ва одмилиги асар қаҳрамони бошига тушган воқеалар орқали ишонarli далилланади. Оддий халқнинг унга эҳтироми ҳам баралла тасвирланади. Аммо буни ўша давр чиғиригидан ўтка-

зиш учун асар қаҳрамони тилидан Пугачёв “ашаддий боскинчи”, “бебош оломоннинг саводсиз бир кўрбошиси”, “сохта шох”, “безорилар бошлиғи” деб аталади. Ҳатто сарлавҳа ҳам “Пугачёв кўзғолони” эмас, атайлабдан “Капитан қизи” деб қўйилган. Асар тағматни, руҳию мазмуни эса, бояғидай...

Адабиёт тарихида бундай мисоллар кўп. Жек Лондоннинг ҳам “Қир уларни, қир!”, “Бўри ўғли” каби кўплаб ҳикоялари борки, сиртдан қараганда адиб гўё бетараф, лоқайд бир позицияда тургандек, аммо тасвирланган воқеалардан, оқ танлилар истило этган Оолонг оролининг туб аҳолиси, ё бўлмаса узок Шимолни макон тут-

ва белгиларга эгалик, ўз миллатига содиқлик, кўп асрлик миллий анъаналарга муҳаббат дегани.

Журнал орқали ўзбек ўқувчилари Стефан Цвейг, Карел Чапек, Габриэль Маркес, Дино Буццати, Ханс Кристиан Браннер ва бошқа кўплаб жаҳон адабиёти номияндларининг асарлари билан танишайтганини ҳам алоҳида қайд этиш керак. Менга, айниқса, машҳур шоирларнинг сара асарлари ҳавола этиладиган ва эски, унутилган ёки мутлақо номаълум шеърларни янгидан хотира кўзгусида жонлантирадиган шеърят саҳифалари жуда ёқади.

Шунингдек, “Бош муҳаррир саҳифаси” рукнида берилаётган мулоҳазалар ҳаққоний фикрларни илгари суриши билан ҳар гал ўқувчини мушоҳадага ундайди. Гоҳо, қандай қилиб замоннинг дардли муаммолари, жамиятимиздаги иллатлар ва уларни келтириб чиқараётган сабаблар, тараққиётимизга тўсиқ бўлаётган жаҳолат, нўноқлик, эътиборсизлик, маъмуриятчилик, худбинлик ва бошқалар тўғрисида шундай оддий ва аниқ услубда ёза олиш мумкин, деб ҳайратланаман. Бу анъана доимий бўлиб қолса...

Ана шундай жиддий материаллар орасида “Талқин ва тадқиқотлар” рукнида берилаётган қисқа, тезиснамо илмий ахборотлар ҳам борлиги, таҳририятнинг бу борадаги кўнгилчанлиги ўзини оқламайди. Аслида, илмий даража олиш илинжидагина ёзилган, бирон бир илмий қимматга эга бўлмаган икки-уч бетлик 10-15 мақолани сидирғасига эълон қилиш, назаримда, ардоқли журналимизга обрў келтирмаса керак.

Журналнинг оҳорий, ўқувчини фикрлашга ундайдиган ажойиб дизайни ҳақида гапирмаса бўлмас. Гўёки оламга нур таратаётган кўҳна эшик ёки ликобчадаги жаннат меваси — қизил олма ёхуд Ер курраси тимсолидаги қибланома — компас, шунингдек, таъбир жоиз кўрилса, дунёқарашнинг чексиз кенглиги бўйлаб юғураётган ўзиёзар қалам — менга қолса, уни “тафаккур қалами” деб атаган бўлардим — буларнинг бари ҳаётнинг теран маъноларидан баҳс этувчи тафаккур манзараларидир.

Журнал заҳматкашларини, барча муаллифларни “Тафаккур”нинг ўн йиллик саниси билан қизгин муборакбод этаман! Мухлисларнинг меҳр ва ишончини қозониб, келажакга умид уйғотаётган севимли журнализмнинг муштарийлари сафи янада кенгайиб, йўли бундан ҳам ойдин бўлишини тилайман!

ган ҳинду қабиласи кишиларининг ўзига хосликлари, дини топталиб, босқинчиларнинг одамлик қиёфасини тамом йўқотган вакиллари томонидан энг асл инсонлар қандай ҳўрланаётгани ҳассос бир қалам орқали холис чизиб кўрсатилади...

Назаримизда, Гоголь мазкур киссада ҳам шундай йўл тутган.

"Тарас Бульба"нинг сюжетию қаҳрамонларини ҳамма билади. Шу боисдан, воқеаларни қайта баён қилиб ўтирмай, бевосита муддаога келамиз.

Тарас дагал табиатли, ўжар ва дангалчи бир одам. Киевда ўқиб қайтган, бир йил кўришмаган ўғилларини ҳазилу масхара билан кутиб олади, шўхлик қилиб, улардан бири — Остап билан ўша оннинг ўзидаёқ муштлашиб кетади. Ҳар икки ўглининг эр етиб, диловар пахлавон бўлганини кўргач, уларни дарҳол Запорожье Сечига — ҳарбий кўналғага олиб бориб, у ердаги биродарлари олдида мақтангиси келиб қолади. Чунки унинг ўзи бутун умрини уруш-талашлар билан ўтказган, шу жанг-жадалларда бировларни ўлдириб ё талаб олган олтину қумуш билан бойиган одам. Унинг бутун ўй-хаёли тиниб-тинчимасликда, ҳаракат ва урушда. Кузатсак, бирон дақиқа бўлсин, ўй ўйлаш, фикрлаш унга ёт. Аввал уч кундан кейин жўнаймиз, деган одам, сабри чидамай, ўғилларининг келиши шарафига ўша оқшомда берилган зиёфатнинг ўзида эртагаёқ йўлга тушишларини эълон қилади — эртаси тонг саҳарда икки ўғилни туғиб ўстирган шўрлик она, ўғилларини қайтиб кўрмаслигини кўнгли сезибми, зор йиғлаб уларни кузатади.

Сечь. Келиб кўрсалар, ҳамма роҳат-фароғатда, айшини суриб яшяпти. Казаклар машқ қилади, хунармандлар ишлайди, лекин асосий вақт — вақтихушликка, овга, томошага, муштлашувга сафланади. Остап ҳам, Андрий ҳам бу ҳаётга боши билан шўнғиб кетади, кунлар шу зайлда ўта бошлайди.

"Лекин кекса Тарас уларга бошқа бир касб тайёрламоқда эди. Бундай айш-ишрат ва ўйин-кулги билан ўтган умр унинг назарида зое кетгандай бўлар, у ҳақиқий иш истар эди. У доим Сечни мардоналик

ишига бошласам, марди майдонлар иш кўрсатадиган бир можоро бошласам, деб ўйлар эди. Ниҳоят, бир куни аскарбоши олдига келиб, тўппа-тўғри:

"Аскарбоши, одамларимиз бир яйрасин", деди.

Аскарбоши оғзидаги кичкина трубкасини олиб, ёнига тупуриб ташлагач: "Яйрайдиган жой йўқ!" деди.

"Нега йўқ бўлсин? Турклар ёки тоторлар устига отлансак бўлади".

Бемалол ўтириб, секин трубкасини яна оғзига солган аскарбоши: "Турклар устига ҳам, тоторлар устига ҳам отланишнинг иложи йўқ!" деди.

"Нега иложи йўқ? ...Ахир у ғайридинку. Худо ҳам, пайғамбар ҳам ғайридинларни урингла, деган. ...Демак, казакларнинг кучи беҳудага йўқ бўлиб кетаверсинми, одамлар тузукроқ бир иш қилмай бекорга сасиб-чириб кетсинми? Ватанга ҳам, динга ҳам улардан ҳеч қандай фойда бўлмасинми? Бундай бўлса, бизнинг тирклигимиздан нима фойда? Шунини менга ўқдириб бер. Сен доно одамсан, бекорга аскарбоши бўлганинг йўқ. Менга тушунтир, дунёда нима деб юрибми?"

Аскарбоши унинг бу саволига жавоб бермади. У ҳам хийла ўжар одам эди. Андак жим тургач, "Нима десанг ҳам, уруш қилмаймиз!" деди.

...Бульба дилида: "Шошмай тур, зангарнинг боласи! Танбеҳингни берай!" деди-да, аскарбошидан ўч олмоқни дилига туғиб қўйди" (31-32).

Тарас Бульба фитнес тайёрлашга киришади: уруш чиқариш учун аскарбошини мансабидан тушириб, бошқа одамни қўймагунча иш пишмаслигини пайқаб, маст оломонга таянади: "Тарас у-бу билан сўзни бир ерга қўйиб, ҳаммага ичирди" (32). Оқибатда, Сечдагилар орасида якдиллик йўқолади, жанжал чиқади ва катта бир ғавғодан кейин Тарас одамлари зўр келиб, Бульбанинг эски ошнаси Кирдюг аскарбоши бўлади. Натижа эса маълум: унинг қўли билан бундай мартабага минган Кирдюг Тараснинг айтганларига кўнмасдан иложи йўқ эди... Гоголь буни бир оғиз сўз билан: "Эртаси Тарас Бульба запорожьеликларни бирон

ишга кўзғатиш тўғрисида янги аскарбоши билан маслаҳатлашар эди” (36) дея ифодалайди. Демак, Тарас Бульба дастлабки ниятига эришади: кимга қарши бўлса ҳам, ишқилиб уруш чиқариш, “Турклар ёки тоторлар устига” отланиш, уруш очиш нақд бўлиб қолади. Бунинг учун энди Тарас Бульбадан ортиқ куч сарфлаш талаб этилмасди.

Кирдюг бу “маслаҳатлашув”дан сўнг бир соат ичида бутун Сечни йиғиб, уруш бошлашга олиб келган сабабларни бироз андавалагач, лўнда қилиб: бойиш учун бошқа бирон юртни талаш керак, ҳозир анча қашшоқлашиб қолдик, ҳатто ибодатхонамиз ҳам ғарибгина, демак, лоақал “ёшларнинг ўзини қайиққа ўтқазиб жўнатсак дейман. Наталия бўйларини бир алғов-далғов қилиб келсинлар” (38), дейди. Аммо бутун Сечь жойидан кўзгалади, урушга тайёргарлик қизиб кетади, тез орада аллақимлардан эшитилган бир иғвога учиб, Гетман юрти деб аталган Польшага юришга отланишади, ундан аввал эса, жухудлар бизни хонаяйрон қилди, деган яна бир ғалва чиқариб, жами яхудийларни тутиб, сувга чўктиришга киришиб кетишади — қатлиом бошланади.

Муҳтарам ўқувчининг ёдидан чиқмаган бўлса, асарнинг бирон жойида Гоголь польшаликларнинг ё татарларнинг, турклар ёки яхудийларнинг, Тарас таъбирича, “христианлар”га, яъни казакларга ёки уларнинг юртига нисбатан бирон бир хуружини кўрсатмайди.

Шу тарика, запорожьелиklar мохир идеолог, ашаддий бузғунчи Тарас Бульбанинг кутқуси билан йўлга отланиб турганларида аллақайдан кемада етиб келган бировлар: “Бизни польшаликлар хароб қилди” дея “ёрдам” сўраб келиб қолишади (асарда бу гапнинг ростлиги тасдиқланиб кўрсатилмаган). “Наталия”дан (Туркия Онадўлиси) воз кечиб, ғарбга йўл олашади, “тез орада Польшанинг ғарби жанубий қисми бошдан-оёқ ваҳима ичида қолди” (47) — уруш бошланади. Асосий муддаоси қирғин қилиб, тинч аҳолини талашдан иборат бу бебош қароқчиларни ҳеч ким тўхтата олмас эди.

“Аксари улар кутилмаган жойлардан чиқиб қолиб, бор-йўқни вайрон қилар, қирон келтирар эдилар. Қишлоқларга ўт тушар, аскарлар ҳайдаб кетиш имкони бўлмаган молларни шу ердаёқ сўяр эдилар. ...У ваҳший замонда запорожьелиklarнинг қилган бедодликлари эндиги одамларнинг тепа сочини тик турғизар эди. Гўдаклар қирғини, кўкраги кесилган хотинлар, тиззасигача териси шилиниб, қўйиб юборилган одамлар, хуллас, бу каби ваҳшатлар кўп эди” (48). Бу урушда Тарас Бульба каби эски қароқчилар ўз уйида юргандек ва ўз касбини давом эттираётгандек бўлсалар, илгари бундай баттолликларни кўрмаган ва қилмаган ёшлар ҳам хоҳ-нохоҳ зулм қила-қила ўзларида янги сифатлар орттиради — уларнинг юзига золимлик нуқси-мухри урилади: “Яқиндагина темирқанот чиқариб, учирма бўлган қушлардек бир ой ичида чиниқиб, тамомила ўзгарар ва вояга етар эдилар. Шу чоққача юзларида йигитларга хос бўлган юмшоқлик зоҳир бўлиб турган кишилар юзида энди бир даҳшат, салобат, ўзларида куч кўринар эди” (49). Тарасга эса худди шу нарса керак эди — мана шундай даҳшатли одамлар билан у истаган бузғунчиликка, вайронгарликка қўл ура олар эди.

Ана энди асосий “ов” бошланади: “Аскар тўппа-тўғри Дубно шахрига қараб юришга қарор берди; овоза гапларга қараганда бунда мол ва хазина, давлатманд бойлар кўп эди” (50). Эътибор беринг: асосий муддао — ҳеч қанақа динпин ҳимояси эмас, биликни талаш. Шаҳар қамал қилинади. Бир неча ойлик қамал натижасида тинч аҳолининг кўпи очликдан қирилиб кетади, фақат ҳокимнинг оиласи, оз сонли аскарларгина сўнгги умидларига таяниб, жон сақлаб туради.

Зулм фақат мазлумлар учун эмас, золимларнинг ўзи учун ҳам ҳалокатлидир. Қамал қилиб, шахарни ўраб олган казаклар маънан тамомила айнишга юз тутадилар: “Бекорчиликдан зерикиб, атрофтеварақдаги қишлоқларни талон-торож қилишга, экин ва хирмонларга ўт қўйишга, ўроқ тегмаган бугдойларни молларга

оёкости қилишга тугиндилар; ...яхши унган, кўқариб турган буғдойларга йилқиларни кўйиб юбордилар” (51).

Камал, очлик шиддати зўрлигидан шаҳар ҳокими қизининг оқсочи таваккал қилиб, тунда лаҳм орқали келиб, Андрейга шаҳар ҳокимининг фарзандидан — бир вақтлар Киевда унинг оромини ўғирлаган соҳибжамолдан салом етказади. Андрей ҳам лаҳм орқали шаҳарга ўтиб бориб, қиз билан топишади, қилаётган ишларнинг мудҳиш натижаларини — ўз тирикчилиги билан юрган тинч шаҳар аҳолисининг даҳшатли очлик ва азобукубат ичра ўлим топаётганини ўз кўзи билан кўради, буларга қай айби учун мунча зулм қилинаёпти, дея мулоҳаза қилади (ёдингизда бўлса, Андрей аввалдан ҳам Остап каби шартаки эмас, онасига тортган, мулоҳазали эканини Гоголь бот-бот эслатиб туради). Ва Андрей бир қарорга келади — севган маликаси ва бегуноҳ аҳолини ҳимоя қилиб, ўз дўстларига қарши қурол кўтаришга жазм этади.

Оқибати эса маълум: Тарас ўғлини жанг маҳали чакалак ичида тутиб олиб, отиб ўлдиради — ота ўз қўли билан зурриётини йўқ қилади.

Аммо Тарас бу билан тўхтамайди. Ўз фарзандини ўлдиришдай мудҳиш ва аянч бу воқеа унга ҳеч бир таъсир қилмайди — дарҳол отланиб, яна қирғинбарот ичига кириб кетаверади.

Тарасни нима ёки қандай куч олға ундаб, ҳаракатга келтиради? Унинг ғояси, ҳаётдан мақсад-муддаоси нима?

Эътибор қилсак, Тарас нутқида икки нарса: дин ва ватанни ҳимоя қилишга кўп урғу берилади. У ўзини христиан динининг оташин ҳимоячиси, ватаннинг халоскори қилиб кўрсатади. Аммо бутун асар давомида Тарас Бульба бирон марта бўлсин, черков-перковга кириб ибодат қилганини, ё бўлмаса, лоақал ёлғиз қолган бирон маҳали христианлик тўғрисида ўйлаганини, ёки христианга хос бирон хатти-ҳаракат қилганини кўрмаймиз, унинг бутун эътиқоди — оғизда. Дин унинг учун уруш очишга бир баҳона, холос. Хрис-

тианлик йўлида қилган энг катта хизмати шуки, худди провославлар каби христиан ҳисобланган католик черковларини ёқиб, кулини кўкка совуради, ўзлари каби славян бўлган полякларни талайди, уй-жойини, шаҳру қишлоғини вайронга айлантириб, ўзларини қириб ташлайди.

Ўзгалар ватанини вайрон қилган одамдан ўз ватанини обод қилишни кутиш мумкинми? Тарас ватанпарвар бўлиб, казаклар юрти Запорожье ва умуман, Россияга Украина учун нима қилди?

Ҳеч нима! Ўз қишлоғида жўнгина тирикчилигини ўтказиб, осуда яшаётган тобе одамларининг ҳаётини остин-устун қилиб, ясовул Товкач билан ортидан етиб боришларини буюрди. Ва уларнинг ҳаммаси, битта ҳам қолмай, жанг йўлларида ўлиб кетди. Демак, Тарас фақат Польшадаги тинч аҳолининг азобли ўлим топишидагина эмас, ўн минглаб казакларнинг дарбадарликда ўлишида ҳам айбдор: ватанини гулллатиши, оиласи бағрида, ҳаётдан рози бўлиб яшаши мумкин бўлган одамлар беҳудага ўлиб кетди: улар, худди ўзлари каби тинч яшаши мумкин бўлган одамларни қириш, шаҳар ва қишлоқларни ғорат қилиб, уйларга ўт кўйиш, экинзорларини пайҳон қилиш асносида ўлим топди.

Шу ўринда ўғли Остапнинг у бошлаган ишларга муносабатини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Остап мард ва диловар йигит. Энг зўр тилаги — жангда ботирлик кўрсатиш. Уруш масаласида эса ўз фикри йўқ, отаси айтганини, атаманлар буюрганини қилади. Фақат, жангда асирликка тушиб, бир неча ой бандилик азобини чеккач, ўзлари очган уруш — ўйин эмаслигини, қилган ишлари мажаклаб майдонлик эмас, гуноҳи азим эканини, бу эса жазосиз қолдирилмаслигини англайди, отаси уни мудҳиш бир қиморда довга тикканини тушуниб етади... Варшаванинг қатл майдонида суюқлари мажаклаб синдирилар экан, ўлими олдида “кўзлари жовдираб тўрт томонга қаради. Ҳолдан кетиб, дармонда бўлиб, ночор ва нотавон: “Отам! Қаердасан? Эшитаяпсанми?” деб қичқириб юборди” (134). Эътибор беринг,

Остап отасига — бу майдонда бўлиши етти ухлаб тушга кирмайдиган Тарасга хитоб қилади. Бехудага эмас, бу ўлим олдидаги фарзанднинг уни чоҳга итарган отага таънаси эди. Ҳа, пировардида Остапнинг кўзи очилди, очилганда ҳам жовдираб очилди, аммо... энди кеч эди.

Бироқ мудҳиш қилмишларининг ажри-жаззасини олган аламзада Тарас шунда ҳам тийилмайди, яна фитналар чиқариб, янги қирғинбаротларга бошлаш учун Сечга тагин қайтиб келади.

“Теварак-атрофга қараса, эски кадрдон биродарларидан ҳеч ким қолмапти. Сечдагилар барчаси янги одамлар. Ҳаққоният, дин ва қардошлик садагаси бўлганлардан ҳеч ким қолмапти. Аскарбоши билан бирга тоторларни қувалаб кетганлардан ҳам аллақачон ҳеч ким қолмапти. Ҳаммалари бошларини эгиптилар, ҳаммалари ҳалок бўлиптилар. Гоҳлари жангда мардона ўлим топиштилар, гоҳлари Кримнинг шўртоб сахрларида ташналик ва очликдан нобуд бўлиптилар, гоҳлари бандиликнинг шармини, хор-зорликни кўтаролмай ўлиб кетиптилар. Аввалги аскарбоши ҳам аллақачон ўлиб кетипти. Эски ёр-биродарлардан ҳеч ким қолмапти, бир замонларда қайнаб тошган казак кучи аллақачон ер бағрига кириб, устини ўт босиб кетипти” (116).

Буларнинг барчаси Тарас отли ашаддий бузғунчи бошлаган ишнинг натижаси эди. Аммо у шуларни кўриб ҳам тийилмайди. Тагин кўшин йиғади ва бир юз йигирма минг казак кўшинининг саккиздан бирига бошлиқ бўлади. Тарас мана шу каллакесарлар ичида ҳам энг баттари эди: “Кексайган ёши, кўп иш кўрганлиги, кўшинга йўлбошчилик қилишга усталлиги, душманга қаҳри ҳаммадан ортиқлиги уни бошқалардан ортиқ ва мартабасини баланд қиларди. Тараснинг бераҳм ва бешафқат баттоллиги ҳатто казакларнинг ўзларига ҳам ҳаддан ташқари кўринар эди. Бульбанинг сочи оқарган боши фақат ўт билан дорни билар эди, холос. Аскарбошилар ўтиришиб кенгашганда унинг берадиган маслаҳатлари ҳам фақат йикмок, ёқмок, кирмок, қийратмок эди” (136).

Бу бераҳмлиги, ашаддий мурасасиз-

лиги туфайли у яна кўшиндагилар билан чикишолмайди ва қўл остидаги аскарларини ажратиб олиб, Польшага, вайрон қилиш ва қириш учун йўл олади: “Тарас кўшини билан бирга Польшада сайр қилиб юриб, ўн саккиз равогга, қирққа яқин поляк бутхонасига ўт кўйиб, Краков шахрига яқинлашиб қолди. Кўп лахларни кирди, кўп яхши сарой ва қасрларни вайрон қилди, талон-торож этди... Тарас доим: “Сира аяманг, ҳеч нарсани аяманг!” дер эди, холос. Казаклар қоши қора, сийнаси тухумдек оқ гул юзли қизларни ҳам аямадилар; муқаддас жойларга қочиб сиғинганларида ҳам омон топмадилар, Тарас уларни сиғинган бу муқаддас жойлари билан бирга кўшиб куйдирди. Қанча-қанча оқ билаклар аланга ичидан қиқиб, дод-фарёд билан кўкка кўтарилди; бу дод-фарёдлардан ер ларзага келар, сахродаги ўт-алафлар тоқат қилолмай бўзлар эди. Аммо бераҳм казаклар бу ноаларни писанд қилмадилар, қайтага додловчиларнинг болаларини ҳам кўча-кўйдан тутиб, найзага илиб, ўтга ташладилар” (139).

Бу энди ҳеч бир қасос эмасди, ўғли Остапнинг ҳалок бўлгани учун ўч олиш ҳам эмасди, бу — одамнинг одамийликдан чикиши, ваҳший бир махлуққа айланишидан бошқа ҳеч бир нарса эмас эди.

Тарас шу сохта динпарастлигию ватанпарварлиги билан охири нимага эришди? Етишгани нима бўлди ўзи?

Гоголь айтганидек, “эски ёр-биродарлардан ҳеч ким қолмапти (ҳаммаси қирилиб битган), бир замонларда қайнаб тошган казак кучи аллақачон ер бағрига кириб, устини ўт босиб кетипти (миллат фаторат топган)”. Ҳўш, Тарас Бульбанинг ўз и-чи, бу ишдан у нима топди? Икки азамат ўғилни туғиб ўстирган муштипар она хор-зорликда кўз юмди, Андрийни унинг ўзи отиб ўлдирди, Остап банди қилиниб, Варшавада дахшатли қийноққа солиб қатл этилди. Ўзи эса ярадор бўлиб, бир ўлимдан қолди. Буларнинг барчаси унинг кўз ўнгида юз беради. Охирги “сафари”да у билан бирга бўлган ўн беш минг аскар ҳам қирилиб, ўн-ўн бештагина одам қочиб қутулади, ўзи бўлса қўлга

тушади, қуриган катта бир дарахтга парчинланиб, остидан ўт ёқилади. Аммо уруш, талончилик ва қиргин қон-қонига сингиб кетган бу одам ана шунда ҳам бузуқ эътиқодидан қайтмасдан, дарё бўйидаги қайиққа тушиб қочиб кетаётган казакларга қараб: *"Келаси кўкламда яна келиб бир сайил (босқин — З.И.) қилиб кетинглар"* (142) деб бақиради. Бу унинг охири сўзи, васияти эди.

Запорожье Сечига мансуб одамларнинг қаерларда ўлим топганининг ўзиёқ, уларнинг шунчаки ватан ва дин ҳимоячиси эмас, балки динни баҳона қилиб юрган ашаддий босқинчи эканини кўрсатади: *"Шарқий Россиянинг завқли-шавқли ерларидан келган барча паҳлавонлар бир-бирлари билан ўпишиб, ҳол-аҳвол сўраша кетдилар: "Косьян нима бўлди? Бородавка қалай? Клопер қалай? Подсита нима бўлди?" Тарас бу саволларига: "Бородавка Толопанда осилди, Колопернинг Қизқирманда терисини шилдилар, Подситанинг боши тузланиб, Царьградга юборилди" деган жавобларни олди. Кекса Тарас бошини куйи солиб: "Яхши одамлар эди!" дерди"* (26). Кўрамызки, Тарас айтган бу "яхши одамлар"нинг ҳаммаси ўзга юртларда, босқин ва талон чоғида ўлим топган.

Сечь — босқинчилар лагери. Бун Гоголь очиқ-равшан айтиб ўтади: *"Бу ерга келган ҳар бир кимса бор-йўғини унутар, миясини машғул этган икир-чикирларни орқага ташлар эди. Бу ерга келган одам ўзининг ўтмишига тупураб эди, десак ҳам бўлади... булар орасида қаерда бўлса ҳам жанг қилмоқни ўзларига улуғ бир маслак қилиб олган, ўзини одам деб билган мард кишиларнинг урушмасдан жим ётишини уят ҳисоблаган ва кўпни кўрган партизанлар ҳам анча бор эди"* (27-28). Тарас ва у кабиларнинг жангу жадалларда юришдан топадиган нарсаси — бировларни зор қақшатиб ё ёлдириб қўлга киритилмаган мол-дунёдан ўзга нарса эмас. Ва у бундан ор ҳам қилмайди (*"Янкель дарров рўмол олиб (Тарас берган) тилланинг устига ёпди. Тилланинг биттасини қўлига олиб, айлантириб томоша қилгач,*

тишлаб кўриб: "Ажаб бир тур тилла экан, вой, вой, жуда ғалати тилла экан! Бундай олтинни жанобингиз кимдан тортиб олган бўлсалар ҳам, боёқиш бир соат ҳам дунёда турмасдан ўша ондаёқ ўзини дарёга ташлаб, чўкиб кетгандир!" деди. 119-120).

Тарас Бульбанинг энг катта дастаги — унинг моҳир нотик эканлиги. У одамларнинг дилидаги энг нозик ва энг қалтир туйғу — диний ва миллий ҳисларни кўзғатиб, жунбушга келтира олади. Тараснинг уруш бошлашни рад этаётган аскарбошига хитоби унинг хатти-ҳаракатларини оқлаши учун "асос"дир. Бу содда одамлар учун жуда жўяли ва фидокорона туйилади: *"Казакларнинг кучи беҳудага йўқ бўлиб кетаверсинми, одамлар тузуқроқ бир иш қилмай бекорга сасиб-чириб кетсинми? Ватанга ҳам, динга ҳам улардан ҳеч қандай фойда бўлмасинми? Бундай бўлса, бизнинг тириклигимиздан нима фойда? Дунёда нима деб юрибмиз?"* Унинг назарида, ватан ва дин учун фойда етказишнинг йўли битта — уруш. Тарас казакларни тўплаб, вино тарқатишга амр қилади ва ҳаммани тўплаб, хитоб қилади: *"Қани, ўртоқлар, ичайлик, бирданига ичайлик, аввало муқаддас динимиз ривожи учун ичайлик, динимиз бутун дунёга ёйилсин, ер юзида ёлғиз бизнинг динимиз бўлсин, барча ғайридинлар христиан бўлсинлар! ...Қани, биродарлар, дин учун ичайлик, дин учун!"* (98).

Аммо Гоголь диний ҳиссиётларни жунбушга келтириш қандай оқибат билан тугашини шу асарнинг ўзидаги қуйидаги парчада жуда равшан кўрсатиб ўтади, шунинг ўзи ёзувчининг Тарас Бульба сингари "ватанпарвар" кишиларга, уларнинг аъмолига муносабатини яққол кўрсатади, деб ўйлаймиз: *"Рус тупроғида дин йўлида қилинган урушлар таърифи маълум ва машҳур. Мавж уриб, ҳар доим ўзгариб, турланиб турган денгиз ўртасидаги юксак тош нақадар қудратли, нақадар даҳшатли бўлса, дин ҳам шундай кучли, шундай қудратли. Денгиз ўртасидаги азамат тош денгиз қаъридан чиқиб, яхлит бир тошдан яратилган гавдасини*

кўқларгача юксалтиради. Қайси томондан қаралса ҳам тош кўринади, у олдидан чо-пишиб ўтиб кетаётган тўлқинларни пи-санд қилмай тура беради. Унга келиб теккан кемананг шўри курсин! Майда-майда бўлади, ичида нимаси бўлса, сувга фарқ бўлади, йўқ бўлади, ҳалок бўлганлар-нинг дод-войидан ҳавода бир ларза қола-ди, холос" (136).

Демак, Гоголнинг фикрича, диний ма-салани ўртага қўйиб бошланган ҳар қан-дай уруш аячли натижа билан тугайди, бу урушга кирганнинг тақдири денгиздаги қояга келиб урилган кема аҳлининг тақди-ри билан бир хил — барча ҳалок бўлади.

Балким Тарас Бульба образи ҳақида-ги бу мулоҳазаларимиз у ҳақда ҳозирга қадар фақат яхши фикрда бўлиб келган-ларга алланечук туюлар, балким у ада-биёт саҳнасидаги энг олижаноб қахра-монлардан бири бўлиб қолаверар ҳам, аммо ҳаётда Тарас сингарилар — унинг прототиплари ҳар бир миллат учун тур-ган-битгани фожиа. Ва бундайлар қанча катта салоҳиятга, қанчалар зўр иродага эга бўлса, шунчалик ёмон.

...Тарих парадоксини қарангки, дин — инсоният учун энг азиз ва муқаддас қад-рият, ҳаммани ва ҳар бир одамни ҳами-ша тинчликка, сабр-бардош, муроса ва тоқатга ундаб келган бу бебаҳо таъли-мот барча замонларда уруш чиқаришга энг зўр баҳона бўлиб келган. Башарият ўзини англаганидан бери ҳисобга олин-ган уруш ва қиргинларнинг аксари "дин-ни ҳимоя қилиш — муқаддас бурч" де-ган шior билан бошланган.

Нега шундай?

Бунинг сабаби равшан. Диний туйғу фақат инсонга хос нарса. Инсонга хос тушунчаларнинг ҳам энг юксак, энг теран-ларидан бири. Дин одамнинг нафақат онгига, балки аввало қалбига таъсир қилади. Энг чуқур, энг олий туйғуларни уйғотади, оламнинг яратилиши ва одам боласининг дунёга келиши, ҳаётдан мақсад-муддаоларини талқин этади. Дин эътиқодга айлангач эса, инсон ўз дили-даги бу бебаҳо жавҳар — иймоннинг фа-қат кучайишини, мустаҳкамланишини истади, уни бузишга, ўзгартиришга ёки

йўққа чиқаришга интилган ҳар қандай куч-га қарши беомон курашади. Бу йўлда у ҳамма нарсадан, ҳатто жонидан воз ке-чиши мумкин. Зеро инсонда диний эъти-қоддан кучли туйғу бўлмайди. Киши, ай-тайлик, мол-дунёсидан, соғлиғи, энг яқинлари — бола-чақаю ота-онасидан ва ҳатто киндик қони томган ватанидан ай-рилишга рози бўлиши мумкин, аммо ди-нидан воз кечолмайди. Демак, дин — ин-сон учун энг улуғ, энг муқаддас нарса, у ўртага қўйилган маҳалда кишининг икки-ланишига йўл қолмайди.

Уруш очувчилар инсон руҳиятининг худди мана шу жиҳатидан фойдалани-шади. Худди шунинг учун ҳам Запо-рожье Сечи гуриллаган XVII-XVIII асрлар-дагина эмас, ҳатто XXI аср бошида ҳам динни рўқач қилиб, унинг "хурмати"га уруш чиқарувчи сохта фидойилар ҳануз учрайди.

Бир замонларда машҳур саркарда ё воизлар асосан зўр жанглр олдидан бар-ча аскарларга қарата нутқ сўзлаб, улар-нинг руҳини тетиклаштиришга, "ғайри-дин" ёвга қарши ғазабини орттириб, энг оғир, таҳликали дамда ҳам қуролни таш-ламайдиган даражадаги фидойиликка тайёрлаган бўлса, махфий урушлар авж олган ҳозирги даврда бундай "пропаган-да" нафақат бирон бир террорчилик хуру-жи олдида, балки ҳар куни, ҳар соатда такрорланади ва бу муттасил тарғибот ўз ишини қилади — одам бир кун келиб ашаддий гоёпараст бўлиб қолади, Х.Манн ибораси билан айтганда, "содикфукаро"-га айланади.

Нафақат динда, ҳатто сиёсатда ҳам шундай. Узоққа бормай, муттасил тарғи-бот тугайли фашизм кутқусига учиб ман-куртга айланган нацистлар ёҳуд утопик гоё билан умр ўтказган коммунистларни эсласак, шунинг ўзи кифоя.

Аммо дунё маърифатчилик давридан ўтиб, яна теологик қарашлар майдонга чиққан, бир қисм одамлар ортодоксал дин қонун-қоидаларидан чекиниб, турли "ҳизб" ва оқимларга ихлос қўйиб, баъ-зилар ҳатто аллақандай шарпалар, мар-ҳумлар руҳи билан мулоқот, "ўзга сайё-рага бориб келиш"га қадар хурофотлар-

га ишона бошлаган ҳозирги даврда соф заминий мафкуралар ўрнига яна “дин ҳимоячиси” никобидаги ҳарбийлашган сиёсий партиялар юзага қалқиб чиқди.

Улар динни давлат тепасига келиш, чексиз ҳокимиятга эга бўлиш, беҳисоб бойлик орттириш кулоли қилиб олганлар. Ва бунга эришиш учун энг осон йўл ҳам топганлар — одамлар дилига эътиқод сингдириш орқали улар ўлимга тик борадиган фидойига айлантирилади. Фақат махсус тайёрланган китобларни муттасил ўқиши ёки ваъз билан чекланмай, эртаю кеч тинмай, тарғиботнинг барча турларини ишга солиб, янги остилар — ота кўксига мушт уришдан тап тортмайдиган манкуртлар тайёрланади.

Эртаю кеч ўқитилиб, минг хил йўл билан онга сингдирилаётган ғоялар бир куни етилиб пишади — жангарилик, террорчилик эътиқодига айланади. Бундай эътиқодга ўтган гўл одам — тайёр зомби, бу йўлда жонини ҳам аямайди.

Ҳозир жаҳоннинг исталган нуқтаси булардан холи эмас. Бундан хориж бўлиш, тинч ва хотиржам ҳаёт тарзини вужудга келтириш учун эса, онги ўзгартирилган кишиларни эмас, балки уларнинг дилига синган мудҳиш ғояни маҳв этиш лозим. Ғояга қарши ғоя билан курашиш керак, деган сўзнинг маъноси шу.

Онга сингиб, эътиқодга айланган ғояни инсон шуридан ситиб чиқариш осон ва жўн нарса эмас. Унинг ўрнига янги, соғлом, инсоний ва инсонпарвар бир дунёқарашни қабул қилдириш эса ундан ҳам қийин. Зеро ғоя — одамнинг моҳиятини ташкил этади. Инсондаги эътиқод ва ғояни алмаштириш — бир одамдан бошқа бир одам яшаш билан баробар.

Адашган, янглиш йўлдаги ёшлар ҳар ҳолда тўрттагина эмаслигини эътиборга оласак, қамалиб, амнистия туфайли озодликка чиққан жиноятчилар учунгина эмас, балки аввало мана шулар учун муайян реабилитация маркази — тинч ҳаётга қайтариш мактаби ташкил этиш керакка ўхшайди. Ва бундай мактабда ҳақ йўлдаги диний уламолар, файласуфлар, психологлар, малакали педагоглар, сиёсатшунослар, ёзувчилар... қатнашиши, очик,

эркин фикрлашиш, ўрни келса — баҳслашиш, ҳар қандай қарашларни диний, илмий, ҳаётий ва мантикий томондан далиллаб, мисоллар асосида исботлаш, кўрсатиш, таққослаш имконини бериш, инонтириш каби усуллар воситасида уларни гўл ёр муҳолифликдан... фаол тарафдорга айлантириш лозим бўлади. Бунда, турли жангари оқимларга қўшилиб қолган, аммо ҳукумат сиёсатидан кўрққанидан кечирим сўраб, ноилоҳ тинч ҳаётга қайтганларнинг “маҳалла олдида тавба қилгани” кўпам зарил эмас, балки уларнинг жангари ақидадан сидқидилдан воз кечиши муҳим.

Лев Толстой айтган эдики, “Одамларнинг ҳаётига қараб, ишларига қараб унинг Худого ишониш-ишонмаслигини билиб бўлмайди... Диний эътиқодини биронта вақтинчалик, ўткинчи мақсадга эришиш воситаси қилиб олган одамлар аслида уччига чиққан динсизлардир. Негаки, бундай одамлар учун дин ҳаётда муайян марраларга эришиш воситасидир”.

Гоголнинг Тарас Бульбаси билан ҳозирги тарасбульбалар шу жиҳатдан бир хил. Чунончи, дунёнинг қай бурчагидан бўлишидан қатъи назар, улар ҳаминша дин ва миллат ғамидан дам урадилар. Ҳолбуки, уларнинг дини ҳам, миллати ҳам йўқ. Улар учун дин ҳам, миллат ҳам — бозорга солиниб, эвазига ҳокимият ва катта бойликка эришиш воситаси, холос. XIX аср бошида яшаган рус ёзувчиси XVII-XVIII асрда Европанинг жануби шарқида бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаган бўлса-да, террорчиликнинг моҳияти, усул ва услублари деярли бир хил эканлиги яққол кўриниб турибди. Ягона фарқ — Тарас Бульба ўз жангариларини Запоржье Сечиди машинаси пишитиб, ўзга элларни (турклар, тоторлар ё поляклар...) талашга етакласа, “замонавий Сеч”да — аллақайси тоғнинг ёруғ оламдан пинҳон бирон ўнгуридаги жангарилар лагериди камолга етган ҳозирги тарасваччалар ўз ватанига, киндик қони томган тупроғига босқинчилик уюштиради.

1834 йилдан бошлаб тарих бўйича адыюнк-профессор лавозимида хизмат қилган ва асосан Жанубий Россия ўтми-

ши билан обдон шуғулланган Н.В.Гоголь Запороже Сечи каби қароргоҳларнинг моҳиятини теран англаган бўлиши турган гап. Ва бизнингча, адиб "Тарас Бульба" қиссасини қадимги рус руҳини улуғлаган баҳодир бир казакни мадҳ этиш мақсадида эмас, балки ўз она халқини ҳам, бошқа элларни ҳам ғорат қилган, одамларга беҳисоб зулм ўтказган бадкор бир қароқчининг сохта динпарварлиги нималарга олиб келганини кўрсатиш ниятида яратган, шу орқали XVII-XVIII асрлардаги Россия тарихига ўз муносабатини бадиий йўсинда, эҳтиёткорлик билан ифодалаган.

Тўғри, асарда Тарас Бульба нутқиға ҳамоҳанг туюладиган ўринлар ҳам мавжуд. Шу боис, "Тарас Бульба"нинг асл мазмуни, ёзувчининг бадиий ниятини дафъатан пайқаш қийин. Ҳақиқий маъно бадиийлик бўёғи остига яширилган. Аммо юқорида келтирилган айрим мисоллар шундан далolat берадики, адибнинг позицияси аниқ ва қатъий: Гоголь айрим устомонлар содда одамларнинг диний ва миллий ҳиссиётларини кўзга-ти, буни ўз манфаати йўлиға буриши, оқибатда минг-минглаб одамларнинг беҳудаға қурбон бўлиши мумкинлигини тарих мисолида келажак авлодлар учун ибрат қилиб кўрсатган.

Пировардида адабиётшунослик нуқтаи назаридан бир саволни ўртаға қўйиш ўринли бўлса керак, деб ўйлаймиз: хўш мана шундай сифатларға эға бўлган Тарас Бульбани... бироз эскирган атама билан "ижобий қахрамон" деб аташ мумкинми? Йўқ. Зеро "ижобий қахрамон — муаллифнинг ахлоқий қадриятлари акс этган адабий персонаж"-дир (*Лит. энциклопедич. словарь. М., 1987, 286-бет*). Тарас Бульба қиёфасида улуғ Гоголнинг маънавий-ахлоқий қарашлари акс этмайдигина эмас, унга тамоман қарама-қаршидир. Албатта, Гоголь ҳам, худди Пушкинға ўхшаб, ўз даврида Тарас Бульба сингари "дин ва миллат фидойилари"нинг ёвузлигини фақат ишорат тили билан баён қила олар эдики, бунинг сабаблари ҳаммага тушунарли.

Акиф АЗАЛП

ТАФАККУР

*Ибтидодан буён инсон зотиға
Яратган баҳи этган инъомлар ичра
Куч бергувчи башар онгу ёдиға
Бир қудрат бор, тенги топилмас сира.*

*Она бағридаги мурғак чақалоқ
Унинг қўри билан қиради тилға.
Аллалар дилларға солганча титроқ
Сўнмас чўғи билан таралар элға.*

*Асрий зулматларни ёритар бирдай
Унинг сон-саноксиз жавоҳирлари.
Мўъжизалар сочар илоҳий нурдай,
Туганмас конлари, битмас сирлари.*

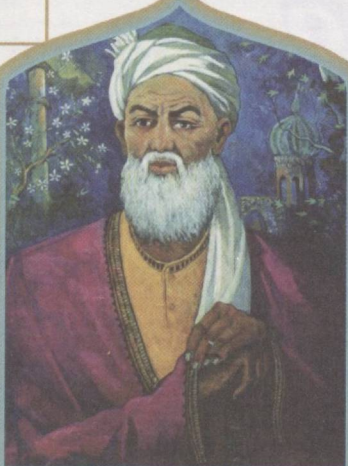
*У боис ечилар жумбоқ-муаммо,
Дунёға юз очар турфа кашфиёт.
Еру хўкни сўзға сиздирар, аммо
Ўзига тор эрур ҳатто коинот.*

*Мудом бахт улашар Ҳумо сингари,
Маслаги — ҳақиқат, поклик, муҳаббат.
Инсонни етаклар комиллик сари,
Аҳли дониш учун бетакрор хилқат.*

*Зотан, у ҳар ерда иззатға шоён,
Наишлар ичра ҳам униқидир тўр.
Яна қай хислати бўлмаса аён,
Ўн яшар набқирон адашидан сўр!..*

Ботурхон ВАЛИХЎЖАЕВ

Tariqat ahlining piri komili

Ватанимиз тарихида муҳим юксалиш даври бўлган темурийлар замонида ақл-идроки ва истеъдоди, беқиёс фазилатлари билан обрў-эътибор қозонган буюк шоирлар, олим ва мутафаккирлар, азиз-авлиёлар етишиб чиққан. Ана шундай улуғ зотларнинг кўпчилигига маънавий устозлик қилган, эл-улус ўртасида “муршиди офоқ” — олам раҳнамоси деган эътирофга сазовор бўлган беназир сиймолардан бири ҳазрати Хожа Аҳрор Вали эдилар.

Ул зот XV асрдан XX асрнинг бошлариғача бўлган қарийб беш асрлик давр мобайнида Марказий Осиё халқлари маънавий ҳаётида алоҳида нуфузга эга бўлган. Лекин шўролар ҳукмронлиги пайтида коммунистик мафкура бу табаррук инсоннинг муборак сиймосини қора булутлар билан ёпмоққа бутун куч ва имкониятларини сафарбар этди.

Оллоҳга шукроналар бўлсинки, мустақиллигимиз шарофати билан кўпгина буюк зотлар қатори ҳазрати Хожа Аҳрор Валининг ҳам ҳаёти, фаолиятини ҳолисона ўрганиш ва бой меросини қайта тиклаш ҳамда кенг жамоатчиликка ҳавола этиш имконияти туғилди.

Аслини олганда, ҳазрати Хожа Аҳрор Валининг жамият ҳаётида қанчалик катта нуфузга эга экани XV асрда баён этилган. Бу жиҳатдан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мавлоно Абдулаввал, Мавлоно Муҳаммад Қози, Хусайн Воиз Кошифий каби мумтоз ижодкорлар асарларини эслаш кифоя. Масалан, Алишер Навоий ҳазрати Хожа Аҳрор Вали ҳаётлигида, яъни 1483 йилда ёзган “Ҳайрат ул-аброр” достонида бу улуғ зотга алоҳида ҳурмат билдириб, ул зотни “муршиди офоқ”, “олам элига раҳнамо”, “жаҳон мулки ниғаҳбони”, “барча салотин уза султон”, “жаҳон мазраини деҳқони” каби таърифлар билан тилга олган эди. Таъкидлаш жоизки, бу сифат-

ларнинг барчаси Хожа Аҳрор Валининг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётда тутган ўрни ва аҳамиятига муносиб эди.

Маълумки, Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари нақшбандия тариқатининг пири қомили сифатида эътироф этилган. Яъни, Хожа Аҳрор тутган йўл шайх, мулло ва зоҳидлар турмуш тарзи ва фаолиятдан тубдан фарқ қилган. Алишер Навоий масаланинг бу жиҳатига алоҳида урғу бериб, қуйидаги сатрларни ёзганлар:

*Гўшаи хилват аро тутмай қарор,
Ўзини қилмай яшурун ошкор.*

Демак, ҳазрат фаолиятининг асосий хусусияти жамият турмуши билан чамбарчас боғланганида эди. Бинобарин, “гўшаи хилват” қилмоқ ул зотга хос бўлмаган. Хожа Аҳрор фаолиятининг ўша даврдаги темурийзодалар ҳамда машхур алломаю мутафаккирлар томонидан эътироф этилган ўзига хос жиҳати шундан иборат эдики, бу улғу сиймо нақшбандия тариқатининг “Дил — ба ёру даст — ба кор” ширини ҳам маънавий, ҳам моддий ҳаёт манфаатларини ифода этадиган дастуриламалга айлантирди. Бошқача айтганда, бу тариқат соҳиби Оллоҳ таолони доимо эсда тутган ҳолда, эл-юрт ободлиги, тинчлиги, фаровонлиги, ҳамжиҳатлиги, муҳтожларга меҳру мурувват кўрсатиш, фуқароларнинг оғирини енгил қилиш, адолатнинг устувор бўлишига асосий эътиборни қаратди.

Хожа Аҳрор ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг эҳтиромига сазовор бўлган она томонидан катта бобоси шайх Умар Боғистонийнинг ўғли Шайх Ҳованди Таҳурга қарата “Таҳур, мулло бўлма, шайх бўлма, сўфи бўлма — мусулмон бўл!” деб айтган сўзлари маъносини ёшлиқданок англашга тиришиб, ўзи амал қиладиган тариқат моҳиятини англаб олишга уринган эди. Бу ҳикматли сўзни қандай тушуниш ва изоҳлаш мумкин, деган савол ҳазрат Хожа Убайдуллоҳни кўп ўйлантиради. Ва ниҳоят, жоҳи жаҳон Абдуҳолик Фиждувонийнинг “Шайхлик эшигин ёпгилу ёрлик эшигин оч, Хилват эшигин ёпгилу суҳбат эшигин оч!” деган ўғитларининг маъносини тушунгач, ўзини қийнаган саволга жавоб топгандек бўлади. Натижада мусулмон бўлмоқ — ҳақиқий инсон бўлмоқдир, халқ манфаати, эл-юрт ободлиги ва осойишталиги, адолат устувор бўлиши учун яшамоқдир, деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам унинг фаолияти тобора кўпқиррали бўлиб боради. Хожа Аҳрор Валининг қуйидаги фикрларини шу нуқтаи назардан тушуниш лозим бўлади: “Бу замонда подшоҳларнинг ҳузурига бориб, зулм кўрган ва муҳтож инсонлар мушкулини осон қилишдан кўра яхши хислат бўлмас. Бир мазлумнинг арзини султонларга етказиб, зулм кўрган кишиларга мададкор бўлиш, ноҳақлик ва адолатсизликни бартараф қилиш учун бор куч ва ғайратни аямаслик керак”. Алломанинг Алишер Навоийга ёзган мактубларида ҳам бу масалалар асосий ўрин тутди. Ҳазрати Хожа Аҳрор Вали бир хатида, жумладан, бундай ёзадилар: “Турли воқеалар сизни ранжитгани сабабли сизда баъзан ул ҳазрат (подшоҳ Ҳусайн Бойқаро) хизматидан бешиш кайфияти сезилар экан, деб эшитамиз. Илтимосимиз шулки, мусулмонларга мадад етказишни ўйлаб, ул ҳазратдан узоқлашиш фикрини хотирингизга келтирмасангиз, токи сизнинг кўмагингизда бир фақирнинг хотири қайғудан нажот топиб, унинг кўнглида хурсандчилик пайдо бўлар, деган умиддамиз. Шунинг билан бирга, нотинч замонда унинг кўнгли очилгай ва кайфияти кўтарилиб, шу муносабат билан Оллоҳ таолога бўлган

этиқоди ҳам ортади... Мусулмонлар манфаатини кўзлаш энг олижаноб фаолиятдир. Вассалом. Ал-фақир Убайдуллоҳ”.

Ҳазрати Хожа Аҳрор Валининг — ўз даврида жамиятнинг барча тоифалари учун пири комил бўлган зотнинг ўзидан 37 ёш кичик бўлган Алишер Навоийга ёзган мактубда “Ал-фақир Убайдуллоҳ” тарзида имзо чекишининг ўзи улуг бир ибрат. Иккинчидан, ҳазратнинг бундай ўғитлари нафақат юқори мартабали кишилар, балки барча инсонлар учун дастуриламал бўлиб хизмат қилишга муносиб эди. Алишер Навоийнинг “*Одами эрсанг демагил ода-мий, Оники, йўқ халқ ғамидин ғами*” сатрларини эслайдиган бўлсак, бу икки улуг зот қарашларидаги муштаракликни аққол тасаввур қилиш мумкин. Тўғри, бу сатрларда ифодаланган фикрнинг асоси ҳазрати расулуллоҳнинг (с.а.с.) “Хайр ун-наси ман янфаъ ин-наси”, яъни “*Яхшироқ бил ани улус ароким, етса кўпроқ улусқа нафъ андин*” (Алишер Навоий) деган ҳадиси шарифига бориб боғланади. Лекин бу ғояни — элга яхшилик қилишни Хожа Убайдуллоҳ ҳам, Алишер Навоий ҳам бош мақсад деб билган. Абусаид мирзонинг ўғли маркази Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр диёри ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо Хожа Аҳрор Валининг маслаҳат ва кўллаб-қувватлаши туфайли мамлакатни анча самарали бошқаради. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да куйидагиларни ёзади: “Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад Мирзонинг замонида рафоҳият (тинч-осойишта) ва фароғат (хотиржам) била ўтказиб эдилар, аксар муаммолар (кўп ишлар) Ҳазрати Хожа (Аҳрор Вали) жиҳатидин адл (адолат) ва шаръ (шариат қонуни) тариқи (йўли) била эди”.

Ҳазрат кўпгина кўчмас мулк ва бойликка эга бўлганлар. Ул зотга тегишли ерлар Намангандан тортиб Қарши ва Термизгача бўлган ҳудудларда жойлашган эди. Уларнинг ақсариятини ҳазратнинг ўзлари расмий тарзда сотиб олган бўлсалар, бир қисми деҳқон, хунарманд ва чорвадорларни ижтимоий муҳофазат қилиш мақсадида у кишининг номларига “назр” сифатида ўтказилган эди. Чунки Хожа Аҳрор Валининг мулкларидан ушр (ўндан бир фоиз) солиқ олинар, бошқалар учун эса солиқ миқдори ҳаддан ташқари кўп эди. Шунинг учун деҳқон, хунарманд ва чорвадорлар мулкларини “назр” қилиб, ортиқча солиқ тўлашдан қутулар, лекин амалда ер ва бошқа мулкларини ўзлари бошқараверарди.

Бундай олижаноблик ҳазратнинг барча ижтимоий тоифалар ўртасидаги обрў-эътиборини янада орттирарди. Ул киши ўзига тегишли катта бойликни мадраса, хонақоҳ ва масжидлар қуриш, мударрис ва талабалар, хонақоҳ кўноқлари, масжид хизматчиларини моддий таъминлаш (вақфлар), баъзан эса бир шаҳар (масалан, Тошкент) аҳолисига солинган солиқни ортиғи билан ўз ҳисобидан тўлаш, мухтожларга доимий тарзда хайр-эҳсон қилиш каби ишларга сарф қилганлар. Жумладан, умрларининг охириларида Тошкентга борганларида қаҳатчилик ва вабо туфайли Туркистондан кўчиб келганларга ҳар куни кўй, мол сўйиб, нон ёптириб, беғараз ёрдам кўрсатганлар. Бу воқеаларнинг тафсилоти уларга шахсан гувоҳ бўлган мавлоно Муҳаммад Қозининг “Силсилат ул-орифин” асарида жуда таъсирли тарзда баён этилган.

Хожа Аҳрор Вали уруш, қон тўкиш, харобаликларнинг олдини олиш борасида ҳам фаол бўлганлар. Бунинг ёрқин намунаси сифатида ака-ука темурийзодалар Султон Аҳмад мирзо (Самарқанд ҳокими), Умаршайх мирзо (Фарғона ҳокими) ва Султон Маҳмуд мирзо (Тошкент ҳокими) орасидаги келишмовчи-

ликни ниҳоятда мохирлик билан ҳал қилиб, сулҳ туздиришга муваффақ бўлганини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳазратнинг юксак нуфузи ва эътиборини кўра олмаганлар, у кишини обрўсизлантиришга, ҳатто жонига суиқасд уюштиришга интилганлар ҳам бўлган. "Силсилат ул-орифин"да номи Самарқанд Шайхул исломи сифатида қайд қилинган шахсни бунга мисол тарзида келтириш мумкин. Аммо қизиғи шундаки, охир-оқибатда бундай ғаразли кишиларнинг ўзлари шармандаю шармисор, хору зор бўлиб, қилган ишларига минг пушаймон бўлиб оламдан ўтган. Ҳазратнинг обрў-эътибори эса янада ортиб бораверган.

Бу буюк сиймо ижтимоий, иқтисодий, тасаввуфий ва ахлоқий мавзудаги асарларни ёзиб қолдирган. Улардан "Фикрот ул-орифин" (орифлар ҳикматларидан намуналар), "Волидия", "Ҳавроия" каби рисолалар, турли шахсларга ёзилган мактублар бизгача етиб келган. Ҳазрати Хожанинг турли масалаларга оид қарашларини ифода этувчи айрим парчалар, ҳикматлар Мавлоно Муҳаммад Қозининг "Силсилат ул-орифин", Али Сафининг "Рашаҳот", Мавлоно Абдулавланинг эсдаликларидан ҳам ўрин олган. Пири Комилнинг асарлари ўз замонасида ниҳоятда кенг тарқалган ва беҳад қадрланган. Масалан, XVI асрда Ҳиндистонда фаолият кўрсатган Абул Фазл Алломий "Волидия"га "маърифат денгизининг дурдонаси" деб юксак баҳо берган эди. Шунинг учун мазкур насрий рисолаи Заҳриддин Муҳаммад Бобур шеърӣ тарзда ўзбек тилига таржима қилган. Хожа Аҳрор Валининг турли тарихий шахсларга ёзган мактубларининг ижтимоий, фалсафий ва ахлоқий аҳамиятини эътиборга олиб, америкалик олима Жон Анна Гросс ва Асомиддин Ўринбоевлар тўплаган. Бу тўплам 2002 йилда инглизча таржимаси билан Ҳарвард университети (АҚШ) нашриётида чоп этилди.

Ҳазрат қаламига мансуб асарларда нақшбанди тарикати, умуман, тасаввуфнинг назарий ва амалӣ масалалари, ижтимоий ҳаёт, инсоний фазилатлар, иймон-эътиқодга доир қарашлар ифода этилган. Бизнингча, Хожа Аҳрор Валининг "Ҳар кимки бу шариф маконда (ер юзида) бўлмоқ шарафига муяссар бўлган бўлса, ул киши шунга интилоғи керакки, токи унинг (инсоннинг) мавжудлиги мусулмонларга роҳат бағишласин" деган фикрларида бу улуг зот фалсафасининг моҳияти мужассам.

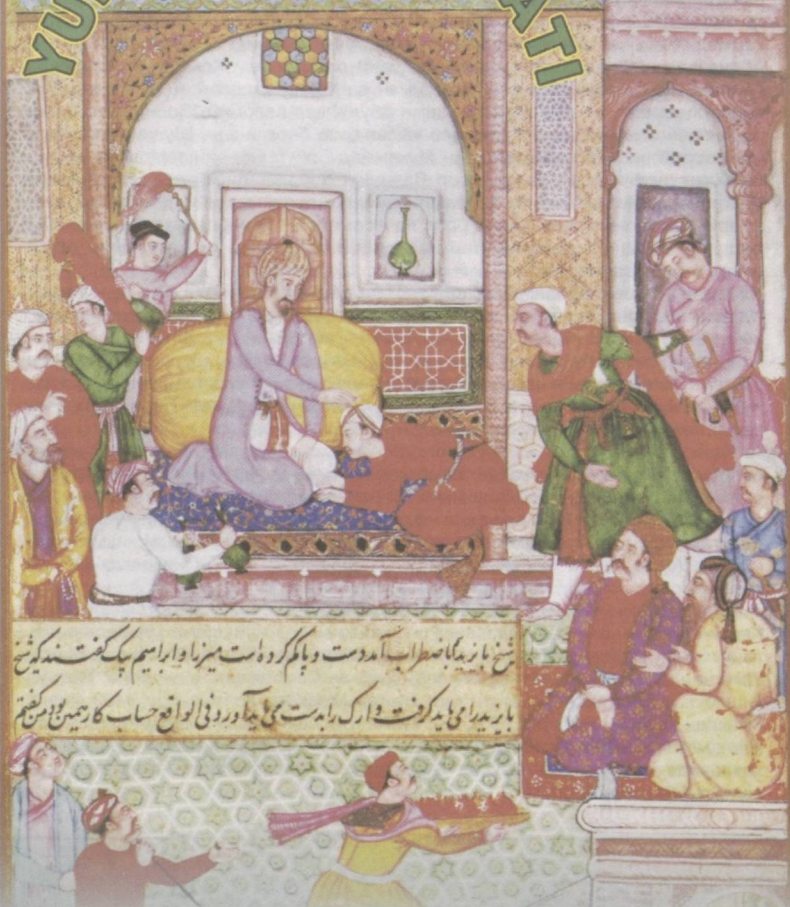
Ҳазрат ниҳоятда камтар, нуруний қиёфали, меҳр-мурувватли, ғамхўр ва одми бўлганлар. Пир емак-ичмақда эҳтиёткор, луқмаи ҳалол, яъни ўз меҳнатлари сингган нарсалардан фойдаланувчи, бировдан тамагирлик қилмайдиган, аксинча одамларга бундай маънавий нуқсондан қутулиш лозимлигини доимо уқтирадиган инсон эдилар. Уйларига меҳмон келганда шахсан ўзлари хизмат қилганлар. Аммо адолатсизлик ва қонунбузарликларга қарши ниҳоятда қатъий турганлар.

Ҳазрати Хожа Аҳрор Валининг Самарқанддаги асосий қароргоҳлари Хожа Кафший деб аталадиган мавзенинг шарқий қисмида жойлашган, бу ерда оилалари билан яшайдиган ҳовли, хонақоҳ, масжидлари бўлган. Шу билан бирга, Ургутнинг Камонгарон, Оқдарёнинг Лойиш ва Самарқанд туманининг Мотруд қишлоқларида дала ҳовлилари ҳам бўлган. Ҳазрати Хожа Аҳрор 1490 йилда 86 ёшда (ҳижрий ҳисобда 89 ёшда) Камонгарондаги дала ҳовлисида оламдан кўз юмганлар. Васиятларига кўра, Самарқанднинг Хожа Кафший мавзидagi ҳовлисида дафн этилган. Шунинг учун бу жой ҳозиргача Хожа Аҳрор номи билан аталиб келади.

ИБРАТНОМА

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ

YUKUNISH SIYOSATI

شیخ بازید گنا بصر اب آمد دست و پا کم کرده است میز را و ابراهیم پیک گفت سندی کشتم
بازید را می باید گرفت و ارک را بدست می باید آوردنی اوانع حساب کا ریمینج و دکنیم

Маънавий меросимиздаги тарихий, бадийи ва бошқа асарларда давлатчилик бошқаруви ва дипломатияга оид жуда кўп далил, факт, воқеа ва ҳолатлар тасвирига дуч келамиз. Айниқса, теурий ҳукмдорлар ҳаёти ва фаолияти, улар атрофидаги шахсларнинг ўзаро муносабати бизни кўпроқ қизиқтиради. Бу муносабатлар муайян шахслар, уруғ-аймоқлар, маълум хонавода (оила, сулола)лар доирасидан чиқиб, давлатчилик, қолаверса, буюк империялараро масалага айланади. Бунда гап йирик султонлик ва хонликлар муносабатлари, улар орасидаги яраш ёки уруш масалалари ҳақида бораётгани йўқ. Аксинча, бу ерда юрт бошқаришга масъул шахсларнинг ўзаро учрашувларидаги хатти-ҳаракатлар, имо-ишоралар орқали мартаба, мавқе ва таъсирларини ифода этишлари назарда тутиляпти. Бир қарашда унча эътиборга лойиқ эмасдек кўринган жиҳатларда салтанат тарихи, шахс феъл-атвори ва унинг воқеа-ҳодиса, сиёсий ҳолатни белгилашдаги мавқеи ўз аксини топганига гувоҳ бўламиз.

Теурий султон ва шахзодалар ўртасидаги муносабатлар, ўзаро учрашувлардаги рухий-психологик ҳолатлар, уларнинг ўз гуруҳ ва нафсониятини химоялаш учун қилган хатти-ҳаракати, бу хусусиятларнинг давлат бошқаруви, унинг таназзули ёки ривожига таъсири, шахснинг жамият тараққиётидаги ўрнини Бобурчалик ҳаққоний, холис, аниқ, шунингдек, давр руҳи билан мос тарзда очиб берган адиб топилмасе керак. “Бобурнома”даги “юкундим”, “кўпмоқ”, “таъзим қилди”, “бурунғидек ўқ таъзим қилиб кўптум”, “кўрушурда уч қатла юкуниб”, “йигирма беш, йигирма олти қатла паёпай юкунди”, “юруб кўрушуб отланилди” каби сўз, бирикма ва ибораларда шахс феъл-атворининг турли кирралари ҳамда давлат арбобининг мавқеини белгиловчи нозик маъно ва мазмун яширин.

Шулардан айримларини кўздан кечирайлик. “Бобурнома”да 1494-95 йиллар воқеаларини зикр этар экан, Бобур ҳали жуда ёшлиги, отаси Умар Шайхдан ай-

рилиб, Андижон ҳокимиятини асраш дарди, Самарқандни эгаллаш орзуси билан юрганини ёзди. Султон Аҳмад мирзо Андижонни қамал қилган, унинг укаси Султон Маҳмудхон Шохруҳияга (ҳозирги Тошкент вилоятининг Оҳангарон тумани худудлирига) келиб, Бобурни сиёсий тангликда қолдирган вақт. Шунда ёш шахзода “*Ора мунча ёвуқ бўлғонда хон, чун ота оғадурлар, бориб мулозамат қилсам, ўтган кудуратлар рафъ бўлғай, йироқда-ёвуқта эшитур, кўрарга яҳши бўлғай*” (Заҳририддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома*. Т. 2002. 51-бет. Бундан кейинги кўчирмалар ҳам шу нашрдан олинди.) деган андишани ўртага қўйиб, хон бобоси ҳузурига боради. Бобур шунчалар ёш бўлишига қарамасдан, ота қатори қариндошларини йўқлаш, ўртага тушган совуқ муносабатларни юмшатиш, шу тариқа турли ғийбатларга чек қўйиш, эл оғзини “ёпиш”, кўнгил кўтариш учун бу учрашувга келган.

Бобур она бобоси — Юнусхон олдиға кирар экан, “уйға кириб уч юкундим” дейди. Бу ерда “юкунмоқ” сўзига алоҳида диққат қаратиш керак. Ким кимға юкунади? Бу сўз шахснинг мансаби, жамиятдаги мавқеи, ким кимға бўйсунуши ва бошқа жиҳатларни аниқ билдирган. Қуйи мавқедаги шахс юқори мартабали кишиға юкунган, албатта. Юкуниш миқдори эса юкунаётган шахснинг ночор ҳолати ёки муайян гуруҳини билдирган. Теурийлар саройида бу қонунға айланган тартиб бўлган. Бобур ёш эди, мамлакат бошқаришда тушкунлик даври эди, бундан ташқари, хонға у неваре эди, шу боис хон ҳузурига кирганда уч марта юкунади. Бу катта хоннинг ёш шахзодаға нисбатан меҳрини оширади, зеро уч марта юкуниш юксак эҳтиром, бўйсунуши рамзи ҳисобланган: “*Хон боғнинг ўртасида солғон улуғ чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач, уч юкундим. Хон ҳам таъзим қилиб кўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандан сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонликлар кўрсаттилар*” (51).

Йиллар ўтиб, Бобур салтанати кучайди. Бадиуззамон, Музаффар мирзолар-

дек шахзодалар унга эҳтиром билдириб, Хуросон пойтахти Ҳиротга, Шайбоний-хонга қарши курашиш кенгашига чақиришди. Шунда Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон мирзо Бобур билан кўришганда ўзига бино қўйиб, бурунгидек, яъни рисоладагидек унга таъзим қилмайди — тўлиқ эгилмайди. Бу, сенга эҳтиромим пастрок, деган маънони билдирган ва Бобурнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлган. Чунки Бобур ўзини Бадиуззамон ва бошқа шахзодалар билан тенг ҳуқуқли деб билган.

Асар муаллифи ранжишга ҳақи борлигини далиллар билан асослайди, ўзининг кадр-қимматини тиклашга эришади. Масаланинг қизиқ томони шундаки, Бадиуззамон Бобурга бироқ сўз айтмаган, уни камситмаган ҳам, Бобур фақат унинг муносабатидан, яъни зодагонлараро расм бўлган таъзимнинг аслича ижро этилмаганидан ранжийди. Бу норозилигини Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек каби Бадиуззамоннинг бекалари орқали етказди: "Агарчи ёшми кичиктур, вале тўрум улғудур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен, бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур, бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар" (143).

Бадиуззамон мирзо ва Ҳирот аҳли Бобурнинг бу эътирозини тўғри қабул қилади, шундан сўнг унга юксак эҳтиром кўрсатади, уни яхши меҳмон қилиб, қимматбаҳо ҳадялар билан эъозлайди.

Бобурнинг Бадиуззамон мирзо билан ўзаро муносабатда эҳтиёткор бўлишида асос бор. У Ҳиротдаги шу учрашувдан олдин Ҳусайн Бойқаронинг яна бир ўғли Музаффар мирзо ва давр беки Ибни Ҳусайн мирзо билан ҳам кўришади. Бу учрашув ҳам Бобурга ёқмайди. Бунда очикдан-очик Бобур шахсияти ва султонлигини маълум оҳангда менсимаслик кайфияти намойиш этилади. Бобур: "Музаффар мирзо муболага қилди, от устида кўруштук" (142), дейди. "Муболага" сўзи виқор, беписандлик, ўзини юқори қўйиш

Нормейли
НОРПУЛЛАТОВ,
хуқуқшунос

ИСМИ — ЖИСМИГА МОНАНД

"Тафаккур" журналининг бундан ўн йил олдин дунё юзини кўрган биринчи сони янгиликка, билимга чанқоқ ақлий меҳнат аҳли томонидан катта хурсандчилик билан кутиб олинганини яхши эслаймиз. Айниқса, ҳаётни, инсонни, дунёни билишга қизиқувчилар учун бу журналнинг чоп этилиши хазинага йўл кўрсатувчи харитадек бир топилма бўлган эди.

Мана ўн йилдирки, журналхонлар шу хазинадан баҳраманд бўлиб келмоқда. Журналда нафақат буюк аждодларимизнинг сўнмас жавоҳирлари, балки жаҳон тамаддунига ҳисса қўшган бошқа халқларга мансуб даҳоларнинг ноёб асарларидан ҳам намуналар эълон қилинаётгани диққатга сазовордир.

"Тафаккур"нинг мамлакатда кечаётган муҳим ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий жараёнларга ўзига хос бир йўсинда муносабат билдириб келаётгани унинг новаторлиги, замон билан ҳамнафаслигидан далолат беради. Ваҳоланки, тез ўзгарувчан, шитоб билан олғалаб бораётган даврдан орқада қолмаслик тинимсиз меҳнат ва зўр сергаклик талаб қилади.

Журналнинг исми — жисмига монанд. Уни ўқиб инсон онгининг, тафаккурининг нозик жиҳатларини кашф

этасиз, тафаккур сарҳадларининг коинот сингари бепоен эканига иймон келтирасиз. Журнал саҳифаларида чоп этилаётган деярли барча мақола кишини мушоҳадага чорлайди. Воқеликни билишни, дунёни англашни ҳар ким аввало ўздан, ўз шахсини, тафаккурини ўрганишдан бошлаши керак-лигига яна бир бор иқроот бўласиз.

Журнал билан мулоқот беихтиёр хинд алломаларидан бири Шри Ауринбиндони ёдга солади. У халқини мутақилликка, озодлик ва хурликка олиб чиқиш учун курашган. Аммо йиллар ўтиб, кураш йўли билангина бунга эришиб бўлмаслигини, бунинг учун, аввало, кишилар онги ва тафаккурини ўзгартириш лозимлигини англаб етган. Бунга эришиш йўлларини ишлаб чиққан. Ҳозирги вақтда аллома яратган таълимот минглаб издошларини комиллик сари етакламоқда. "Тафаккур"да босилаётган мақолалар ҳам инсонни комилликка чорлайди. Лекин комилликнинг манзилини белгилаб бермайди, ҳар бир одам онгу шуури билан унга ўзи етмоғи кераклигини уқтиради.

Марксизм таълимотидан бошқа барча дунёқараш ва оқимларни сохта, зарарли деб таълим олганимиз, ўша давр адабиётларида либерализм фақат қора бўёқларда акс эттирилгани учун Овруро мамлакатларида зўр эътибор қозонган либерал таълимот ва қарашлар ҳақида янгироқ бир манба қидириб юрардим. Буни қарангки, "Тафаккур" журналининг навбатдаги сониде либерализм ҳақида атрофлича маълумот берадиган мақола чиқиб турибди!

Ўзига зарур ва манзур мақолаларни мазкур журналдан топиб, менга ўхшаб мамнун бўладиган мухлислар кам эмаслигига ишончим комил.

маъносида келган. Музаффар мирзонинг Бобурга меҳр, эҳтиром кўрсатгиси йўқ, шунинг учун у отдан тушмасдан кўришган. Султониға эргашиб, Ибн Хусайн мирзо ҳам шу йўлни тутган, Бобурни менсимай, у ҳам от устиде саломлашган.

Шундан сўнг Бобур Бадиуззамон мирзо — катта шахзода билан кўришиши лозим эди. "Бобурнома"да келтирилган мана бу кўришиш тартиб-қоидаси теуриийлар саройида дипломатик хиҳатдан қонунийлашган — бунда ҳар бир хатти-ҳаракат шахс мавқеи, вазиғаси, рутбасини аниқ билдирган: "Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйиға еттуқ, муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин кирғач юкунғаймен, Бадиуззамон мирзо кўпуб, араққа келғай, доғи кўрушулғай" (142). Муаллиғ теуриийлар қаламравидағи бу тартибни билганини ўзи айтиб турибди, аммо Бадиуззамон мирзонинг ёши катталиғи, Хусайн Бойқародек Хуросон султонининг тўнғич фарзанди, яхши саркардалиғининг салобати босиб, белгиланган тартибға бўйсунмай, Бадиуззамон истиқболиға бир оз шошилиб қадам ташлайди ва унга интилоқчи бўлади. Шунда Бобурнинг ёнида бўлган, кордида, катта ёшли, тажрибали беки Қосимбекнинг чеклови билан бу хато тузатилади: "Мен уйдин кирғач, бир юкундум, доғи бедаранг, мутаважжих бўлдум, Бадиуззамон мирзо охистароқ кўпуб, сустрок юруди. Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинғ ному-син анинг ному-си эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум" (142).

Демак, ортиқча илтифот, биринчи бўлуб юкуниш, келишилган жойдан ўтиб сўрашиш киши обрўйиға салбий таъсир этган.

Бобур теуриийлар саройида дипломатик мезон сифатида қаралган бу саҳналарни диққат-эътибор билан бадиий сайқал бериб тасвирлайди. Чунки, ҳукмдорлар таъзими руҳий ҳолат заминида содир бўлади. Айниқса, бу ерда гап жамиятнинг турли рутба ва даражадағи шахслари, голиб ва мағлуб саркардалар учрашуви ҳақида бораётгани янада аҳамиятли. Бобур узоқ муҳорабалардан

сўнг энг катта рақибларидан бири Хусравшоҳни забун айлаган вақтлар. “Бобурнома”дан биламизки, Хусравшоҳ ва унинг атрофидагилар доимо Бобур лашкарлари билан урушиб, келишмай келган. Бобур Султон Махмудхоннинг бу номдор беки ҳақида ўта салбий фикрда: *“...Беш кун ўтар дунё учун ўзи ўстургон бир валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлдурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур”*. Амир Темур империясини яна қайта тиклаш мақсади борлиги сабабли, кўп сонли, яъни 20-30 минг лашкарга эга бўлгани учун ҳамиша Хусравшоҳбекка ҳавас билан қарар эди. Бобур оз аскарлари билан шундай кучли саркардани енгганини ёзади: *“Хусравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, масоф йўқ, талаш йўқ, бизнингдек қаллаш ва мафлук икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забуну ожиз қилдиким, не навкарига ихтиёри қолди, не молига, не жониға”* (105).

Бобур ўзидан енгилган ана шу “забун ва ожиз” саркарда билан учрашган чоғини, асосан, “юкуниш” сўзи билан тўлиқроқ ифодалаган кўринади. Бунда Хусравшоҳнинг неча марта юкунгани орқали унинг ўта ночор, ҳимоясиз, жон асраш илинжида бўлган асир ҳолатида экани акс эттирилган. Биз Бобурнинг хон бобосига эҳтиром кўрсатиб, уч юкунгани, Бадиуззамоннинг нимтаъзимини шарҳлаб ўтдик, Хусравшоҳ “йигирма беш, йигирма олти” марта юкунганини, охири у “толиқиб тамом йиқила” қолганини назарда тутсак, “юкуниш”лар сабаби унинг салтанатдан кетганлиги эканини кўрамыз.

“Бобурнома”да “юкуниш” фақат бўйсунуш, юқори мартабали шахс олдидаги паст даражасинигина эмас, бир инсоний эҳтиром маъносини ҳам ифодалаган.

1506-07 йил воқеалари. Захириддин Бобур Султон Хусайн Бойқаро вафоти боис Бадиуззамон мирзо таклифи билан Хиротда бўлади. У ердан қайтгунча Кобулда унга қарши фитна уюштирилади, Бобурнинг яқин қариндоши Шох бе-

гим хоним Хусайн Бойқаронинг ўғли Муҳаммад Хусайн мирзо билан тил бириктириб, ҳокимиятни эгаллашга киришади. Бобур бу фитнани бартараф этади.

Муҳаммад Хусайн мирзо Бобур салтанатига душманларча муносабатда бўлган, аҳли аёлларга “дуруштроқ, беадабонароқ” сўзлар айтган, аёллар ётоғига кириб, шармандаларча беркинган. Ундан Бобур қаттиқ ранжиган: *“...мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитнангиз ва бунёдига эҳтиром айлади, агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлум-турлум азобу укубат билла ўлмакка сазовор эди...”* (151). Бироқ у қаҳридан қайтади, раҳм-шафқат қилади. Чунки Муҳаммад Хусайн мирзо Бобурнинг поччаси — холасининг эри эди: *“... чун орада бир навъ уруғлуқ бўлуб эди, менинг туққан холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Хусайн мирзони озод қилдим”* (151).

Ана шу юксак одамийлик, теурийлар орасидаги бирликни асраш, нифоқни йўқотиш нияти Бобур табиатида кучли бўлганига ёрқин мисол бу. Бунда Бобур жаҳолатга — маърифат, калтабинликка — юксак онг, ёмон ахлоққа — тарбият билан жавоб бергани кўриниб турибди.

Муҳаммад Хусайн мирзо енгилган, бироқ гурури Бобурга юкунишга йўл қўймайди. Аксинча, мулоҳазакор Бобур “уруғлик яқинлиги” эҳтиромни боис, ғазабини ичига ютиб, ҳеч ҳодиса бўлмагандек, ҳатто, одатдагидек таъзим бажо келтиради: *“Муҳаммад Хусайн мирзони хонимнинг тўшак-хонасидан топиб, аркта менинг қошимға келтурдилар. Мен бурунғидек-ўқ таъзим қилиб қўптум, хейли ҳам дурушт юзга келмадим”* (151).

“Бобурнома”нинг муаллифи шу жоҳаро билан боғлиқ иккинчи мағлуб гуруҳ — катта онаси Шох бегим бошлиқ аёллар билан учрашгани ҳам диққатга лойик. Бобур Шох бегимга жуда эҳтиром билан қараган. Ҳамма вақт иззатини жойига қўйиб, Кобулга келганда унга шахарнинг энг босафо ери — Пағмонни ҳада этган. Бироқ у фитнага бошқилик қилган.

Бобур мағлуб аёлларнинг юкуниши-ни кутмайди, улар билан аввалгидек — мавжуд тартиб бўйича кўришади: *“Шоҳ бегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Доимги ерда, тушуб, бурунғудек адаб ва таъзим била юруб, кўруштум, Шоҳ бегим ва хоним беҳад ва беқийёс музтариб ва мунфаил ва сарафканда ва хижил бўлубтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар булардин тамаъим мундоқ эмас эди”* (151).

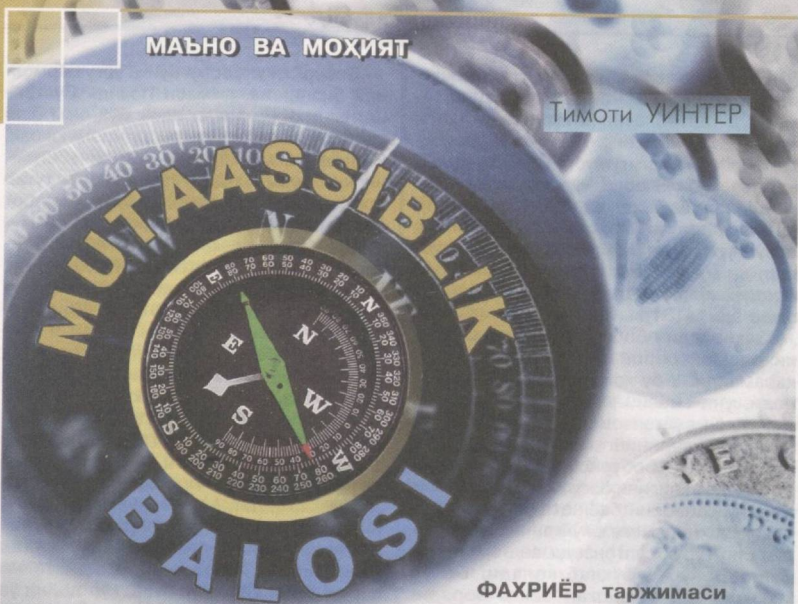
Захириддин Бобур юкунмоққа шунчаки расмий сарой ҳаракати сифатида қарамайди. У бу ҳолатга жиддий тус беради, уни сиёсий таомилга айлантиради, ундан султонзодалар ва сарой аҳли муносабатларининг калитини излайди. Шунинг учун “Бобурнома”да у кимнингдир юкунганлигини ёзса, албатта, бунинг ҳуқуқий сабабини баён этади, воқеа иш-тирокчисининг нега юкунганини изоҳлайди. Бир гуруҳ султонзода аёл-эркак Кобулга Бобурни йўқлаб келади. Бобур меҳмонлар жойлашган боққа боради: *“Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромларни жиҳатидин юкундим, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди. Сўнгралар доим бу қоидани маръий тутарлар эди”* (172). Юриб орада кўришиш — бетарафлик, тенг ҳуқуқлилик рамзи эди. Меҳмонлар кейинчалик ҳам бу “қоида”га қатъий амал қилган. Бу ҳам темурийлар саройида дипломатик муносабатлар (протокол) пухта ишлаб чиқилган, жорий этилган, унга шаксиз амал қилинганидан далолат беради.

Бобур Ҳирот сафарида бўлганида Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида бир гуруҳ султонзода бегимлар — Поянда Султонбегим (ўзининг аммаси), Хадичабегим (Ҳусайн Бойқаронинг катта хотини), Офокбегим, Султон Абусаид мирзонинг қизлари билан учрашади: *“Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдум. Аввал Поянда Султонбегим била юкуниб кўруштум, андин сўнг Офокбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум”* (144).

Бобур “юкунмоқ”қа бунча ургу бермоқда? Бизнингча, аммаси Поянда Султонбегимга юкунмасдан илож йўқ, ҳам ёши катта, ҳам унга бўлган эҳтиром юксак. Саройдаги мавқеи боис, Хадичабегимни хуш кўрмаса-да (“ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур”), Ҳирот сиёсий муҳитида ўзига яраша таъсири, Ҳусайн Бойқаронинг суюкли хотини бўлгани боис унга ҳам юкунади. Аммо, Ҳирот зодагонлар доирасида унча маълум бўлмаган Офокбегимга “юкунмадим” дейди. У аёлларга эҳтиром бажо келтирган, бироқ султон зодагонлар доирасида бўлгани билан ҳамма аёлга ҳам юкунавермайди.

Хуллас, бу буюк ҳукмдор умри давомида юкуниш масаласига жиддий эътибор берган: юкунганини, ҳолатидан келиб чиқиб, қадрлаган, юкунмаганини ҳам ёддан чиқармаган. Айрим ҳолларда бўйсунини истамаган шахсларни мажбуран юкунтирган, шу билан улар устидан ғолиблигини исботлаган. Ҳиндистонни забт этишга киришар экан, кўп жойни ўз тасарруфига олади, шу қатори маҳаллий бек, рожа, амалдорларга ер, бойлик, амалларини қайтариб беради. Уларнинг кўпи Бобур билан муроса-мадорда иш кўради, аммо Давлатхон ва унинг ўғли сингарилар қўлларига қилич олиб, курашни давом эттиради. Кейинроқ асир тушган бу ота-бола Бобур хузурига келтирилади: *“Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйнига остилар... Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўришур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурдилар”* (188).

Юкуниш ва у билан боғлиқ айрим ҳаракатларда қадриятларимизга тааллуқли қанчадан-қанча тарих, ахлоқ-одоб дарси зикр этилган. Бу эса кишининг ўзида чидам, бардош, юртни асраш каби хислатларни тарбиялашга ундайди. Шу тариқа Захириддин Муҳаммад Бобурнинг нақадар буюк шахс эканига яна бир қара амин бўламыз.

ФАХРИЁР таржимаси

Иккинчи минг йилликнинг сўнги йилларида дунёда иккита муҳим воқеа рўй берди: коммунизм инқирозга юз тутди ва журналистлар тилида “ислом мутаассиблиги” деб аталадиган ҳодиса тўсат-

дан кучайиб кетди. Ислом ҳақида тўкилаётган афсоналар “янги, коммунизмдан сўнги яшил хавф” деб аталмоқда. Энди, бизга айтишларича, Фарб ва коммунизм ўртасидаги рақобат аслида ислом ва

Тўғриси, менга ушбу китоб қўлёзмасини келтириб беришгач, нимага қўл ураётганимни билмасдан тез ишга киришиб кетганимдан кейинчалик афсусландим ҳам. Негаки, постмодернизм, постструктурализм, аналитик фалсафа сингари замонавий фанлардан хабардор бўлмаган оддий ўқувчига бу китобни ўқиш оғирлик қилмасмикан, унинг бошини нотаниш атамалар, баъзида муаллиф услубини сақлашга ҳаракат қилиш оқибатида юзага келадиган мураккаб жумлалар билан қотириш шартмикан, деган истиҳолаларга ҳам бордим. Нима бўлса бўлди, деб таржимани уч йил деганда тугатдим.

Энди ўйлаб кўрсам, ўзбек тилига бундай мураккаб матнларни инглиз тилидан бевосита таржима қилиш шу пайтгача урф бўлмаган, улар фақат рус тилидан ағдарилиб келинган экан. Русча-ўзбекча луғатлар, озми-кўпми, ҳар қалай бор. Улардан фойдаланиш мумкин. Лекин инглизча-ўзбекча мукамал луғатлар йўқлиги сабабли инглизча-русча, инглизча-туркча луғатлардан, “Британика” ва “Кирилл ва Мефодий” комусларининг электрон версиялари, бошқа изоҳли ва кўп тилли электрон луғатлардан фойдаланишга тўғри келди. Ҳатто Интернетдаги www.everything.com, www.multitran.ru сингари сайтлар, шунингдек, 2000

насронийлик ўртасидаги реал, тарихий ва минг йиллик курашдан кичик бир томоша ва эътиборни чалғитиш бўлган эмиш, холос. Сэмюэл Хантингтон сингари муаллифлар постмодерн "мафкура-нинг интиҳоси", насронийлар Фарби, конфуцийлар Шарқи ҳамда ўртадаги камидда 60 та мамлакатни қамраб олган мусулмон дунёси каби маданий уюшмаларнинг қайта тикланиши ҳақида ёзиб, арзон обрў орттирдилар. Баъзан эса тўртинчи улкан уюшма ҳам тилга олинади: бу Фарб насронийлиги ва жанубдаги ислом ерлари билан кескин тарзда азалдан зиддиятда бўлиб келган Шарқий православ дунёсидир.

Ҳеч бир шубҳа йўқки, бугунги дунёдаги талотўпларни бундай осон талқин қилиш кўп одамларга жозибали туюлади ва муҳожирларни ёмон кўрадиганларга ва мутаассибларга жуда қўл келади. Бироқ қарама-қарши томонга ҳаракатланувчи турли тамаддунларнинг ўзаро тўқнашувидан ҳосил бўладиган халқаро келишмовчиликларни зилзила хавфи бўлган ҳудудларнинг "тектоник қатлам" назарияси билан тушунтириш мумкинлиги ҳали исботини топгани йўқ. Яқинда Япония ва Америка Қўшма Штатлари ўртасида юз берган савдо-сотик билан боғлиқ зид-

диятга маданиятлар ўртасидаги тафовут асос бўлди, қабилидаги бемаъни умумлаштиришга йўл қўйиб бўлмади. Худди шунингдек, айрим мусулмон давлатларида кўзга ташланаётган замонавий зиддиятларни енгиб бўлмайдиган маданий тафовутлар сифатида талқин қилиш ҳам тўғри эмас. Масалан, Яқин Шарқдаги зиддиятларнинг ҳар қандай эҳтиёткор деконструкция¹ си, одатда, уларни универсал хавотирларга сабаб бўладиган зиддият сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Аслида, бундай хавотирларнинг маданий қадриятларга боғлиқ жиҳати жуда кам. Улар, асосан, энергетика ва сув таъминоти ёки ҳудуд талашини туфайли вужудга келадиган тўқнашувлар сирасига киради.

Хозирги кунда фарб шарҳловчилари орасида уларнинг ўз дунёсидаги жиноятчиликнинг ошиб кетиши, никоҳларнинг бузилиши, уйсизлик, гиёҳвандликнинг кенг тарқалиши сингари хавфларнинг ортаётгани ҳақидаги хавотир кучайиб бормоқда. Ўз ичида хавф сезган ҳар қандай жамият эса беихтиёр ташқаридан душман ахтара бошлайди. Гитлернинг "Дунё яҳудийлиги" ҳақидаги мунозараси Версал (тинчлик шартномаси)² ва Веймарнинг иқтисодий бошбошдоқлиги туфай-

йил Минскда чоп этилган "Постмодернизм" ва "Философия" қомусларнинг электрон версияларига ҳам муружаат қилинди. Айрим ҳолларда инглиз тилидаги баъзи бир атамаларнинг ўзбек тилидаги арабча маънодошини айнан келтириш учун аввал ўша атамани рус тилига, сўнгра рус тилидан луғат ёрдамида араб тилига таржима қилиш зарурати туғилди. Таржима жараёнида муаллифнинг турли манбалардан келтирган иқтибослари, агар улар ўзбек тилига таржима қилинган бўлса, чалқашликка йўл қўймаслик учун, ўша таржималардан олинди. Бунга Куръони каримнинг таниқли диншунос Абдулазиз Мансур қилган таржимаси, Имом Бухорийнинг тўрт жилдлик "Саҳиҳи Бухорий" тўплами, 1992 йили Швецияда ўзбек тилида чоп этилган "Инжил" китоби мисол бўла олади. Ўзбекчага таржима қилинмаган манбалардан олинган иқтибослар муаллиф матнидан таржима қилинди.

Журналхонда, бу китоб ўзи нима ҳақида, деган савол туғилиши табиий. Аввало, муаллиф ҳақида бир-икки оғиз. Тимоти Ж. Уинтер (Абдулҳаким Мурод) 1960 йили Лондон шаҳрида туғилган. Кембриж ва ал-Азхар универси-

ли пайдо бўлган ишончсизлик бўлмаса, вужудга келмасди.

Мен бугунги кундаги мусулмон дунёси ҳақидаги нотўғри тасавурларни ҳам Ғарб ва ислом ўртасидаги ўзаро бир-бирини тушунмасликда, деб биламан. Ғарб киночилари томошабинлар эътиборини ўз жамиятларидаги муаммоларни ечиш машаққатларидан чалғитиш учун уларнинг қорнини Яқин Шарқ террорчилари ҳақидаги бўлар-бўлмас уйдирмаларнинг парҳез таоми билан тўйдириб туради. Мусулмон дунёсининг бирор жойидаги кескин ўзгаришлар туфайли хавф-хатарга дуч келаётган муаллифлар ҳам улардан ортада қолмаслик учун ўз жамиятидаги муаммолар учун Ғарбни айблашга ўтиб олган. Бундай айбни бир-бирига тўнкаш оммавий коммуникациялар асрида кулгили туюлади.

Энг қизиги, ҳатто Интернет ва сунъий йўлдош телевидениеси ҳам бу икки дунё ўртасидаги ўзаро тушунмовчилик деворини бузиб ташлай олмаяпти. Бунинг сабаби жуда оддий: одамларнинг аксарияти ҳукмрон оммавий ахборот воситалари маҳсулотини истеъмол қилади. Ахборот йиғаетган журналистлар учун одамлар хоҳлаган янгиликни тарқатиш-

да маълум бир чекловлар мавжуд. Мисол тариқасида Покистонни олиб кўрайлик. Бу мамлакатда Абдусаттор Идҳи деган дин олими бошқарадиган бир ислом хайрия жамғармаси бор. Бу жамғарманинг камбағал покстонликлар бепул даволаниши мумкин бўлган юздан зиёд шифохона ва поликлиникалари бор. Тинчликсевар Идҳи ва у мутасаддилик қилаётган шифохоналар ҳақидаги хабарни кечки янгиликлар орқали тарқатиш имкони йўқ. Бунинг ўрнига 5-6 кишининг ўлимига сабаб бўлган бомба портлаган жойдан репортаж, зилзила ёки сув тошқини хусусидаги хабарлар берилади. Чунки учинчи дунё мамлакатларида сиёсий зўравонлик ва табиий офатлардан бошқа ҳеч нарса янгилик ҳисобланмайди. Бу, баъзи мусулмон радикаллари ишонаётганидай, цензура ёки мутаассиблик кўриниши эмас, аксинча, ўзаро рақиб бўлган оммавий ахборот воситаларининг одамлар эътиборини тортадиган хабар тарқатишга бўлган интилиши билан боғлиқ. Дейлик, Равалпинди ёки Пешаворда янги шифохонанинг очилиш маросимини кўрсатган телевидениенинг обрўи ошиб қолмайди. Буни қарангки, дунё аҳли сўнгги

тетларида, шунингдек, Яқин Шарқ мамлакатларидаги бир неча илм масканларида таҳсил олган. Араб тили магистри. 1986 йили Ўзбекистонга келиб, Имом Бухорий мақбарасини зиёрат қилган. Ҳозирги кунда Кембриж университетининг илоҳиётшунослик факультетида ислом тадқиқотлари бўйича маърузачи. Унинг асосий илмий фаолияти исломнинг дастлабки йилларида тўпланиб, нашр этилган йирик ҳадис тўпламларини нашрга тайёрлайдиган "Суннат лойиҳаси" директори сифатида фаолият кўрсатиши билан боғлиқ. Унинг назарида, айни пайтда араб тилидаги китоблар дўқонида сотилаётган ҳадис нашрлари мукамал эмас. Шунинг учун энг қадимги ва ишончли қўлёзмалар асосида янги нашрларни тайёрлаш мақсадга мувофиқ. Унинг Уилям Греҳем билан ҳаммуаллифликдаги "Ислом ва мусулмонларни тушуниш" деб номланган энг сўнгги китоби 2002 йили АҚШнинг Кентукки штатида нашр қилинган. М.З.Сиддиқийнинг "Ҳадислар китоби"ни арабчадан инглиз тилига таржима қилган.

Муаллиф бугунги исломга постмодерн ва постструктурал қарашлардан келиб чиққан ҳолда баҳо беради, динимизнинг ҳозирги дунёдаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Унинг баъзи бир қарашлари фақат

бомба қаерда портлагани ҳақидаги хабарни эшитишга кўпроқ қизиқади.

Бу журналистар ҳеч қандай жазога тортилмаслиги керак, дегани эмас. Масалан, диний зўравонлик Яқин Шарқнинг ҳар қандай жафокаш мамлақатидагидан кўра кескинроқ бўлган Буюк Британияда оммавий ахборот воситаларининг етакчи принципларида Лондондеррида ҳар сафар республикачилар ёки лоялистлар (монархизм тарафдорлари) бомбаси портлаган пайтда телевидение ўз репортажига зўравонликни қоралаётган католик ёки протестант епископининг чиқишини ташкил этиши белгилаб қўйилган. Шу тариқа бирор диний гуруҳни меъёридан чиқиб кетган хатти-ҳаракатлари учун ҳамма балоқазоларнинг айбдори қилиб кўрсатиш хавфи анча камайтиради. Аммо бирор та гуруҳ исломга дахлдорликни даъво қилиб, бундай сиёсий зўравонликка йўл қўядиган бўлса, мусулмон пешвосининг Британия телевидениеси орқали уни қоралаб чиқишидан умид қилмаса ҳам бўлади.

Дунё воқелиги ҳаммаша кимнингдир тор манфаатига мос келмай қолади. Ҳар бир жамиятнинг, қанчалик зўр бўлиши-

дан қатъи назар, албатта, ўзига яраша сирли томонлари мавжуд.

Биз Фарбдаги исломга оид қотиб қолган қарашларни синдириш учун бир оз сабр қилишимиз лозим бўлади. Бундай қарашларнинг пайдо бўлишига, асосан, оммавий ахборот воситалари сабабчи. Бироқ агар биз ўша қотиб қолган тушунчаларнинг кўзгудаги аксига назар солсак, мусулмон дунёсининг ҳозирги кунда Фарбни қандай идрок қилаётганини билиш орқали уларнинг моҳиятига кириб борамиз. Шунда мусулмон мамлакатларидаги "фундаменталистик" тамоёйил негизида кўплаб омиллар ётганини билиб оламиз. Аммо бу борада Фарб тамаддунининг ҳақиқий моҳиятини хиралаштирадиган ниқобнинг пайдо бўлиши, эҳтимол, ҳал қилувчи аҳамият касб этаётгандир. Кўпларнинг назарида, бу ниқоб қўлга қурол олишни ва жангга киришни оқлайди.

Мусулмонларнинг Фарбга бундай муносабатининг узоқ тарихий илдизи бор. Насронийлар модернизмдан олдинги мусулмон дунёсида яшаши, сафар ва савдо-сотик қилиш мумкин бўлган бир пайтда мусулмонларнинг яҳудийларга зўрға тоқат қилаётган Оврупони зиёрат

Фарб тафаккурига хосдек ва бизга ғайритабиийдек туюлади. Лекин теранроқ назар ташланса, уларда чуқур ва атрофлича таҳлил кўзга ташланади. Айниқса, муаллифнинг ақидапарастликнинг моҳияти, мусулмон жамиятларида аёлларнинг ҳақ-хуқуқлари қандай таъминланаётгани хусусидаги мулоҳазалари ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Муаллиф Фарб феминистларининг, мусулмон дунёсида аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари поймол қилинмоқда, деган даъволарига жавобан, насроний ва исломнинг илоҳий манбаларидаги жинсга бўлган фундаментал муносабатини таҳлил қилиб кўради ҳамда исломда аёлларга нисбатан ҳеч қандай чеклашлар йўқ эканини исботлаб беради.

Америкалик келажакшунос олим Олвин Тофлёр "Учинчи тўлқин" китобида "Биз эмбрион ҳолатидаги келажакни кечаги куннинг оддий қолипига тика олмаймиз. Бу борада ортодоксал муносабат ёки кайфият ҳам қўл келмайди" деб ёзган эди.

Умуман олганда, жаҳоннинг етакчи оммавий ахборот воситалари бўрттириб кўрсатаётганидек, ақидапарастлик фақат ислом динига хос тушунча ёки ҳодиса эмас. Бундай зарарли оқимларни бошқа динларда ҳам кўриш мумкин. Дунё-

килиши жуда мушкул эди. Оврупонликларнинг мусулмонларни кўришга кўзи йўқ эди. Айтишларича, Усмонлилар империясининг Елизавета Англиясидаги илк элчихоналаридан бири ходимлари Портсмут соҳилига қадам босишдан олдин баптизм одати бўйича чўкинишга мажбур этилган экан. Шу боис мусулмонларнинг Оврупо ҳақидаги тасавури яқин-яқинларгача мавҳум бўлиб келган. Ўрта ер денгизининг шимолидаги ерлар, уларнинг назарида, ойда-йилда бир марта ювинадиган, тушунарсиз ва интиҳосиз диний урушлар домига тушиб қолган варварлар яшайдиган зах ва нам босган чангалзорлардан иборат бир жой бўлиб туюлган.

Оврупо мутаассиблиги ҳақидаги бундай тасавурлар мусулмонлар тасаввурининг шаклланишида асосий ўрин тутган. Ҳозирги кунда ҳам Мисрдаги кўпчилик деҳқонлар Англияда масжидларга рухсат берилганига ишонмайди. Оврупо уларнинг кўзига Исонинг ҳаққоний таълимотини нопоклик билан бузган қитъа бўлиб кўринади. Улар тақводорларнинг софлик ва бағрикенглик каби қадриятлари худосиз ерларга етиб бормаган, деб ҳисоблайди.

Иккита воқеа бундай муносабатларга ижобий таъсир кўрсатган. Биринчидан, Наполеон Мисрни забт этган вақтдан бери Яқин шарқликлар Оврупога саёҳат қилиб, у ердаги янги фанларни ўрганиш имкониятига эга бўлган. XIX асрда яшаган ёзувчи Рифъат ат-Тахтавий сингари кишилар у ердан технологиянинг янги ҳаётга кўрсатаётган самарали таъсири ҳақидаги завқ-шавққа тўла таассуротлар билан қайтган, бу ҳақда мақолалар ҳам ёзган. Мусулмон асломдаларининг Фарб ҳақидаги қарашлари шу тариқа икки авлод умри давомида бутунлай ўзгариб кетди ва XX асрнинг бошларига келиб ўрта синф вакиллари ўзининг асл қиёфасини билиб қолганидан сўнг саросимага туша бошлади: улар, бир тарафдан, мустамлакачилар босқини ва ҳукмронлигидан ғазабланса, иккинчи тарафдан, аста-секин мустамлакачилар тамаддунидан завқлана бошлади.

Шу тариқа ўзига хос маданий шизофрения — паришонхотирлик касали ривожлана бориб, мусулмон жамиятларига, умуман олганда, учинчи дунё жамиятларига сепаратизм (айирмачилик) кайфиятини уйғотувчи таъсир кўрсата

даги глобаллашув жараёни маълум маънода ҳар бир динга дахл қилаётгани, ҳар бир жамият ёки ҳудудда ҳукмрон бўлиб келган динларнинг ёнига бошқа ғоя ва мафкуралар кириб келаётгани мавжуд манзарани бутунлай ўзгартириб юбормоқда. Бугунги кунда динлар ўртасидаги чегара муайян давлат ёки жамият чегарасидан эмас, ҳар бир шахснинг юрагидан ўтадиган бўлиб бормоқда. Афсуски, бундай шароитда диндорларнинг бошқа дин вакилларига нисбатан бағрикенглиги қийин кечаяпти. Бундан ташқари, муайян диннинг илгари бошқа динлар ҳукмронлик қилиб келган ҳудудларга ёйилиши ўша ерлардаги ижтимоий норозиликка сабаб бўлиши ҳам кўзга ташланмоқдаки, айни ҳолни Т. Уинтер жуда яхши таҳлил қилиб берган. Унинг назарида, ҳаёт жадал ўзгариб бораётган бугунги кунда юзага келаётган мисли кўрилмаган мураккаб ижтимоий муаммоларга жавоб топиш учун муқаддас диний манбаларни ҳар ким ўзича талқин қилиши, муайян масалани шаръий қилиб олишга уриниши уммат ўртасидаги кескин парчаланишга, тўртта мазҳаб ўрнига минглаб секталар вужудга келишига сабаб бўлади. Бундай фожиага мутлақо йўл қўйиб бўлмайди.

Муаллиф ваҳобийликнинг пайдо бўлиши ва бошқа жойларга ёйилишини

бошлади. Мустамлакачилик тизими мустамлака ерлардаги маданият ва таълим марказларини ёпди ва уларнинг ўрнида ўзларига садокат билан хизмат қилувчи менежментнинг овруполашган ўрта бўғинини оммавий тарзда тарбиялаш учун ғарбона русумдаги мактабларни очиб бошлади. Бу тизим фақат университетлар таъсис этмади. Мисрнинг британиялик ҳокими лорд Кромер огоҳлантирганидек, бундай институтлар миллатчилик ҳаракатига бош бўлиб, мустамлакачилик бошқарувига хавф туғдириши мумкин бўлган диний зодагонларни эмас, маҳаллий зодагонларни ўқитиши керак эди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мафкуравий иқлим ўзгариши билан Оврупо империялари ниҳоят ўз байроқларини бир оз туширишга мажбур бўлди. Яқин Шарқ жамиятлари кескин бўлинишларга юз тутди. Собиқ ҳукмрон элита: турк аслзодаларининг Миср подшоҳи саройи сингари омонат қолдиқлари ҳаддан ташқари эринчоқ ва коррупциялашган ҳамда ҳукумат ишларини юритиш тажрибасига эга эмас эди. Мустамлакачиликдан сўнг пайдо бўлган зодагонлар ҳар бир нарсада Фарбга тақлид

қилишга уринарди. Улар миллий байроғи, футбол командаси, пул бирлиги ва почта маркалари бўлишини истар ва ушбу рамзлар пайдо бўлиши билан қолган ҳамма нарса ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетади, деб ўйлар эди.

Аммо Яқин Шарқ манзараси бундай лойиҳани қабул қилишга тайёр эмас эди. Ижтимоий бўлиниш маданий бўлинишни англатарди: омма аънанага содиқ бўлган бир вақтда зодагонлар Оврупо кадриятларини афзал кўрарди.

Тарихда ҳеч қачон Иордания, Ироқ, Ливан, Жанубий Яман ёки Ливия деган давлатлар бўлмаган. XX асрнинг бошларига қадар бу минтақа Истамбулдаги Усмонлилар султонининг ягона ҳукмронлиги остида бирлаштирилган, Макка, Бағдод ва Тирана сингари узоқ вақт узра ҳам ягона байроқ ҳилпираб турар эди. Бу қадар бепоён, қашшоқ, аммо ниҳоятда тинчликсевар ва барқарор заминда беҳисоб кам сонли элатлар ўз билганича кун кечирарди: друз, шиа, яздийлар, насронийлар, яҳудийлар ва бошқа диний гуруҳлар; араблар, турклар, албанлар ва бошқа этник гуруҳлар. Усмонлилар империяси миллий давлат эмас эди. Шу билан бирга, у оврупо-

фақат дин контекстида эмас, ижтимоий-иқтисодий, ҳатто сиёсий контекстда олиб таҳлил қиладики, бу ҳол ўқувчига мазкур оқимнинг пайдо бўлиш сабаблари хусусида ёрқин тасаввур беради. Айни ҳол мустақилликдан сўнг мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида динни ўзларининг ғайриқонуний, сиёсий мақсадларига эришиш йўлида ниқоб қилиб олган турли оқимларнинг асл муддаоси нима эканини тушуниб олишда муҳим аҳамият касб этади. Муаллиф, тўртта диний мазҳабнинг бирини иккинчисидан устун қўймаган ҳолда, уларнинг муайян масалага ечим излаш борасидаги принципиал фарқларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади, араб мамлакатлари ва Овруподаги мужтаҳидлик даъвосини қилиб юрган баъзи чаласавод муллаларга унинг асл маъносини бутун мураккабликлари билан тушунтириб беради.

Шу ўринда Т. Уинтернинг араб ва турк тилларини яхши билишини, буюк бобокалонимиз Алишер Навоий ижодини ҳам яхши ўрганганини таъкидлаб ўтиш жоиз. У ҳатто бир ўринда Навоийдан иқтибос ҳам келтириб ўтади.

“Тафаккур” журналхонларига Т. Уинтер китобидан олинган парча ҳавола қилинмоқда.

Таржимон

ликлар тушунчасидаги бошқа давлатлар устидан ҳукм юргизадиган метрополия³ мамлакати ҳам эмасди. У маълум маънода Америка Қўшма Штатларини эслатарди. Худди АҚШ сингари, Усмонлилар давлат тизими ҳам фуқароликни этник гуруҳларга асосланмасдан белгилар эди. Франция французларнинг, Германия немисларнинг ватани бўлса, Америка этник келиб чиқиши ким бўлишидан қатъи назар, америкаликларнинг ватанидир; Усмонлилар империяси ҳам Истамбулдаги султоннинг ҳокимиятини тан олган турли этник гуруҳларнинг ватани бўлган.

Биз дунёвийлашган миллий зодагонлар оврупоча эмас, америкача андозани улги билиб, замонавий Яқин Шарқ тақдирини шу асосда яратганида бутун минтақани домига тортиб келаётган фожиаларнинг олдини бемалол олиш мумкин эди деб айтишимиз мумкин.

Араб дунёси 1517 йилдан 1917 йилгача бирорта ҳам каттароқ фуқаролар урушини бошидан кечирмаган ва шарқликларга хос вазминлик тимсоли эди. Бугунги кунга келиб эса у сайёрамининг энг беқарор минтақаларидан бирига айланиб қолди. Ислоҳ асосида барпо этилган ижтимоий ҳаётнинг ғарбча ҳаёт тарзи билан алмаштирилиши, ваъда берилганидек, эски келишмовчиликлардан озод бўлишга эмас, доимий бошбошдоқликларга олиб келди.

Аммо бошқа бир омил ҳам бор. 1948 йилнинг бошида Фаластин араб мамлакатлари орасидаги анча ривожланган ва халқни ўқимишли бўлган бир мамлакат эди. Унинг аҳолиси зичлиги, ҳар квадрат милга ҳисоблаганда, Франция кўрсаткичига тўғри келарди. Насроний ва мусулмон бўлган фаластинликлар араб миллатчилигининг ҳам, араб дунёсини Оврупо технологияси ва тафаккурига таништиришнинг ҳам олдинги марраларида эди. Ўша йилнинг охирига бориб улар ватангадога айланди. Уларни уйларида ҳайдаб чиқариш жараёни яқинда Болқон ярим оролида рўй

10
OUTFLOW

Хуршид
ДЎСТМУҲАММАД,
ёзувчи

ТАФАККУР
МАЖМУАСИ

Ҳозирга қадар башарият нимага эришган бўлса — бари тафаккурнинг маҳсули, нимага эришмаган бўлса — фикрсизлиқнинг касофатидир. Халқларни, миллатларни тили, урф-одати, анъана ва қадриятларига кўра бир-биридан ажратамиз, фарқлаймиз. Тафаккур даражасига кўра ҳам ажратса бўлади уларни. Фақат бунинг аниқ мезонини белгилаш қийин. Қолаверса, фалон халқ фикрчан, бошқаси тафаккурда ночорроқ деб ҳукм чиқариш ноқулай. Келинг, ғалатироқ туюлса-да, бирор халқнинг неча фоизи фикрчан, фикрпарвар деган савол кўйиб кўрайлик. У ҳолда жавоб излаш тартиби, тизими, қонун-қоидасини ҳам топиш керак бўлади-да.

Назаримда, айти шундай мушкул ҳолатларда матбуот жуда иш беради. Қандай қилиб дейсизми?

“Тафаккур” деб номланган журнал 10 йилдан буён мунтазам нашр этилаётганининг ўзи халқимизнинг, зиёли жамоатчилигимизнинг тафаккурга бўлган ардоқли муносабатини кўрсатади. Журнал ўзининг йўналиши, мавзу-муаммога ёндашиши, мақолаларининг салмоғи ва шунга яраша танланган безак услублари билан барча нашрлардан ажралиб туради. “Тафаккур”нинг а қ л л и мақолалари осон ўқилмайди, улар журналхонни ўйлатади, мушоҳадага ундайди, шу тариқа фикрдан фикр, мулоҳазадан мулоҳаза занжири ҳосил бўлади. Журналнинг ҳар

бир сонида, ўрта ҳисобда, беш-олтитадан жиддий ва залворли мақола чоп этилган десак, ўн йил мобайнида “Тафаккур” кашф этган муаллифлар доирасини халқимиз интеллектуал салоҳияти намояндалари дейиш мумкин. Журналнинг ўзи эса XX асрнинг охири ва XXI асрнинг аввалидаги ўзбек миллий тафаккури, фалсафаси салмоғининг муайян даражадаги кўрсаткичига, мажмуасига айланиб улгурди.

“Тафаккур” танлаган йўлини, ўз олдига қўйган эзгу мақсадни янада такомиллаштириш чораларини изласа деган ният бор. “Оддий одамнинг фалсафаси” деган рукн очилса, унда ҳаётнинг паст-баландини кўрган оддий кишиларимизнинг теша тегмаган мулоҳазалари, ўй-кечинмалари, мушоҳадалари бериб борилса, донишманд халқимизнинг фикр инжулари мисқоллаб жамланган бўлур эди.

Яна бир таклиф: журнал боқий ва замонавий долзарб мавзуларга бағишланган баҳс-мунозаралар ташкил этса — монологдан кўра диалогнинг, хилма-хил фикрнинг таъсири кучли бўлади.

Учинчи таклиф — “Тафаккур” бугунги ўзбек интеллектуал кудратининг ҳомийси, йўналтирувчиси, меҳрибони сифатида вақти-вақти билан “Ҳозирги замон ўзбек интеллеклари” рўйхатини эълон қилса, бу рўйхатдан ўрин олган аҳли зиёга бош-қош бўлса, уларнинг маънавий мададкорига айланса. Бу қутлуг вази-фанинг давоми сифатида Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти билан — давлат раҳбарларидан биринчи бўлиб Исом Каримов мазкур ташкилотнинг Олтин медалига сазовор бўлган! — ҳамкорлик ришталарини боғлаш йўллари топилиб, ўзбек интеллектининг ўша мўътабар ташкилотдаги вакиллик вази-фасини ўринлатса, жаҳон заковат мулкани бойитишга қодир ўзбек интеллеклари борлигини, кўплигини билдириб тургувчи мухтор элчилик миссиясини зиммага олса...

берган этник тозалашлардан ҳам даҳшатлироқ бўлган эди.

Мусулмон дунёсида “ан-накба” — фалокат деб аталадиган ушбу воқеа Фарбнинг минтақага оид тушунчаларини тезда ўзгартириб юборди. Араблар худди немисларнинг жиноятлари учун тоvon тўлаётгандек эди. Агар яхудийларга Германиянинг бир қисми, масалан, Бавария берилганида мусулмонлар бу иш адолатдан бўлди, дейишлари мумкин эди. Аммо фаластинликларга нисбатан этник тозалаш ўтказиш бемаъни ва хато иш эди. Араб дунёси қутилмаганда янги ва душман давлат ўзини иккига бўлиб ташлаганини кўриб қолди. Қўшни мамлакатлардаги демографик вазият юзлаб, минглаб фаластинлик қочқинлар келиши билан ёмонлашиб кета бошлади. Масалан, Ливан аҳолиси бир ой ичида 20 фоиз ортиб кетди. Иордания аҳолиси эса 30-35 фоиз кўпайди.

Бундай фалокатга дуч келган фарб-лашган зодагонларнинг орзу-умидлари чиппака чиқди. Фарбликларнинг фақат Исроилни қўллаб-қувватлаши, фаластинликларнинг ўз ерларига қайтиб келишига йўл очиш ёки уларнинг деҳқончилик қилган далалари, қишлоқлари ва ишидан айрилгани учун тоvon пули олишига имкон яратиш учун Исроилга босим ўтказишдан бош тортиши ушбу минтақа аҳолисининг Фарбга завқ-шавқ билан қарашига пугур етказди. Бир ислом воизи айтганидек: “Агар Фарб шариати шу бўлса, бизга унинг умуман кераги йўқ”. Фарбнинг араблар ва мусулмонларга нисбатан нафрати шу даражага етдики, уларнинг назарида халқаро тартибнинг муҳим тамойиллари бузилганидан кўра, бутун бошли араб давлати ер билан яқсон қилиб ташлангани афзал эди.

Фарбнинг нафратига дучор бўлган миллатчи ҳарбий режимлар социалистик блокка юз тутиб, Тито ва Хрушчев билан ноз-карашма қила бошлади. Пуфаксимон куруқ гап-сўзлар билан ўтган йиллардан сўнг, “Фаластин — фаластинликлар учун” даъвоси билан ярим-юлук

урушлар ҳам бўлди. XX асрнинг 80-йилларида коммунистик блок инқирозга юз тутиши билан ҳамма нарса барбод бўлди, Исроилнинг кучи олдида ожиз қолган араб режимларининг обрўси тутдай тўкилиб кетди. Кўрфаз урушидаги мағлубият ўша режимлар фақат бир нарсага — Исроил билан тинчлик шартномаси имзолаш эвазига Фарбдан молиявий ёрдам олишга қодир эканини намойиш этди, холос.

Бугунги вазият Яқин Шарқдаги аксарият мамлакатлардаги ҳарбий кучларнинг қудрати ўша ернинг ўзида эмас, Фарбда эканини кўрсатмоқда. Айки пайтда Миср ва Тунис ҳамда Фарбнинг минтақага суқилиб кириши учун қулай бўлган бошқа мамлакатлар халқлари ўз режимларини тобора кўпроқ сўкмоқда.

Эндиликда мўътадил фикрловчи кишилар бу муаммонинг ечимини демократияда деб билмоқда. Агар аҳоли мамлакатларидаги режимлардан нафратланса, нима қилиш кераклигини ўзи халқ этиши лозим. Аммо кўпгина Яқин Шарқ мамлакатларида амалда бунинг имкони йўқ. Фарбпараст режимлар, маълум сабабларга кўра, демократия жорий этилишга ижозат бермаслиги тайин. Шунинг баробарида Фарб ҳам ўзи ишонган халқ ваколат берган ҳукумат тўғрисидаги универсал қадриятни минтақадаги дўстларига нисбатан қўллашга рўйхуш бермаёттир. Кўрфаз бўйидаги фарбпараст режимларнинг аксарияти абсолютизмга (ҳокимиятнинг бир киши қўлида жамланишига) мойиллик билдирмоқда. Яман сингари демократиянинг ҳақиқий шаклларига эга бўлган араб режимларининг эса Фарб билан муносабатлари унчалик ҳам илиқ эмас.

Жазоир Фарбнинг демократлаштиришга бўлган муносабатига жуда яхши мисол бўлади. 1830 йили Франция босиб олган бу мамлакат мустамлакачилик даврида ўзига хос хусусиятларидан деярли бутунлай айрилаёзди. Ҳатто XX асрнинг 50-йилларида ҳам араб мактабларида ўқувчиларнинг она тилида таъ-

лим олиши тақиқланган эди. Ҳар бола “Nos ancetres les Gaulois etaint blonds” (“Бизнинг аجدодларимиз — галлар оқтанли бўлган”) сингари поэмаларни ёд олишга мажбур этилар эди. Жазоир La France musulmane, яъни мусулмон Францияси эди. Франция осонлик билан Жазоирни бўлиб юборишни истамас эди. 1952-56 йиллардаги озодлик уруши пайтида Франция Жазоир аҳолиси ўн фоизининг, тахминан бир миллион кишининг ёстиғини қуритди. Ушбу эпизод — миллион нафар жафокаш инқилоби — мусулмонлар тасаввурларидаги Фарб онгига нотаниш бўлган муҳим жиҳатдир. 1992 йили, социалистларнинг бир партия раҳбарлигига асосланган 30 йиллик турғунликдан сўнг, бу мамлакатда сайлов ўтказилди.

Ричард Никсон ўша йили чоп этилган “Лаҳзани ушлаб қолинг” китобида бундай деб ёзади: “Мусулмонлар кўчаларни бақир-чақир намоишлар билан тўлдириши мумкин, бироқ улар сўров ўтказиш орқали ҳокимиятни қўлга киритишга қодир эмас”. Ислоом наҳот фронти (ИНФ) вакили бўлган жазоирлик мусулмонларнинг фикри эса бутунлай бошқача. Сайловда 207 та ўрин учун кураш олиб борилди, шундан 188 тасини Ислоом наҳот фронти эгаллади. Ҳокимият тепасидаги хунта бор-йўғи 16 та ўринни эгаллади, қолган ўринларни эса социалистик партиялар ва мустақил номзодлар қўлга киритди.

11 январь кунини харбийлар ҳокимияти қўлга олди ва сайлов натижаларини бекор этди. Улар ИНФни қонундан ташқари деб эълон қилди ва унинг минглаб раҳбарларини Сахрои Кабир ичкарасидаги концентрацион лагерга жўнатди. Мусулмон йўлбошчилари Фарбни бу давлат тўнтаришини қоралашга даъват этди, аммо улар сукут сақлашдан бошқасига ярамади. Санкциялар жорий этиш ниятидан йироқ бўлган Фарб давлатлари бу мамлакатдаги ҳукмрон режимни пул билан қўмиб ташлай бошлади. Халқаро валюта жамғармаси 300 миллион АҚШ дол-

лари миқдорида шошилич ёрдам берди. 1994 йили яна президент сайлови ўтказилди. Унда ислом партияларининг иштирок этиши тақиқлаб қўйилди. Генерал Ламин Зеруал президент этиб сайланди, Фарб уни самимий табриклади ва энди ҳамма нарса "изига тушиб кетади" деб умид билдирди.

Бу билан нимага шама қилинаётгани аниқ эди. Мабодо демократия Фарбнинг суйган диктаторларини жамиятнинг консерватив қадриятларига шерик бўлган машҳур арбоблар билан алмаштиришни назарда тутса, унга тоқат қилинмайди. Афсуски, ҳали бу машъум сабоқ ҳам кам экан. Ислом ҳаракати ўз раҳбарияти ҳокимиятдан четлаштирилиши билан парчаланиб кетди. Манфаатлари топталган ўша халқнинг маълум бир бўлақлари режимнинг ваҳшийликларига қарши қўлига қурол олди. Албатта, ҳокимият ҳам қараб турмади. Шу вақтгача 50 мингдан зиёд жазоирликлар ўлдирилди. "Эмнести Интернешнл"нинг 1995 йилги маълумотларида бундай дейилади: "Хавфсизлик кучлари минглаб одамларни ўлдирди. Одамларни суд қилишда халқаро меъёрлар асосидаги адолатга риоя қилмаслик ҳоллари давом этмоқда. Маълум қилишларича, қийноқ ва шафқатсизлик, айниқса, қамоқда ушлаб туриш пайтида кенг тарқалган. Йил давомида хавфсизлик кучлари ҳибсга олган кишилар "дараксиз йўқолган".

Албатта, чиркин Фарб матбуотида ёвуз ақидапарастлар демократияни қабул қила олмаслиги хусусидаги бақир-чақирлар бўлиб туриши табиий ҳол. Аммо ИНФ раҳбариятининг илғор фикрлайдиган қисми Жазоир ўзининг ҳукмронлиги остида демократик давлат бўлиб қолишини очик-ойдин баён этди. Унинг маънавий раҳнамоси Шайх Абдулхамид бин Бадис бундай деб ёзган эди: "Ҳеч ким одамларнинг розилигисиз уларни бошқариши мумкин эмас. Ҳокимиятни кимгадир бериш ёки тортиб олишни одамларнинг ўзи ҳал қила-

ди". Жазоир исломи саҳнасидаги ваҳ-хобийлар демократия принципини ёмонотлик қилаётгани тўғри, улар мусулмонларга, ҳокимиятни Оллоҳнинг қонунини бекор ёки майиб қилиши мумкин бўлган партияларга беришни динимиз тақиқлайди деб даъво қилади. Бирок ИНФнинг Овруподаги бош вакили Анвар Ҳаддам тез-тез норозилик билдирганидек, Жазоирдаги етакчи ислом ҳаракатининг мақсади ўзини ҳокимият тепасига олиб келиши мумкин бўлган демократия тажрибасини (жорий этишни) тўхтатиб қўйиш эмас. Жазоирдаги етакчи исломий партия раҳбари Рашид ал-Фаннушийнинг демократик сиёсий бошқарув билан исломнинг бир-бирига зид келмаслиги хусусидаги бир неча китоблари Тунисдан бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди. Бунинг тескариси ўларок, Фарб давлатларининг демократияни жорий этган мамлакатлардаги жараёнлардан асабийлашиши давом этаётган кўринади. Бундан чиқарилади-ган яна бир хулоса шуки, шу вақтгача араб дунёсининг ҳеч қаерида демократия ва дунёвийликка эришилмади. Бу икки тушунчадан бири иккинчисини инкор қилади.

Ақсарият мусулмонлар ўзларининг мана шундай тартиб остида яшаётганига гувоҳ бўлади. Жазоир мисолидан сўнг, демократлаштириш араб дунёсига хос жараён эмас, деган бир қараш пайдо бўлди.

Айни пайтда жаҳон жамоатчилиги исломга нисбат бераётган инсон ҳуқуқларининг шармандали тарзда поймол қилиниши, ўзга дин ва миллат вакилларига нисбатан тоқатсизлик ва терроризм аслида бу динга дахли йўқ тўдаларнинг, мутаассибларнинг ва кўпинча худобехабар муртадларнинг ишидир. Консерватив ва чин мусулмонлар ҳеч қачон терроризмга қўл урмаган.

Гарчи мен ҳар бир диний норозилик ҳаракатини ижтимоий-иқтисодий омиллар даражасига туширишга уринишларга шубҳа билан қарасам-да, учинчи дунё

мамлакатлари шаҳарларида сўнги 30 йил давомида вужудга келган кескин кўчишни эсга олиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Қоҳира аҳолиси ҳар йили 700 минг кишига кўпаймоқда, бу шаҳар аҳолисининг сони у ердаги уйлар хонаси сонидан уч баробар кўпдир. Ҳар бир мусулмон давлати пойтахтини каталак уйлар ҳалқаси ўраб олган: Туркиядаги *gesekondus*, Жазаирдаги *bidonvilles*да (камбағаллар яшайдиган хароба кулбалар) қишлоқлардан шаҳардаги мойнадан умид қилиб кўчиб келган кишилар ноқонуний уйлар қуриб олади.

Бу кишилар сиёсат билан мутлақо қизиқмайди. Уларнинг авлиёларни аънавий тарзда ҳурмат этиш орқали динга эътиқод қилишини ҳамма билади. Аммо уларнинг фарзандлари хусусида бундай деб бўлмайди. Фарзандларнинг маълумоти юқорироқ бўлади, улар баъзан бирор университетга ҳам кириб ўқийди ва у ерда илм-фан, тиббиёт ёки муҳандисликдан таълим олади, сўнгра тобора шишиб бораётган демография иш жойидан сиқиб чиқаргани туфайли ишсиз қолади. Улар шаҳарнинг аънавий синфлар тизимида ўзига ўрин тополмай, янги ички қувғинлар синфи сафига қўшилади.

Улар ўзига уй топиш учун ичкарига юзланади, аммо оталарининг динидан қониқмайди. Қишлоқ заминидан юлиб олингани учун уларнинг бўйни соҳиби тариқат ва авлиёларнинг мақбаралари ва (диний) маросимлар тармоғига эга бўлган деҳқонларча эътиқодга ёр бермайди. Ёшларнинг назарида бу тармоққа интеллектуал вазминлик ва сиёсий сайёҳаракат етишмайди, шунинг учун улар бошқа бир йўналишга юз тутлади.

XX асрнинг 60-йиллари охирига қадар бу ёт синф марксизм, гоҳ аҳмоқона ва ирқий жиҳатдан фаол бўлган миллатчиликка асосланган баасизм⁴дан дардларига дармон излар эди. Баасизм ҳозирги кунда ҳам Сурия ва Ироқдаги режимлар ҳукмронлигини таъминлаб келмоқда. Аммо 1967 йилги урушда

Муслиҳиддин
МУХИДДИНОВ,
профессор

ЗАҲМАТКАШ
НАШР

“Тафаккур” журналининг ҳар бир сонини кўлимизга олар эканмиз, ўтиш даврининг дастлабки оғир ва мураккаб йилларида одамлар онгида пайдо бўла бошлаган ғоявий бўшлиқ эсимизга тушади. “Тафаккур” журнали ўн йиллик фаолияти мобайнида ана шу бўшлиқни тўлдиришга, юртимизда маънавий-маърифий соҳада бўлаётган ўзгаришлар моҳиятини юртдошларимизга ҳар томонлама кенг ва чуқур тушунтириб беришга муносиб ҳисса қўшди.

Айниқса, “Ҳазина”, “Маъно ва моҳият”, “Боқий сарчашмалар”, “Талқин ва тадқиқотлар” рукнлари остида ёритилаётган мақола ҳамда суҳбатлар биз, зиёлиларнинг доимий диққат-эътиборимиз марказида бўлиб келади. Жур-

“Араб миллий ишончи” партияси мағлубиятга учрагач, ўрнига бошқа бирор партия юзага келиши керак эди. Унинг ўрнига ваҳҳобийлик деб ном қозонган секта пайдо бўлди. Бу ҳол ёшлар учун айни муддао эди.

Ваҳҳобийлик XVIII асрнинг охирларида Марказий Арабистон чўлларида ислоҳот ҳаракати сифатида вужудга келган эди. Бу минтақа ҳамиша олис бир жой бўлиб ё фавқулодда заиф диний эътиқод,

налдаги кенг қамровлилик, ранг-баранглик, мавзулар долзарблиги, материалларни танлаш ва жойлаштириш, матннинг мазмунига мос ҳолда безаш ишларининг юксак дид билан амалга оширилиши — барча-барчаси “Тафаккур”нинг маъно жиҳатдан ҳам, шакл жиҳатдан ҳам чинакам замонавий нашр эканини кўрсатади.

Журналда “Хуррият сабоқлари” сарлавҳаси остида чоп этилган фалсафий ҳикматлардан бирида “Тўғри, умр қисқа, аммо у хуррият учун курашиб яшашга етарлидир”, дейилади. Шу маънода “Тафаккур” нисбатан оз муддат ичида миллий мафкурамиз асосларини мустаҳкамлаш, миллий ва умумбашарий қадриятларни тарғиб этиш борасида кўп ишларни амалга оширишга улгурди.

Бизнинг вилоятимизда, қолаверса, Самарқанд Давлат университетида олимлар, илмий ходимлар, талабалар журналнинг ҳар бир сонини интиқлик билан кутади, мутолаа қилади, ўқув жараёнида ундан унумли фойдаланади.

Халқ маънавияти — буюк уммон. “Тафаккур” — ана шу уммон бағридаги дуру жавоҳирларни териб, ўз ўқувчиларига тақдим этаётган заҳматкаш нашр. Журнал жамоаси ва муштарийларга бу йўлда омад ёр бўлишини тилаймиз.

ёки бўлмаса, тоқатсиз дин софлиги учун кураши билан ном чиқариб келган. Ислоннинг дастлабки асрида Тамим маҳаллий қабиласи экстремистик хорижийлар⁵ сектасига қўлаб ёшларни ўз тарафига оғдириб олади. Улар бу сектага мансуб бўлмаган кишиларни кофир деб билар ва уларни зудлик билан ўлдириш керак деб ҳисоблар эди. Гуноҳга йўл қўйган ҳар бир мусулмон кофир деб эълон қилинар ва ўлимга ҳукм этиларди.

○ Яқин Шарқдаги хорижийлик ҳаракати ҳижрий III асрга келиб инқирозга юз тутди. Аммо ваҳҳобийлар мана шу тамойилни қайта тирилтирди. Унинг асосчиси Муҳаммад ибн ал-Ваҳҳоб мусулмон дунёси мажусийликка юз тутди деб ҳисоблаб, тез орада янги давлат барпо этди. Диннинг ўта софлиги тарафдори бўлган ваҳҳобийлар назарида, ҳудожўйликнинг мавжуд анъанавий шакллари мусулмонларнинг сиёсий инқирозига сабаб бўлаётган эмиш. Улар Оллоҳ авлиёларга эътиқод қилган ва ул зотнинг ўзига бевосита эмас, расулуллоҳ орқали илтижо этиб, намоз ўқиганларга (тавассул) тоқат қилган мусулмон қавмдан ўз марҳаматини дариғ тутди деб ҳисоблар эди. Ваҳҳобийлар ибн Таймиянинг асарларидан ўз эътиқоди учун интеллектуал қарашлар тизимини топган, ислонга у пайдо бўлган пайдаги софлигини қайтариш умидида мужодала бошлади. Уларнинг наздида, гўё чин эътиқод кемасидан улоқтирилган Қуръон ва ҳадислар ўрта асрларда яшаб ўтган фақиҳ ва илоҳиётшунослар чангалдан ҳамда асрлар лойқасидан озод бўлиши керак эди.

Тарихчилар ўша сабрсиз фаолларга улар ҳам худди Овруподаги Реформацция даврининг мутаассиблари юритган сиёсатга ўхшаш йўл тутаётганини ва бу мутлақо кутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкинлигини кўрсатиб бериши керак эди. Масалалар кўпинча бири-бирига жуда ўхшаб кетарди. Ўрта асрларнинг схоластик биноси бузиб ташланди, унинг ўрнини индивидуал онгда муқаддас битикка нисбатан шакланган ишонч эгаллаши керак эди. Ўтмишнинг буюк алломалари ниҳоят гўрга текилди, кўпинча улар шафқатсизларча лаънатландиган бўлди. Авлиёлик ғояси илк диндорлар (уларнинг барчаси авлиё бўлгани учун авлиёликка муҳтож эмас эди) луғатида бўлмагани учун унга шубҳа билан қараладиган бўлди. Масжидлардаги безак ва ҳашамлар йўқ қилинди, санъат намуна-

си бўлиб келган муқаддас рамзлар одамларнинг эътиборини чалгитади деган важ билан олиб ташланди. Диний маросимлар ваҳийда ихозат берилган даражада камайтирилди. Шаҳар ва қишлоқлар муқаддас аънаналардан тозаланди ва стандартлаштириш сиёсатига бўйсундирилди.

Ваҳҳобийлар Марказий Арабистон бўйлаб юришлар қилиб, муқаддас шаҳарлар бўлмиш Макка ва Мадинани ҳам забт этди. Бундан бутун мусулмон дунёси дахшатга тушди. Улар, ўзларининг кромвелча ваколатага мос равишда, ваҳийга мос келмаган ҳар бир бинони бузиб ташлади. Гумбаз ва миноралар уларнинг кўзига бадодай кўрингани учун ер билан яксон қилинди. Авлиёларнинг ва расулulloҳ оила аъзоларининг мақбаралари вайрон этилди. Аънавий уламолар ваҳший судга тортилди, баъзилари эса ўлдирилди. Тўртта аънавий фикҳ мактаби таълимоти тақиқлаб қўйилди.

Яқин Шарқда эмас, Оврупода хаста қишига менгалган Усмонлилар империяси Мисрдан қўшин жўнатиб, ваҳҳобий қабилаларни мағлуб этди ва аънавий динни қайта тиклади.

1916 йили рўй берган ва Лоуренс бошчилик қилган араб қўзғолони оқибатида Усмонлилар империяси бутунлай инқирозга юз тутгач, мўъжазгина Ҳошимийлар подшолиги икки муқаддас шаҳарни эгаллади ва 1926 йилга келиб, бутун дунё Макка ва Мадина устидан ваҳҳобийлар ўрнатган ҳукмронликни тан олди. Яна ҳақиқий фикҳ ва калом илими сиқувга олинди ҳамда мўътадил исломнинг самарали ранг-баранглиги ўрнига мустабидларча калвинизм⁶ни жорий қилишга уриниб кўрилди.

Гарчи ваҳҳобийлик XX асрнинг бошларида яшаган ислохотчилар, хусусан, мисрлик Муҳаммад Абдуҳ ва Рашид муайян таъсир кўрсатган бўлса-да, XX асрнинг 60-йилларига қадар деярли барча мусулмон олимлари ва институтлари уни арабларнинг нефть туфайли орттирган

бойликлари эвазига келган ҳодиса деб ҳисоблар эди. Саудия Арабистони кутилмаганда дин софлигини ўз ҳудудидан ташқарига ёйиш учун молиявий қудратга эга бўлиб қолди.

У бир неча йўл билан амалга оширилди. Маккада Мусулмон дунёси лигаси (робитаси) тузилди, у ўз сафига дунё мусулмонларининг ваҳҳобийлик илоҳиётшунослигига қатъий риоя этган ҳолда бирлашишни назарда тутар эди. Миср ва Ливандаги нашриётлар қўлга олинди, уларда аънавий исломий матнлар ваҳҳобийлик ақидасига мослаштирилиб, таҳрир қилинган тарзда қайта чоп этилди. Тасаввуфга оид теран асарлар соддадил бадавий сектантлар учун қарғишдай бир гап эди, шунинг учун улар аста-секин сиқувга олина бошланди. Бутун дунёда ваҳҳобийликни ёйиш учун ислом марказлари, янги масжидлар қурилиб, хайрия лойиҳаларини амалга оширишга киришилди.

Учта университетнинг барпо этилиши буларнинг барчасидан кўра кўпроқ таъсир кучига эга бўлган бўлса ажаб эмас. Булар Риёддаги Сауд, Мадинадаги Ислому Маккадаги Уммул-Қура университетларидир. Бу ўқув даргоҳларининг нефтга бой подшоликнинг тез кўпайиб бораётган масжид ва мактабларини мутахассислар билан таъминлаш билан бирга, мусулмон дунёсини ваҳҳобийлик ақидасига бўйсундиришдек яна бир оламшумул вазифаси ҳам бор эди. Дунёнинг турли бурчакларидаги ёш мусулмонлар учун минглаб стипендиялар жорий этилди ва ҳар мавсумда минглаб ёш ваҳҳобийлар ўз мамлакатларига уни тарғиб қилиш учун қайтиб келарди. Дунё мусулмонлари лигаси, шунингдек, Риёд шаҳридаги Ёш мусулмонларнинг умумжаҳон ассамблеяси ўша мутахассисларни тайёрлаш учун миллион-миллион долларлик пулни ўша университетларга ўтказиб берарди. Шу тариқа ваҳҳобийлик атиги бир авлод умри давомида деярли ҳар бир мамлакатнинг диний манзарасида

етакчи ва нифоқ уруғларини сепувчи кучга айланди.

Ваҳҳобийлик пойтахтлар атрофида пайдо бўлган каталак уйлاردан иборат шаҳарчаларда тап-тайёёр мижозлар топди. Диний арбоблар ўша жойларда бир неча институтлар ёки масжидлар курди. Қайтиш оқими, янги ваҳҳобийларнинг ёниб турган кўзлари битмас-туганмас пул маблағи билан биргаликда унчалик қаттиқ бўлмаган қаршиликка дуч келди. Ваҳҳобийларнинг кучая боришига фақат давлат жиддий қаршилиқ кўрсатар, уларнинг кучайиб кетаётганидан ва мусулмонлар ўртасида бўлинишлар вужудга келаётганидан хавотирланар эди. Вебернинг кузатишича, ҳар бир диндаги мурасасиз муқаддас битикка ишонишга даъват қилувчи ҳаракатлар жуда тез майда-майда бўлакларга бўлиниб кетиш хусусиятига эга. Британиянинг ўзида протестантизмнинг мингдан зиёд диний сектаси бор. Ёш ваҳҳобийлар диннинг ортодоксал ва тўртта фикҳ мактаби ақидаларини рад этиб, уларнинг муқаддас битикларни тафсир қилишини меъёрдан кескин четга чиқиб кетиш деб баҳолади.

Бу арабларнинг хароба уйлари билан боғлиқ сахнадир. Муҳожирларнинг қабила ва тариқат нималигини билмайдиган иккинчи авлод ўзининг ижтимоий ҳаёт чеккасига чиқиб қолгани билан боғлиқ норозилигини ифода қилиш воситасини ваҳҳобийлик ақидасидан топади.

Ваҳҳобийликнинг машҳур тақфир ақидаси дин йўлидан адашганлар учун айниқса жозибдор эди. Тақфир бирор кишини исломдан ташқарида, яъни кофир деб эълон қилишдир. Ваҳҳобийлар талқинига кўра, бундай диндан чекинган киши фақат ўлимга лойиқ, ушбу шافқатсиз ақида хорижийликдан олинган.

Бундай экстремизм (жамиятни) бўлиб ташлайди ва ўзидан кейинроқ экстремизмни келтириб чиқаради. Яқинда Суданда буни тасдиқлайдиган бир воқеа рўй берди. У ерда ҳукумат маълум маънода ваҳҳобийлик ақидаларини қабул

қилди, ammo баъзи ўринларда прагматик йўл тутади, яъни суданликларнинг аксарияти тасаввуф биродарлигига мансуб бўлгани ва ваҳҳобийликни ўзларининг диний ҳиссиётини таҳқирлайди, деб ҳисоблагани учун чорак миллионга яқин қаттиққўл ваҳҳобийларга қарши туради. Шундай ваҳҳобийлардан бири бўлган саудиялик миллионер Усама бин Ладен бу мамлакатдан Афғонистонга жўнаб кетди.

1994 йилнинг 3 февраль куни Суданда рўй берган воқеа ваҳҳобийликнинг энг некбин диндорлари ишончига путур етказди. Омдурмандаги Ас-Савра масжидида жума намози вақтида тўрт киши автоматдан ўт очиб, 16 намозхонни отиб ташлади. Сўнгра одамлар Усама бин Ладеннинг уйига ҳужум қилади. Бин Ладеннинг кўриқчилари икки кишини ўлдирди, яна икки киши тутиб олинди, уларни Судан ислом суди ўлимга маҳкум этади.

Кизиги шундаки, ҳакам тўғри қайд этганидек, ўша курулли кишиларнинг ваҳҳобийлик оқими йўлига кирган Ансор ас-Суннат сектаси масжидига бостириб киришига сабаб уларни етарли даражада ваҳҳобий эмас деб билганидир. Бундай дин софлиги учун курашувчилар фикрича, фақат бир ҳовуч суданликларгина ҳақиқий мусулмонлардир, қолганларни эса қириб ташлаш керак эмиш.

Эътибор қилиш керак бўлган яна бир ҳолат Афғонистон масаласидир. XX асрнинг 80-йилларида стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган бу мамлакат Қизил Армия ва Фарб ўртасидаги уруш сахнасига айланиб қолди. Бу урушда Фарб ислом фаолларини ўзининг танлаш курулига айлантириб олган эди. 1989 йили Нажибулло режими қулагач, мамлакат фуқаролар уруши қаърига фарқ бўлди, эндиги уруш мусулмонлар ва коммунистлар ўртасидаги олдинги зиддиятдан ҳам даҳшатлироқ эди. Нега бундай бўлди?

Сувни яна ваҳҳобийлик лойқалатди. 1980 йилдан илгари бу мамлакатда

ваххобийлик йўқ эди, аҳолининг ҳаммаси тасаввуф тариқатига эргашувчи суннийлар, 12 имомга эътиқод қилувчи шиалар (ғарб тарафида) ва тарқок исмоилийлардан иборат эди. Уруш бошлангач, Ғарбнинг қурол-яроғи ва молиявий ёрдами кириб келиши учун асосий воситачи бўлган саудияликлар эндиликда қабила-қабила бўлиб яшамайётган афғонлардан кичик милиция гуруҳлари тузади ва уларни нисбатан прогрессив бўлган ваххобийлик эътиқодида ўтишга кўндиради. Тез орада бошқа афғонлар ҳам тишидан тирноғигача қуролланган ва хориждан келган, кўпинча ваххобий бўлган минг-минглаб кўнгилли араблар билан кучайтирилган мана шу гуруҳларга қўшила бошлайди. Айни вақтда Қизил Армияга қарши жанглarning асосий оғирлиги Аҳмадшоҳ Масъуд ва Бурхониддин Раббоний сингари тасаввуф тариқатларига хайрихоҳ бўлган анъанавий муслмон ҳаракатлари вакиллари зиммасига тушган эди; Қобулдаги марказий ҳокимият қулаши билан Ҳикматёр кўшинлари илгариги муҳолифат гуруҳлари уни бош вазир қилиб тайинламагани учун норозилик белгиси сифатида шаҳарни ўққа тутга бошлайди. Аввалги анъанавий ислом мазҳаблар ўртасидаги бундай зиддиятларни ҳал этиш механизмларини ишлаб чиққан эди. Афғонистоннинг ўзи, анъанага кўра, мазҳаблар эмас, аксинча, қабилалар ўзаро баҳслашиб келган мамлакат эди. Аммо ваххобийлик экүменизмга тоқат қилолмас эди. Ваххобийлар шаҳар атрофида хандақлар қазиб, уни бомбардимон қилди. Қурол-яроғ захирасининг бениҳоя кўплиги ва янги хорижий дўстларининг доимий қўллаб-қувватлаши туфайли улар барча учун маъқул бўладиган миллий яқдил ҳукумат ташкил этиш тарафдорларининг томоғига тикилган абадий қилтаноқ бўлиб қолаверади.

Ваххобийликнинг ватани бўлган Саудия Арабистонининг ўзидаги вазият

Нусратулло ЖУМАХЎЖА,
филология фанлари
доктори

**ХУР ФИКР
ДЎРЛАРИ**

Мустақилликнинг энг улғу неъматларидан бири шуки, у халқимизга тафаккур эркинлигини ҳада этди. Миллий тафаккуримиз ва маънавиятимизни бойитувчи кўплаб нашрлар майдонга келди. Албатта, уларнинг барчаси ҳам замон талаблари, имкониятлари, орзу-мақсадларига лойиқ ва мувофиқ даражада фаолият кўрсатяпти, дейиш қийин. Лекин улар орасида “Тафаккур” мумтоз ўрин, мавқе ва аҳамиятга эга.

Гапнинг очиги, “Тафаккур” журнали тимсолида маънавиятнинг омади келди. Нафақат маънавиятнинг, балки “Маънавият ва маърифат” марказининг ҳам омади келди. Негаки, Марказнинг серқамров фаолиятидаги катта-кичик сонмингта ишдан айримлари яққол кўринар, баъзилари эса кўзга ташланмас. Аммо “Тафаккур” — Марказнинг номи, нуфузини ошириб, байроғини баланд кўтариб келаётган нақд маърифий кўзгу.

Журнал дунёга келган илк кунларданок атрофига ҳамфикр, маслак-

ҳам эндиликда фош бўлиб қолмоқда. Саудия подшоларининг анъанавий стратегияси, исломчилар эътиборини мамлакатдаги коррупциядан чалғитиш учун, уларни чет мамлакатларда миссионерлик фаолиятини олиб боришга жалб

дошларни йиғди, мамлакатнинг юксак салоҳиятга эга ижодкор зиёлиларини жипслаштирди, илғор муаллифлар жамоасини шакллантирди, шу йўл билан тез фурсатда назаркарда нашрга айланди.

Журналнинг биринчи сони қандай тайёрлангани ҳамон кўз олдимда. Мен ўшанда республика "Маънавият ва маърифат" марказида бўлим мудирини бўлиб ишлардим. Бошда асосан уч кишидан иборат таҳририят журналнинг нишона сонини талаб даражасида тайёрлаш учун кечаю кундуз изланди. Зотан, Президент Фармони билан таъсис этилган журнал олдидаги масъулият катта эди. Ушанда журнал учун узукка қўйилган кўздек ярашиқ тимсол (эмблема) топилгани, Навоий ижодиётидан жуда муносиб шиор танлангани, рангбаранг ва мазмундор рукнлар ижод этилгани — ҳар бири кашфиёт қадар муҳокама қилиниб, тасдиқланган.

Таҳсинга сазовор жойи шундаки, журналнинг бирор сони сифат ва савия эътибори билан бугунгача асло пасаймади. Илк сон қандай ҳаяжон ва маърифий ташналик билан ўқилган бўлса, бугун ҳам ҳар бир янги сон шундай маънавий баҳрамандлик, ақлий-руҳий қониқиш билан мутолаа қилинади.

Бу кўҳна ва фаройиб дунёда мавжудотлар борки, тупроқни кимёга айлантиради, мавжудотлар борки, кимёни тупроққа қоради. Шу маънода "Тафаккур" саҳифалари — хур фикр дурларини заргардай нозик заррабин нигоҳларида ишлов бериш маҳсулларидир.

Тупроқ олсанг, зар бўлсин, азизим "Тафаккур"!

этиш мақсадида суяк иргитишдан иборат бўлиб келди.

Аммо 1990-91 йиллардаги кўрфаз урушидан сўнғ ҳукумат ўзи яратган ваҳобийлик ҳаракатининг босимига учрай бошлади. Подшоси икки муқаддас ша-

ҳарнинг кўриқчиси ҳисобланадиган мамлакатда Фарб кўшинларининг сезиларли ва узоқ туриб қолиши ваҳобийлар назарида тоқат қилиб бўлмайдиган ҳол эди. Шундай қилиб, террорчиларнинг илк бомбаси Риёд шаҳрида портлади, натижада 4 нафар америкалик ҳарбий маслаҳатчи қурбон бўлди. 1996 йили эса мамлакатнинг шарқидаги Даҳран шаҳрида жойлашган ҳарбий базани юк машинасига ортилган бомба портлатиб юборди ва 19 нафар америкалик ҳалок бўлди. Айбдорлар қийноққа солинаётган ва ўлимга ҳукм қилинаётганига қарамасдан, бу жараён давом этмоқда.

Миср жамиятининг зилзила оқибатларини тугатиш вақтида кўзга кўринмаган ягона қисми диний экстремистлар, яъни хароба уйларда яшовчи ваҳобийлар эди. Улар адолатли ислом ҳукумати буюрмаган ижтимоий фаолият билан шуғулланишга динимиз йўл бермайди деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрича, жоҳилият, яъни ерда Оллоҳнинг ҳукмронлиги қарор топишидан олдинги даврдаги ҳар қандай ижтимоий ёрдам шакли инқироз пайтидаги тартибни сақлаб қолишда қўл келади, бинабарин, гуноҳдир. Ультраваҳобийлар учун дин нуқтаи назаридан бажарилиши мажбурий бўлган ягона қонуний чора режимга қарши курашишдир. Бу ёвуз мақсадни амалга оширишда сайёҳлар, полициячилар, мусикачилар ёки ёзувчиларни (Нобел мукофоти лауреати Нажиб Маҳфуз ҳаётига суиқасд қилишга уриниш бунга мисол бўла олади) отиб ўлдириш, одамлар ўртасида таҳлика солиш усулларидадан фойдаланилади.

Теократия⁸лар бундай мажбурий йўл билан инсон юрагидан шайтонни ҳайдаб чиқара олмайди, аксинча, уни янада ичкарига киритиб юборади. Улар шу тариқа диннинг унчалик муҳим бўлмаган ақидаларини кўр-кўрона химоя қилиб, унинг моҳиятига зарар етказилади. Дин билан давлат бир бўлган жойда давлат инқирозга юз тутса, унга аралашиб қолган

дин ҳам обрўсизланади. Саудия Арабистонида кўпчилик одамлар Оллоҳдан эмас, диний полициядан қўрқгани учун намоз ўқийди. Улар шу тариқа диндорларнинг ниятларига путур етказиши ва (одамларни) бутпарастликнинг бир кўринишига етаклайди. Қизиғи шундаки, мажбурловчи теократиянинг динни тиқштириши уни инқирозга олиб бориши муқаррар.

Муътадил суннийлик бундай зўравон теократиядан ҳаминша хавфсираб келган. Баъзи фарблик муаллифлар орасида Курьонда дин ва давлат ягона институт экани хусусидаги ижтимоий тартиб белгилаб қўйилган, насронийларнинг "Қайсарники — қайсарга, худоники — худого" принципини исломга нисбатан қўллаб бўлмайди, чунки дин ҳаётдаги ҳар бир нарсани Оллоҳнинг қонунига бўйсундиришга ҳаракат қилади, деган қараш кенг тарқалган.

Мусулмон жамиятлари воқелиги бундай қарашнинг нотўғри эканини кўрсатиб турибди. Ислоннинг узоқ тарихи подшолик ва авлоддан-авлодга ўтувчи сиёсий институт, шунингдек, одатда, давлатдан ва сиёсат санъатидан ҳазар қилувчи, аммо султоннинг сотқинлигини, керак бўлса, унинг камбағалларга раҳмсизлигини қоралаб ваъз айтиш имкониятини қўлдан бермайдиган уламолар, масжид имомлари, қозилар ва бошқалардан иборат бутунлай бўлакча диний институтдан ташкил топган. Анъанавий ислом давлатларида халқ оммаси уламоларни давлатга вакил қилади, лекин улар давлатнинг халқ орасидаги вакиллари эмас.

Қайд этиш лозимки, ўрта асрлардаги насроний жамиятларида диний институтлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар ислом заминидегига нисбатан яқинроқ бўлган. Бирлашган қиролликдаги тож кийдириш маросими ва бизнинг черков ҳокимиятини тан оладиган конституцион бошқарув тизимимиз ҳатто бугунги кунда ҳам давлат раҳбаридан бир вақтнинг ўзида черков

бошлиғи бўлишни талаб этади. Булар эски анъаналар қолдигири. Аксарият анъанавий мусулмон давлатларида бундай кўшилиб кетишга йўл қўйилмаган, улар уддабурон прагматизмни афзал билган.

Албатта, бундай тизим ҳозирги шароитда яшаб қололмади. Аксарият ҳолларда мустамлакачилик тартиботи маҳаллий сиёсий жараёнларни йўқ қилиб юборди ва диний институтларни чеккага суриб ташлади ёки бекор қилиб қўйди. Масалан, Жазоирда ҳукмдор оила сургун қилинди ҳамда вилоятлардаги қабила йўлбошчисининг патронаж⁹ ва бошқарув тизими бекор қилинди. Диний мадрасалар ёпилди. Ҳатто масжидлар ҳам аялмади: Жазоирда 1962 йилги мустақилликкача шаҳардаги 180 та масжиднинг учтасини истисно қилганда, қолган барчасидан черков ёки бошқа мақсадларда фойдаланилар эди. Катталиги жиҳатидан мамлакатда иккинчи ўринда турадиган Оран шаҳридаги олти асрлик тарихга эга санъат обидаси бўлган жоме масжиди темирийўл шоҳбекатига айлантирилди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Асрлар синовидан муваффақиятли ўтган мусулмон сиёсий тизими ва диний институтларининг йўқ қилиб юборилишига қарши турган ислом уйғониши мафқуралари янги радикал сиёсий назарияларни ишлаб чиқди. Бу борада энг катта таъсир кучига эга бўлган Саййид Кутбни Носир 1962 йили қатл эттирди. Саййид Кутб дин ва давлатнинг радикал бирлиги хусусидаги назарияни олға сурган эди. Бу назарияга кўра, ислом пешволари ва давлатининг раҳнамоси мусулмон уламоси бўлиши керак эди. Кутбнинг фикрича, дин ва давлатнинг дихотомия¹⁰си исломнинг ҳалокатли тарзда тўғри йўлидан оғиб кетишига, уламоларнинг эса ўз ижтимоий масъулиятини унутишга имкон берган эмиш.

Замонавий таҳлилчилар бунда бошқарувга оид исломий назарияларнинг

эмас, Фарб гоьларининг таъсири бор, деб ҳисоблайди.

Бундай қараш XX асрнинг 50-йиллари охири ва 60-йилларининг бошида “Мусулмонлар биродарлиги” оқими мафкурасига айлана бошлади. Мусулмонларнинг сиёсатга аънавий муносабатини тан олмайдиган ва аксарият мусулмон жамиятларидаги мазҳаблар ранг-баранглигидан оғинадиган бундай мафкура ваҳҳобийлик ҳаракатининг кескин ва эксклюзив (бошқаларни мутлақо тан олмайдиган) қарашлари билан мос тушар эди. Қутбнинг укаси Мухаммад Қутб Носирнинг “тозалаш”ларидан қочиб, Саудия Арабистонида мударрислик қила бошлайди. Кейинчалик ўша ерда ваҳҳобийликни қабул қилади. Ваҳҳобийликка хайрихоҳ бўлган яна бир мисрлик олим Мухаммад ал-Фаззолий билан бирга биродарлик тафаккурини ўзгартиради. 1983 йили биродарликнинг аънавий ва ваҳҳобий бўлмаган олий раҳнамоси Умар ат-Тилмасаний вафот этади. Шундан сўнг ваҳҳобийликнинг мисрлик диссидентлари ўртасидаги таъсири кучайиб кета бошлайди. Биродарликнинг ўта ваҳҳобийлашган қаноти бўлган исломий гуруҳлар (Ал-жамоат ал-исломийа) биродарлик билан алоқасини узади ва режимни заифлаштириш мақсадида зўравонлик йўли билан босим ўтказа бошлайди. Гарчи бир оз бўлса-да, Ал-жамоат ал-исломийага мансуб деб ҳисобланган шахс, кўзи ожиз воиз Умар Абдурахмон АҚШда Жаҳон савдо марказига қилинган террорчилик ҳужумга аралашгани учун отнинг қашқасидай танилиб қолган эди. Қизиги шундаки, ваҳҳобийликнинг бир шаклини қабул қилган Умар Абдурахмон бир неча йил Саудия Арабистонида яшаган эди.

Янги дунёда насронийликнинг тез ривожланиб бораётган оқими католицизм ҳам, православие ҳам, протестантизм ҳам эмас; бу оқим вакиллари евангелистлар бўлиб, улар либосларга бурканган воизлардир. Евангелистлар нас-

ронийлиги ҳар қандай янгиликдан холи эканини таъкидлашнинг ҳожати йўқ. Аслида “фундаментализм” сўзи 1910 йилдан бошлаб Чикагодаги Муди Таврот институти чоп этган “Фундаменталлар” деган 20 жилдли диний эътиқод ҳақидаги маълумотларнинг қисқача баёнидан олинган деб ҳисобланади. Ушбу ақидапарастликнинг ўзига хос хусусияти муқаддас битикларнинг ҳақиқий ва ҳеч нарса қўшилмаган тафсирига ишонишидир. Таврот ҳам, Инжил ҳам, уларда буюрилган ижтимоий-сиёсий амрлар ҳам Оллоҳ ҳақиқатининг чин ифодасидир. Жамият қуриш учун керак бўлган ушбу лойиҳани Оллоҳнинг ўзи Китобида ниҳоят батафсил ва ҳеч қандай саволга ўрин қолдирмайдиган қилиб тушунтириб берган; ўрта асрлар ҳамда замонавий ёки либерал протестант черкови муассасалари илоҳиётшунослари Оллоҳнинг каломига зид бўлган инкрустация — қурама нарсалардир.

Америка Қўшма Штатларида яқин-яқинларгача ушбу ақидапарастлик ва жорий этилган черковларнинг аънавий дини ўртасидаги тафовут қишлоқ жойлардан иборат камбағал жануб билан саннатлашган ва маданияти тараққий этган шимол ўртасидаги фарқни ҳам кўрсатар эди.

“Чодирдаги воиз” — кезгинди чол ўрнини эгаллаган телевидение пайдо бўлиши билан тез орада бундай вазият ўзгариб кетди. Вили Греҳем илк марта 1951 йили телевидениеда пайдо бўлди, бошқа бир воиз Орал Робертс эса орадан уч йил ўтиб телевидениеда илк марта кўриниб берди. Эфир тўлқинлари орқали узатилган ваъз ва унда жамғармаларга моддий ёрдам беришни сўраб қилинган илтимос оқибатида қутилмаганда телеевангелистларнинг чўнтаги пулга тўлиб кетди. Нефть туфайли ортирилган бойлик ваҳҳобий диндорларнинг қўлини қанчалик узун қилган бўлса, Америка томошабинларининг бойлиги ҳам евангелистлар ва христиан ақидапарастларига беқиёс имкониятлар берди.

Евангелистлар ядросининг ижтимоий асоси ҳам Яқин Шарқда пайдо бўлган мана шу ваҳҳобийлик билан ҳайратланарли тарзда ўхшаш эди. Жилл Кепел кўрсатиб берганидек, 1970 йилга қадар, евангелистлар, асосан, урушдан сўнгги гуллаб-яшнаган жараёндан четга чиқиб қолган эди. Уларнинг аксарияти қишлоқ жойларда ёки жануб ва марказий ғарбдаги кичик шаҳарларда истиқомат қилар эди. Кузатувчиларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг 43 фоизи аҳолиси сони 2500 кишидан кам бўлган шаҳарчаларда яшаб келган.

XX асрнинг 70-йилларида иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган жанубда ёш евангелистларнинг таълим олиш ишлари ниҳоятда яхшилана бошлади. 1960 йили уларнинг фақат 7 фоизи университетларга ўқишга кирган бўлса, 1975 йил бу нисбат 23 фоизга етди. Улар шаҳарларга кўчиб келган ёки энди сановатлашаётган ва гуллаб-яшнаётган жанубдаги ўта чаққон сафарбар аҳолига айлана бошлади.

Ғарбнинг учта динидаги диний радикализм ҳодисаси ҳам худди шунга ўхшашдир. Яна шуни қайд этиш керакки, айни ҳол кейинги пайтларда ҳиндуизмда ҳам кузатилмоқда. 1998 йили Ҳиндистион халқ партияси ҳокимиятни қўлга киритади ва Неру тарафдорларининг ярим асрлик диний бағрикенглик сиёсатини бекор қилади. Унинг радикал қанотида ҳиндиларнинг шовинистик партияси бўлган “Шив Сена” 1995 йилнинг бошларида Маҳараштра штати ва Бомбай шаҳрида ғалабага эришиб, ҳокимиятни қўлга киритади. Унинг раҳнамоси Бал Тҳаккерай Бомбайда истиқомат қилаётган кам сонли 15 фоиз мусулмон аҳолини “ғайрифуқаролар” ва “сотқинлар” деб атайди. Шаҳардаги ғалаёнлар юзлаб мусулмонларнинг ёстиғини қуритади.

Тҳаккерейнинг устози М.С.Голвалкар деган кимса эди. У ҳиндуизмнинг Ғарб динлари ва немисларнинг “**volk**” — “халқ” деб аталган романтик ғоялари

таъсирида пайдо бўлган янги йўналишини тарғиб қилади. Голвалкер наздида, ҳиндуизм аънаналари чин маънодаги ҳинду миллатчилиги — **ҳиндутва** учун етарли асос бўлиб хизмат қила олмайд. Шу тариқа у ҳинд битикларининг эркин асосини ғарбликлар тушунчасидаги мўътабар битикларга айлантириш учун “сомийлаштиради”. Рам олим худо деб тан олинади. Черковга бориб чўкинишга ўхшаш ибодат тури жорий этилади. Голвалкар ва “Шив Сена” партияси ҳиндуизм ислоҳотини ҳаётга жорий этади ва ҳинду ақидапарастлигига йўл очиб беради. Аслида Ғарбга хос бўлган ақидапарастлик тез орада бу ерга ҳам етиб келди: бегоналашган иккинчи авлодга мансуб муҳожирлар ўз тақдиридан норози бўлиб, сиёсийлашган мужодала воситасида давлатга ҳамда гўё ўзларининг бадбахтлигига сабабчи бўлган камсонли этник ва диний гуруҳларга қарши курашга отланади. Аънанадан сўнгги Ҳиндистонда “ёнгин” хавфи ҳар қачонгидан реалроқдир ва баъзи бир кузатувчиларнинг фикрича, Босниядаги уруш бунинг олдида ҳеч гап бўлмаётган.

Менинг мусулмон бўлмаган ўлкалардаги мана шу тамойилларни батафсил келтираётганим ўз-ўзидан равшан бўлса керак. Ваҳҳобийлик ва шовинистик либосдаги ислом уйғониши фақат мусулмон оламига хос нарса эмас. У дунёнинг турли динларида юз бераётган ҳодисадир. Токио метросида содир бўлган воқеалар буддавийлик сингари тинчликпарвар дин ҳам бундан мустасно эмаслигини кўрсатди. Юз бераётган воқеалар ўртача маълумотга ва ақлга эга бўлган кишиларнинг дунёдаги кескин ўзгаришларга нисбатан ўз норозилигини аънанани мафкурага айлантириш сифатида билдираётгани натижасидир. Раҳнамоларининг интеллектуал қашшоқлиги, ўзининг эса саводсизлигига қарамасдан, ушбу ҳаракатлар катта кучга эга ва XXI асрда ҳам катта кучга айланиши ҳозирданоқ маълум бўлмоқда. Биз бу

харакатларни ўша динларнинг ҳақиқий | ҳукмрон тамойилни бир ҳовуч эсини ёб
намояндалари бир пулга қиммат деб | қўйган кишиларнинг қилмишлари сифа-
атаётганини эсда тутишимиз лозим. Биз | тида баҳоламаслигимиз керак.

Изоҳлар

1. Деконструкция — француз файласуфи Жак Деррида истеъмолга киритган атама. Муайян концепция замирида пайдо бўлган, тасаввуримиз ва дунёқарашимизга ўрнашиб қолган тартибни бузиб ташлаш маъносида қўлланади.
2. Версал тинчлик шартномаси 1919 йили Биринчи жаҳон урушига барҳам берганди. Ўша йили 28 июнь куни АҚШ, Британия империяси, Франция, Италия, Япония ва бошқа давлатлар бир тарафдан, мағлуб бўлган Германия эса иккинчи тарафдан унга қўл қўйган эди.
3. Метрополия (лот.) — бош шаҳар ёки мамлакат.
4. Баасизм — араб. Баас уйғониш маъносида. Араб социалистик уйғониш партияси. 1968-2003 йилларда Ироқда ҳукмрон бўлган.
5. Хорижийлар — араб. хориж, асл маъноси сиққанлар, ғазабланганлар. VII асрда пайдо бўлган ислом радикал сектаси тарафдорлари. Улар барча мусулмонларнинг тенглиги, имом-халифанинг сайланиши каби талабларни илгари сурган.
6. Калвинизм — Ж.Калвин асос солган протестантизм йўналишларидан бири. У Женевадан Франция, Нидерландия, Шотландия ва Англияга тарқалади. Калвинизм таъсирида нидерланд (XVI аср) ва инглиз (XVII аср) инқилоблари рўй беради. Калвинизмга фақат муқаддас битикни ва инсон тақдири олдиндан белгилаб қўйилиши ҳақидаги ақидани тан олиш, руҳонийларнинг одамларнинг нажот топиши учун берадиган ёрдамани рад этиш, черков одатларини соддалаштириш хос эди.
7. Экуменизм — лот. *Aecumenicus* — коинотга хос; юнон. *Oikumene* — мавжудотлар яшайдиган замин. Барча насроний черковларини бирлаштириш ҳаракати.
8. Теократия — юнон. *Theos* худо маъносини англатади. Бошқаруving бир тури бўлиб, унда монархик давлат бошлиғи бир вақтнинг ўзида диний раҳбар ҳам ҳисобланади.
9. Патронаж — фр. *Patronage, patron* — хомий; лот. 1. Чақалоқ ва беморларга кўрсатиладиган доимий ёрдам. 2. Хомийлик.
10. Дихотомия — юнон. *Dichotomia dicta* — икки қисмга бўлиниш. Фалсафада бутуннинг икки қисмга бўлинишини англатади.

Insonshunoslik nima?

Президент Ислом Каримов мамлакатимизда бунёд этилаётган фуқаровий, демократик жамият куриш жараёнини тезлаштиришнинг энг муҳим шarti — мустақил фикрлаш ва ишлаш малакасига эга бўлган баркамол шахсни тарбиялаш эканини қайта-қайта таъкидлаб келади. Бундай вазифани удаламоқ учун, аввало, мустақил шахснинг шаклланиш жараёнини яхлит ўрганмоқ, бунинг учун эса, ишончли методологик асосга таянмоқ лозим.

Илмий-фалсафий адабиётда методология тушунчасига турли-туман таърифлар берилмоқда. Жумладан, баъзи олимлар методология бу — услубиёт деган фикрни илгари сурмоқда. Бизнингча, методология инсон амалии ва назарий фаолиятини тўғри, оқилона ташкил этиш, уни пухта ўйланган аниқ мақсад сари бошқариш йўллари ҳақидаги таълимотдир. Бинобарин, бошқа илмий йўналишлар сингари унинг ҳам ўзига яраша тушунчалари, тамойиллари, услуб ва ёндашувлари мавжуд. Бошқача айтганда, методология деганда нафақат услуб, балки тушунча, тамойил, ёндашувлар йиғиндиси, уларнинг муайян тизими тушунилади.

Демак, ҳар қандай йўл-йўриқ, усул ёки услуб методология бўлавермайди. Чунки ҳар бир фаннинг ўзига хос услуби, усули, йўл-йўриғи жузъий (специфик) харақтерга эга бўлиб, муайян фан соҳасига хизмат қилади. Модомики шундай экан, мустақил шахснинг шаклланиш жараёни ҳақида фикр-мулоҳаза юритаётганда ҳар бир тадқиқотчи, ҳар бир мафкура ходими аниқ ва тиниқ методология билан қуролланмоғи зарур.

Мустақил шахснинг шаклланиши, аввало, инсоннинг ижтимоий ривожланиши билан боғлиқ жараёндир. Бу жараёнда жамиятнинг ижтимоий мезон ва моделлари, ёзилган ва ёзилмаган, қабул қилинган ва қабул қилинмаган меъёрлари, шунингдек, қадриятлари намоён бўлади. Ушбу меъёр ва қадриятлар ўзгариши билан шахснинг индивидуал-субъектив хусусиятлар тузилиши ҳам ўзгариб боради.

Бу ҳол инсон шахсида мавжуд бўлган хусусиятларнинг жамиятдаги ижтимоий меъёрлар билан узвий боғлиқ эканидан далолат беради. Афсуски, илмий-фалсафий, ижтимоий-психологик адабиётда инсоннинг мустақил шахс сифатида шаклланишида индивидуаллик билан ижтимоийликнинг ўзаро алоқадорлиги хануз тўлиқ ўрганилмаган. Бундай кенгликни тўлғазши учун биринчи галда "индивидуаллик" ва "ижтимоийлик" тушунчаларини фалсафий категория сифатида талкин этиш, унинг мазмун-моҳияти ва шаклини аниқ белгилаб олиш лозим.

Маълумки, фалсафий категориялар борлиқнинг турли шакллариининг ўзаро алоқадорлиги, ўзаро таъсир, ўзаро муносабатлари қонуниятларининг моҳиятини акс эттирувчи энг умумий, фундаментал тушунчалардир. Фалсафий категориялар бошқа фанлар категорияларидан умумлаштириш, тартибга солиш, мувофиқлаштириш хусусиятига эга экани билан фарқланади.

Шундай экан, "индивидуаллик" ва "ижтимоийлик" тушунчаларини фалсафий категория сифатида талкин этмасдан туриб, инсон борлиқининг ўзига хос хусусиятлари, хусусан, шахс мустақиллигини ифода этувчи хислат, қобилият, малака ёки унинг ижтимоий фазилавлари ҳақидаги қарашларимиз бирёқлама бўлиб қолаверади.

Таъкидлаш жоизки, инсон ўзининг индивидуал хислатлари билан ижтимоий тараққиётга таъсир эта олиши, яъни бу жараёни жадаллаштириши ёки секинлаштириши мумкин. Илгариги замонларда бундай таъсир бир йўналишда — жамиятдан индивидга йўналириган эди ва шу боис унинг жамият тараққиётига таъсири сезиларли бўлмаган. Аммо XX асрнинг иккинчи ярмидан фан ва техника ютуқлари жамият ва инсон ҳаётининг барча жабҳаларига жадал кириб бориши нафақат индивид, ҳатто инсоният тақдирида ҳам туб бурилиш ясаши ёки унинг ҳаёти ва хавфсизлигига таҳдид солиши мумкинлигини кўрса-

тади. Масалан, Чернобил АЭСидаги операторнинг биттагина хатоси қанчалик даҳшатли оқибатларни келтириб чиқаргани фикримизнинг исботидир. Шунинг учун ҳам шахс мустақиллигини ифодаловчи индивидуал хусусиятларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Инсон юксак даражада тараққий этган биосоциал мавжудотдир. Ана шу иборада унинг мазмун-моҳияти акс этади. Лекин нимагадир айрим тадқиқотчилар фанда аллақачон асослаб берилган бу ҳақиқатни инкор этмоқда. Уларнинг назарида, инсонни биосоциал мавжудот деб эътироф этиш — дуализм позициясига оғиб кетишга олиб келар эмиш. Бундай нуқтаи назар мутлақо асоссиздир.

Илмий маълумотларга кўра, “биосоциал” тушунчаси ягона турга мансуб бўлган мавжудот — одамнинг пайдо бўлиши, тараққиёти икки фундаментал асос — биологик ва ижтимоий омилларнинг диалектик боғлиқлиги, бир-бирига таъсири натижаси эканидан далолат беради. Лекин бу ҳол ана шу икки омилнинг оддий сунъий яхлитлигини англамайди. Чунки инсоннинг ижтимоийлашувида нафақат биологик, балки физикавий, кимёвий, биокимёвий, микромолекуляр омиллар таъсири ҳам инкор этиб бўлмайди. Бу ўз навбатида “биосоциал” тушунчасига оидинлик киришти учун табиий фанларнинг фалсафий маъно-моҳиятини гуманитар илм асослари билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Афсуски, инсоннинг фундаментал муаммоларини ўрганишда аниқ фанлар эришган ютуқларни умумлаштириш ҳамда инсоншуносликнинг фалсафий, социологик, психологик асослари билан муштараклигини таъминлаш масаласига деярли эътибор берилмаётир. Қайсидир маънода, ҳар бир фан соҳаси “ўз ёғига ўзи қовурилиб” ётибди.

Ваҳоланки, биосоциал мавжудот сифатида инсонни ўрганишда ҳам гуманитар, ҳам аниқ фанлар ютуқларига таянган яхлит концепция яратилмас экан, инсоншунослик илми тарқоқлигича қолиб кетаверади.

Бизнингча, мустақил шахс назариясини яратиб учун аввало бу борада кенг қамровли комплекс изланишларни йўлга қўйиш зарур. Инсонни бу тарзда ўрганмоқ учун биринчи галда тадқиқот объектининг методологик ва гносеологик асосларини аниқлаб олиш муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, инсон муаммоларини ўрганиш борасида гуманитар ва аниқ фанлар соҳасида тадқиқот олиб бораётган олимлар саъй-ҳаракатларини уй-

ғунлаштириш, мувофиқлаштириш зарурати кун сайин ортиб бормоқда.

Кейинги йилларда бу йўналишда амалга оширилган тадқиқотларда бир-бирини такрорлаш ҳоллари содир бўлаётгани ҳам ачинарлидир. Бундай бошбошдоқликни бартавраф этиш учун инсон муаммолари билан шуғулланувчи тадқиқотчиларнинг саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштирувчи ягона Инсоншунослик марказини тузиш фурсати етди. Ушбу Марказ инсон муаммоларини ўрганувчи фанлараро ёндашув механизмини ишлаб чиқса айти муддао бўлур эди.

Бизнингча, бу борада тадқиқот олиб бораётган олимлар диққат-эътибори, биринчидан, социогуманитар ва табиий-илмий ёндашувларга қаратилмоғи даркор. Бу вазифани бажаришга табиатшунослик фанлари тизимида инсоннинг жисмоний-биологик жиҳатларини ифода этувчи илмий асосланган категорияларнинг йўқлиги тўсқинлик қилмоқда. Ўз навбатида, инсон муаммосини ўрганувчи ижтимоий-гуманитар фанларда инсон ҳаётининг маъно-моҳияти ижтимоий меъёрлар, келажакдаги ҳаётий мўлжаллари, фуқаролик позицияси, миллийлиги, умуминсоний кадриятларга муносабатини акс эттирувчи аниқ мезонларнинг ишлаб чиқилмагани ҳам муайян чалқашликларни келтириб чиқармоқда. Боз устига, айрим тадқиқотчилар амалга ошираётган изланишларида табиат ҳодисаларини ифодаловчи тушунчаларни (“инсоннинг рухий энергияси”, “инсоннинг инерцион тасодифий ҳаракати”, “инсон фаолиятининг динамик ривожланиши” ва ҳоказо) ўйлаб-ўйламай қўллаётгани, ҳатто инсон онги ва фаолияти, турмуш тарзига алоқаси бўлмаган тушунчалар ҳам зўрма-зўраки тиқиштирилаётгани ажабланарлидир. Масалан, “энергия” тушунчаси билан “маъно” ёки “интенционалик” тушунчалари ўртасида қандай мантикий алоқадорлик бор?

Хулосада такрор таъкидламоқ жоизки, инсон борлигини ижтимоий меъёрлар, миллий ва умуминсоний кадриятлар бирлиги, мустақил шахснинг шаклланиш жараёни, ҳозирги замон жаҳон тамаддуни таъсирида инсон онги ва фаолиятида содир бўлаётган ўзгаришлар, унинг орзу-умидлари, эркинлиги борасида изланаётган тадқиқотчилар фаолиятини мувофиқлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Анвар ЧОРИЕВ,

*Қарши Давлат университети
профессори*

Tafakkur maydoni

Кишиларнинг ўзаро мулоқотига эътибор берганмисиз? Фикрдан фикр унаверади. Бир кишининг фикридан икки-уч кишиники жўялироқ чиқади. Фикрлар қарама-қарши бўлса-чи? Бу ҳам ўз ўрнида яхши. Энг одил хулоса эса бахсларда қиёмега етади.

Фикр бир тарафдангина айтилса, у моҳиятан бирёқлама бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Азал-азалдан бизда фикрлар хилма-хиллигига эътибор билан қаралган. Ҳўлдан кўп фикр чиқади, деган нақл бежиз айтилмаган. “Маслаҳатли тўй тарқамас”, “Етти ўлчаб, бир кес”, “Оталар сўзи — ақлнинг кўзи” сингари мақоллар замирида фикрлашмоқ, маслаҳатлашмоқ каби маънолар мужассам.

Аҳборот олиш ва тарқатиш, икки тарафлама баҳс, фикр алмашишнинг илмий-назарий асослари бор. У алоҳида фан сифатида равнақ топаётди. Унинг номи инглиз тилида — “Public Relations” (“Паблик рилейшнз”, қисқартма номи — “PR”, “пиар”) деб аталади. Ўзбекча маъноси: “жамоатчилик билан алоқалар”, “оммавий алоқалар”. Моҳиятан бу фанни “тафаккур майдони” дейиш мақсадга мувофиқ. Негаки, майдонда мудом куч синалади. Тафаккур майдонида эса баҳс-мунозара, фикрлар “тўқнашуви” юз беради. Оқилона сўзлар одилона хулосаларга замин яратади. Зотан, Юртбошимиз таъбири билан айтганда, “Бир дунёқарашнинг яққаҳокимлиги янгиланган жамятга ётдир”.

Жамоатчилик билан алоқалар илғор давлатлар тараққиётига самарали таъсир кўрсатганми, демак, улардан андоза олиш фойдадан холи бўлмайди. Алаҳусус, юртимиз мустақилликка эришганидан буюн жамоатчилик билан алоқалар масаласи амалиётда ўзига хос воқеликка айланаётгани айна ҳақиқат. Бу борадаги илмий тадқиқотлар кўлами ҳам кенгайиб бораётди. PR ўзига хос тафаккур майдони эканини ҳар жабҳада исботламоқда. Тараққийпарвар мамлакатларда у қандай ўрин тутса, бизда ҳам шундай салоҳиятга эга бўлаётди. Нафақат мафкура, балки тижорат, маркетинг, иқтисодиёт, фалсафа ва ҳоказо соҳаларда ҳам у ўзига хос тарзда намоён бўла бош-

лади. Буни турли олий ўқув юр்தларида ўтилатётган PR фани мисолида кўришимиз мумкин.

Ҳўш, бу фаннинг аҳамияти нималардан иборат? Илм бўстонида у қачон пайдо бўлган? Модомики, илғор давлатлар ривожланишида шунчалик муҳим ўрин тутган экан, нега бизга энди етиб келмоқда? Илм-фан тараққиётида “чўққига чиқдик” деган собиқ шўро замонида нима учун биз PRнинг, ҳатто номини ҳам эшитмагандик? Қолаверса, бу фан жамоатчиликнинг турли қатламларига нималар бериши мумкин?

Собиқ шўро тузуми, мафкураси “жамоатчилик билан алоқалар” деган гапни “ҳазм” қила олмасди. Негаки, жамоатчилик билан алоқадан мантиқан ҳур қандай фикр икки томонлама айтилиши ва айна вақтда — тинглаши шарт. Эски коммунистик партия “дахо”ларининг айтгани айтган, дегани деган эди. Ким уни муҳокама қилишга, қарши фикр билдиришга уринса, “халқ душмани” деган тавқи лаънатга дучор бўлиши, мавҳ этилиши ҳеч гап эмас эди... Ҳатто халқ тақдирига дахлдор улкан сиёсий масала — сайлов “жилови” ҳам кимларнингдир кўлида бўларди. Халқ гўё кўғирчоқдек тепадан тузилган рўйхат асосида кўрсатилган номзодни номигагина “сайларди”. Бундай кўр-кўрона ноҳақлик ҳақида фикр юритиш, буни матбуотда ёзиб чиқиш асло мумкин эмаслигини одамлар “онгли равишда” тушунарди. Умуман, жамятда жамоатчилик фикри билан ҳисоблашишга деярли ўрин қолдирилмаган эди.

Жамоатчилик билан алоқалар йўлга қўйилган тақдирда ўзлари бир четга “сурилиб” қолишдан хавотирга тушган компартия қорчалонлари бу фанни, ҳаттоки, илм даргоҳларига ҳам йўлатмади. PRга оид китоблар собиқ Иттифоқ ҳудудига кириб келишига йўл қўймади...

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультети профессори Файзулла Мўминов “Ижод дунёси” нашриёти томонидан 2004 йили чоп этилган “Паблик рилейшнз: тарих ва назария” (“Паблик рилейшнз: история и теория”)

китобда таъкидлаганидек: “Собиқ СССР даврида генетика ва кибернетикага йиллар мобайнида ёлгон илм деб таъриф бериб келинди”. Шунчалик илмий асоси мустаҳкам фанларни “ёлгон” дегувчилардан PRга нисбатан адолатли фикр кутиш мумкинми?

Аслида, собиқ конфирқачилар бу фан моҳиятини яхши тушунган. Зарур пайти ўзларининг манфаатларини йўлида ундан фойдаланган ҳам. “Қора пиар” кўпинча уларнинг қора ниятларига хизмат қилгани бугун сир эмас.

Кейинги йилларда Россияда ҳам, Ўзбекистонда ҳам бу фанга оид ўнлаб адабиётлар катта қизиқиш билан кутиб олинди. Мухими, бу фан амалиёти тез орада жиддий воқеяка айланди. Жамоатчилик билан алоқалар бугун юртимизда барча соҳаларда тарққиёт омили бўлаётир.

Энди бу фан тарихи ва таърифига қисқача тўхталамиз.

PR амалиётининг асосчиларидан бири журналист Айви Ледбеттер Ли эди. У 1898 йили АҚШдаги Пристон университетини тугатгач, Нью-Йоркдаги “World” газетасида ишлай бошлади. Уни оддий репортёрликнинг тор кўчалари қониқтирмасди. Шу боис бу соҳанинг бошқа қирраларини қидириб кўрди. 1904 йили АҚШ президенти сайлови даврида демократлар партиясининг миллий қўмитасига матбуот бюроси ходими бўлиб ўтган Айви Ли ва ҳамкасби Жорж Паркер ўз мақсадларини амалга оширишди. Улар “Паркер ва Ли” фирмасини ташкил этишди. 1906 йили эса Айви Ли “Тамойиллар декларацияси” асарини нашр эттирди. Бу асар бутун миллат учун америкача очиқ жамият шаклланиши йўлида асосий дастурий ҳужжатлардан бири бўлиб қолди. Айви Ли ҳаракати XX асрнинг ўнинчи йилларидаги алдоқчи ва талончи мансабдорларнинг сирларини фош қилувчи ёзувчи ва журналистлар ҳаракатига ҳамоҳанг келди.

“Public Relations” ибораси илк бор АҚШнинг учинчи президенти Томас Жефферсон томонидан 1807 йили ишлатилган. Айви Ли “Тамойиллар декларацияси” асарини эълон қилгунгача ўтган вақт (қарийб бир аср!) оралиғида ҳам PR унсурлари бўлган. Лекин у бошқа турдош соҳалар замирида куртак отарди. Вақт ўтиши билан алоҳида соҳа сифатида кўзга ташлана борди.

1809 йили Британия қироллиги ижтимоий алоқалар ва жамоатчилик фикрининг ўсиб бораётган мавқеини ҳисобга олиб, ўз ходимлари штатига матбуот котиби лавозимлари-

ни киритди. XIX асрнинг ўттинчи йилларида матбуот котиби лавозими АҚШда кенг тарқалди.

PRнинг фан сифатида майдонга чиқишида ҳамда илмий асосланишида АҚШ олими Эдвард Бернайзнинг хизматлари алоҳида эътиборга молик. У 1919 йили Нью-Йоркда хусусий “пиар-бюро”сини очди. Унинг фаолияти мобайнида жамоатчилик билан алоқаларнинг самарасини яққол кўрди. Ниҳоят, 1923 йили “Жамоатчилик фикрининг биллурлашуви” (“Кристаллизация общественного мнения”) китобини чоп этди. Бу нашр PR фанининг биринчи назарий пойдевори эди. Ўша йилиёқ Нью-Йорк университетиде “Паблик рилейшнз” кафедраси ташкил этилди.

А.Чумиковнинг “Паблик рилейшнз — жамоатчилик билан алоқалар” (“Паблик рилейшнз — связи с общественностью”) асарида баён этилишича, Эдвард Бернайз ўз фаолиятини шундай таърифлаган: “1919 йили дастлабки офисимни очганимда “жамоавий ахборот”, “пресс-агент”, “паблик менежер” атамаларидан воз кечиб, “Паблик рилейшнз маслаҳатчиси” лавозимини жорий этдим. У миҳозларнинг фикрини тинглаб, жамоатчилик билан алоқаларни равнақ топтиришга хизмат қила бошладим”.

Шу тариқа бу фан назариётчилари тарихий вазифаларини бажаришга киришди. Дунёнинг АҚШ, Англия сингари илгор мамлакатларида ўтган асрнинг биринчи чорагидан буён PR фани ўқув юрларида ўрганилмоқда. Назариётчилар томонидан PRнинг турли қирралари кашф этилмоқда. Айрим олимлар: PRни баъзилар “ташкилот ва жамоатчилик ўртасидаги ўзаро ҳурматга асосланган муносабат” деб таърифлашса, бошқа назариётчиларнинг фикрича, у “шахслар, ташкилот ва бир гуруҳ кишиларнинг ўзаро ҳурматга асосланган муносабатларини ўрнатиш, ахборот алмашинуви ва жамоатчилик муносабатини баҳолашга таянади”.

Машҳур инглиз олими Сэм Блэкиннг фикрича: “Паблик рилейшнз — аниқ, ҳаққоний ахборотларга асосланган, ўзаро бир-бирини тушуниш тўғрисидаги фан ва санъат”.

ЎЗМУ журналистика факультети муаллимлари Феликс Нестеренко, Қудрат Эрназаров, Муҳаммад Қазем, Ёқутхон Маматова ва бошқалар ҳамкорлигида тайёрланган, 2003 йили “Зар қалам” нашриётида чоп этилган “Журналистика, реклама, паблик рилейшнз: 1700 атама” лугат-маълумотномасида шундай фикр-

лар баён этилган: "Паблик рилейшнз функциялари куйидаги соҳаларда намоён бўлади: ижтимоий муносабатлар, ҳокимият муносабатлари, парламент муносабатлари, халқаро ва миллатлараро муносабатлар, молия соҳаси, савдо, саноятдаги муносабатлар, турли тадқиқот ва оммавий ахборот воситалари".

Филология фанлари номзоди Нодир Гафоровнинг 2004 йили "Зар қалам" нашриётида чоп этилган "Жамоатчилик билан ишлаш — паблик рилейшнз" ўқув қўлланмасида "давлат, ҳукумат ва ташкилотлар эса ўз тақомили жараёнида жамоатчилик фикрини ўзига асос қилиб олиши" лозимлиги алоҳида таъкидланган.

PRнинг халқаро миқёсдаги ўрни алоҳида. Бинобарин, халқаро пиар ташкилотлари фаолияти жаҳон афкор оммасининг эътиборини ўзига жалб этмоқда. Халқаро паблик рилейшнз ассоциацияси (ХПРА), Халқаро бизнес коммуникациялар ассоциацияси (ХБКА), Паблик рилейшнз Европа конфедерацияси (ПРЕК), Халқаро паблик рилейшнз ташкилоти (ХПРТ) шулар жумласидан. 1974 йили Европа паблик рилейшнз ассоциацияси БМТ таркибидagi иқтисодий ва ижтимоий кенгаш маслаҳатчи органи сифатида қайд қилинган.

Хўш, PRнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

Файзулла Муминовнинг фикрича, пиарнинг биринчи галдаги мақсади — жамоатчилик билан алоқаларни йўлга қўйиш бўлса, бош вазифаси — ахборот ёрдамида омма фикрини бошқариш. У давлат ва жамият ташкилотлари, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар ўрта-

сида алоқа ўрнатади. Бу алоқа — фикр алмашиш, ахборот олиш ва тарқатиш, муносабатларни мустаҳкамлаш билан изоҳланади.

Пиар хизмати демократия шароитидаги на ривожланиши мумкин. Шу боис истиқлол шарофати билан юртимизда PR равнақ топишига шароит етарли. Аини вақтда қатор вазирликларда, кўмита, бошқарма ва бошқа жойларда жамоатчилик билан ишлаш марказлари, матбуот хизматлари ишлаб турибди.

PR амалиётининг ёрқин ифодаси сифатида матбуот конференцияси моҳиятан ана шундай майдон вазифасини ўтайди. Унда мутасадди раҳбар билан оммавий ахборот воситалари ходимлари юзма-юз ўтиради. Миллий матбуот марказида вақти-вақти билан ўтказиладиган матбуот анжуманлари айнан тафаккур майдонига айланиши эътироф этилаётир. Бу анжуманда саволларга қонуний, алаҳхусус, ҳаққоний жавоблар берилади. Шу тарихқа жамоатчилик билан алоқалар мустаҳкамланиб бораверади. Халқ фикри, такфилари ўрганилади. Демакки, фикр икки томонлама айтилади ва тингланади, пировардида эса одилонга хулосалар чиқаришга имкон яралаверади.

Демак, PR фани мустақил мамлакатимизда миллий тийнатимизга (менталитетимизга) мос равишда равнақ топишига, ўз навбатида, тафаккур майдонининг назарий пойдевори бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Тўлқин ЭШБЕК,

тадқиқотчи

Ҳуמוюнга битилган мактуб

Тарихий асар ёзганда тарихий фактларга таянилиши табиий. Асарнинг бадиий жиҳатдан етук чиқиши эса албатта ёзувчи иқтидор, билими, машаққатли меҳнатида боғлиқ.

Маълумки, ҳар қандай асарнинг дунёга келишига нимадир туртки бўлади. Ёзувчи уни буткул тўқиб чиқармаганидек, ҳаётдан бори-ча кўчириб ҳам олмайди. Масалан, кўпгина классикларнинг машҳур асарларига ҳаётий воқеалар асос бўлган. Виктор Гюгонинг "Хўрлан-

ганлар" романи яратилишига бир епископ ҳаётидаги реал воқеа сабаб бўлиб, епископнинг ғариоддий бир меҳрибонлиги, инсоний фазилатлари ёзувчини қизиқтириб қолган. Ёки Тургеневнинг "Муму" ҳикоясидаги "бариня" тимсолида ёзувчининг онаси тасвирланган. Герасим ва унинг кучукчаси билан боғлиқ воқеалар ҳам айнан ҳаётдан олинган. Голдининг "Шинел"ни ёзишига эса унинг дўстларидан эшитган бир камбағал чиновник тўғри-

сидаги латифа сабаб бўлган. Уша вақтларда латифа деганда ҳаётда бўлиб ўтган қизиқарли бирор воқеа тушунилган. Демак, бадий асарнинг ҳаётий ҳақиқатга асосланиши кўпинча унинг оммалашшига, муҳими, ўлмас дурдонага айлланишига хизмат қилади.

Биз фикр юритмоқчи бўлган ҳикояга эса бир тарихий мактуб асос бўлган.

Коммуникация асри ҳисобланган бугунги даврда мактуб ўтмишдаги сингари муҳим робита вазифасини бажармаса-да, қадимда у энг қулай ва ишонарли алоқа воситаси, шунингдек, тарихий ҳужжат саналгани сир эмас.

Хайриддин Султоннинг “Нуқта” ҳикояси Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли Ҳумоюнга битган хати хусусида.

“Бу муаззам асарнинг ҳар бир сатри ҳақида биттадан ҳикоя ёзиш мумкин” дея эътироф этади адиб “Бобурнома” ҳақида. У Бобурдек буюк зотнинг шиддатларга тўлиқ ҳаёт йўли, шоир қолдирган бой ижодий мерос билан мудом қизиққан, бу борада кўп ва ҳўб изланган ижодкорлардан. Бобур Мирзо ҳақида ёзган ҳикоя, қисса, эсселари, кўплаб илмий ва публицистик мақолалари ёзувчининг бу буюк инсон шахсига, ижодига ихлоси нақадар зўрлигини кўрсатади. Бинобарин, ёзувчи ижодига Бобур таъсирининг кучлилигини, ўзаро руҳий яқинлиқни пайқаш қийин эмас.

Хайриддин Султон ҳикоясида Бобур мактубининг энг муҳим жиҳатлари қаламга олинган.

Ҳумоюн отасидан бир қанча масалаларда кенгаш тилаб элчилар орқали унга мактуб жўнатади. Бобур Мирзо умрининг поёни яқинлашган, хасталик тез-тез безовта қилиб турган бу дамларда ўғлидан келган хатни ўқиркан, “муттасил жанг жадал ичра қўрқинчли тушдек кечган” умрини сарҳисоб қилган каби хаёлларга берилади: хатнинг ҳар бир сатри уни ҳаётининг олис йўлларига етаклайди. Шунингдек, мактубни синчиклаб кўздан кечириб, ўғли йўл қўйган айрим камчиликлардан таажжубга тушади. Барча илму ҳунарга, файзу фазилатга ўргатдим деб ўйлагани — йигирма ёшли навқирон Ҳумоюннинг (шунинг баробарида ҳарбу зарбда етук, шавкатли подшоҳ ва ниҳоят ота бўлса-да) ҳали кўп нарсани билмаслиги хатидан маълум бўлади. Бобурнинг таажжуби беҳиз эмас эди. У Ҳумоюнни нафақат салтанат вориси, балки туғишган биродарларига, қон-қариндошларига бош бўлишини ҳам истарди. Ота хат орқали ўглининг камчиликларига муносабат билдиради, уни тузатиш борасида йўл-йўриқлар кўрсатади.

Ҳар турли мактуб ва ёзишмалардаги даб-дабали услуб, тақаллуфлар-ла йўғрилган жумлалар, ҳамду санолар Бобур Мирзога хуш келмасди. Салтанат соҳиби сифатида анъана бўлиб қолган бу услубда битилган мактуб арзномаларнинг кунда нечасини кўздан кечиришга мажбур эди. Бобур бу каби пуч сўзларнинг ҳеч бир нафи йўқлигини ўғлига тушунтирмоқ истагида ёзади: “Тақаллуф қилай дейсан, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундан нари бетақаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқугучига...”

Ҳар қандай ёзишмада тақаллуф эмас, аввало аниқ мақсад кўзда тутилиши, фикр содда, раvon ифодаланиши лозимлиги ҳақидаги мулоҳазалар бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

Ҳумоюннинг давлат ишларига тааллуқли масалаларда сўраган маслаҳатлари хусусида тўхталар экан, Бобур фарзанди унинг армонини амалга ошириш ниятидалигини аниқлайди, яъни у Мовароуннахр — она ватанини қайтиб қўлга олмақчи. Бу унинг ватан соғинчида ўртанган кўнглига андак бўлса-да таскин бағишлайди. Айни дамда доноларнинг “Ун дарвеш бир гиламга сифар, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сифмайди” мазмунидаги матали ҳаёлига келади. Ҳар жиҳатдан етук қилиб тарбиялашга интилган фарзандлар ўзидан кейин бир-бири билан қандай муносабатда бўлади — айнан шу мулоҳаза Бобурни қийнайди. Чунки кўпгина бу каби можаролар (подшоҳ отадан сўнг фарзандларнинг, туғишганларнинг ўзаро тожу тахт талашлишлари) унга аён. Қолаверса, бундай савдо ўзининг бошидан ҳам кечган. Шу боис фарзандларига: “Агар тенгри инояти била Балх ва Хисорда вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Хисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхда Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил...”, дея маслаҳат беради.

Ҳумоюннинг мактубида ёлғизлик азобидан нолиш кайфиятини уққан Бобур ёзади: “Яна хатларингда ёлғузлик, ёлғузликким дебсен, подшоҳликта айбдур, нечүкким дебтурлар:

*Агар пой банди ризо пеш гир
Ва гар яқсувори сари хеш гир.*

(Маъноси: агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингга бор, яъни ҳажонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози

бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кетабер.)

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлик рост келмас..." (Хайриддин Султонов. Бобурнинг тушлари. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 йил, 223-бет).

Дарҳақиқат, тож-тахтни, ҳокимиятни бошқаришни зиммасига олган киши ёлғиз бўлиши мантиққа зид. Бутун бошли мамлакатнинг, халқнинг тақдирига жавобгар шахс, мингмиглаб фуқаро унга суянгани ҳолда қандай қилиб ёлғиз бўлсин? Ўзини ёлғиз ҳис қилган ёки ёлғизликни истаган одам тахтдан воз кечиши зарурлигини Бобур ўғлига аниқ далиллар билан исботлаб беради.

Ўша даврларда ёзма адабиётда араб имлосининг қўлланиши туркий тилнинг барча нозикликларини ифодалашга имкон бермаслиги Бобурни доим ўйлантирган, шу сабабли у "Хатти Бобурий"ни тузган эди. Ўғлининг мактубида ҳам маълум имловий камчиликларни кўрган Бобур бу борада-да кўрсатмалар беради.

"Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдимۇ?" дея нола чеккан Бобур, дарҳақиқат, ўзининг нисбатан қисқа умрида ҳар нени кўрди. У забардаст саркарда, қатъиятли подшоҳ эди. Зеро, ҳар қандай масалага реал ёндашарди. Қалбан ҳар қанча истамасин,

фарзандларининг она ватанни қайтариб олишларига унинг гумони йўқ эмас эди. Шу боис Ҳумоюнга хокини Кобулга, ўзи барпо қилган боғлардан бирига қўйишни васият қилади.

Қўринадаки, бу оддий мактуб эмас, таъбир жоиз бўлса, меҳрибон отанинг — фарзандга самимий тилакларини, васиятини; буюк саркарда, одил подшоҳнинг — валиаҳдига салтанат борасидаги зарур насихатини; олимۇ фозил устознинг — шогирдига илм тўғрисидаги ҳаққоний ўғитларини ифодаловчи ноёб битикдир. Ёзувчи бундай нозик муносабатларни теран ҳис қилгани натижасида латиф бир ҳикоя юзага келган. Асарда лирик чекинишга кўпроқ ўрин берилган, яъни Бобурнинг ички кечинмалари, хотиралари, армонларини ифодалашга асосий эътибор қаратилган. Бу эса ҳикоянинг таъсирчанлигини оширган.

Бобурнинг мактуб ёзиш маданияти, имло қоидалари, салтанатни бошқариш, туғишганлар, ёру биродарларнинг ўзаро муносабатлари тўғрисидаги йўл-йўриқлари, мулохазалари ҳануз долзарблигини таъкидлаб, "Нукта" ҳақидаги мухтасар сўзимизга нукта қўйсак бўлар.

Шоҳсанам СОПИЕВА,

тадқиқотчи

Kulgingning jiddiy muammolari

Биз ниҳоятда сахий, серлутф халқмиз. Нафақат туриш-турмушда, балки ўзаро муомалада, бир-биримизга таъриф беришда ҳам. Шунданми, бир-икки қўшиқ айтганни "ҳофиз", "санъаткор", икки-уч одамни оғзига қаратиб гапирганни эса "кулги устаси", "сўз устаси" деб мактаймиз. Оддий ўзаро суҳбатларни-ку қўяверинг, хатто матбуот, радио-телевидение орқали бу борада "сахийлик"ни ҳаддан ошириб, шу тариқа санъатнинг асл моҳиятини тушунмай, уни обрўсизлантириб қўяётганимизни ўйламаймиз.

Даврага кириб, Райкин ёки Никулиннинг оғзидан тушиб қолган иккита латифани бир амаллаб таржима қилиб айтиш ҳали "кулги устаси", "сўз санъаткори" дегани эмас. Бунинг номи аслида кулгига ишқибозлик, ҳаваскорлик, холос. Агар бир-икки нағма билан кулдирганни "уста" дейдиган бўлсак, икки юз йилдан зиёд тарихга эга бўлган кулги ва сўз санъатимизнинг обрўсига ярашмайдиган гап бўлади, ҳолбуки, уста деб ўз соҳасида пир ҳисобланган юксак истеъдод ва тажриба соҳибларига айтилади. Бугунги кунда "уста"лар

кўп-у, ҳақиқий санъаткор кам. Бу "уста"лар кулгимизнинг бой тарихини билмайди, устига устак, Ғарб халқларига мансуб ижод намуналарини Шарқ халқи бўлмиш юртдошларимизга зўрлаб тиқиштирмоқчи, кулмаганларни ҳам ҳол-жонига қўймай "қитиқлаб" кулдирмоқчи бўлади.

Буларнинг барчаси эндиликда ўзбек кулги санъатининг ўзига хос қиёфаси, бошқа бирор халқда учрамайдиган бетакрор сифатларига соя ташлаётгандек туюлади, назаримда. Биз бугун ўзга миллатларда кўриб, ўзимизча эргашиб, тақлид қилиб юрганимиз — кулгининг шаклий ифода ва ранг-баранглиги халқимиз миллий санъатида XVIII-XIX асрлардаёқ шаклланган эди. Биз тақлид қилмоқчи бўлган халқлар аслида халқимизнинг кўп асрлик миллий ижодиётидан ўрганиб, улги олган бўлса ажаб эмас.

Қадимги қизиқчилар ва масхарабозлар ижодини атрофлича тадқиқ этган санъатшунос Мухсин Қодиров ўзбек кулгисига сўз алоҳида ўрин тутгани, шунингдек, тана муқомлари (пластика), муқаллид (пантомима, имитация, пародия), юз имо-ишоралари (мимика) етакчи восита бўлганини ёзади.

Мустабид тузум таъсирида биз санъатимизнинг улкан тарихидан узилиб қолган эдик. Бугун ҳажвийёт, кулги борасидаги бой маданий меросимизни ўрганиш учун катта имкониятлар бор. Лекин тайёрга айёр бўлишга, танбалликка шу қадар кўникиб кетганмизки, ўзимизникини ўрганишдан эриниб, бошқаларнинг миллиятимизга унча тўғри келмайдиган "кашфиёт"ларидан фойдаланишга зўр берамиз. Бу эса бир латифаомуз ҳангомани эслатади. Бир киши нашриётга келиб, Шекспир асарларини таржима қилганини айтиб мақтанибди. Унга бу асарлар аллақачон таржима қилиниб, чоп этилганини айтишса, ҳалиги киши индамай чиқиб кетибди. Орадан бир йилча вақт ўтиб, ўша одам яна нашриётга келибди-да, Шекспир драмаларини қайтадан инглиз тилига ўгириб қўйганини айтибди.

Бизнинг ҳозирги ҳолатимиз ҳам ўша лақма таржимонни эслатади. Айни вақтда кулги жанрининг ранг-баранглиги, ижронинг жонлилиги йўқолиб бораётгани, мавзулар ўта торайиб, бачканалашиб кетгани боис уни санъат дейишга ҳам баъзида истиҳола қиласан киши.

Қизиқчининг вазифаси енгил-елпи гапларни вайсаш эмас, балки кишилар маънавиятига таъсир этадиган, уларнинг дидини,

дунёқарашини тарбиялайдиган, ҳаётдаги айрим ҳодисалар моҳиятини кулги воситасида очиб берадиган теран маъноли фикрларни зукколик билан топиб айтишдир.

Бизнинг ўзгалар санъатига кўр-кўрона тақлид қилишимиз кулгичиликни ғариб аҳволга солиб қўйди.

Ҳозирда кўпчилик эргашаётган рус шаҳнавий эстрадасини кузатар эканмиз, уларда оила, эр-хотиннинг бир-бирига хиёнатини интим ҳаёт масалалари етакчи ўрин тутганини кўрамиз. Бу мавзулар, табассум, рус томошабинларига қизиқарли, кулгили бўлиши мумкин. Бироқ менталитети одоб-ахлоққа асосланган ўзбек томошабини бундай гапларни эшитганда, кулиш ўрнига уялиб, ерга қарашини эсдан чиқармаслик лозим.

Ўзбек тилида "кулги" сўзининг маънодошлари ниҳоятда кўп. Қаҳқаҳа, хоҳолаш, қиқирлаш, кино, пайров, кесатиш, табассум, жилмайиш, илжайиш, тиржайиш ва ҳоказо. Улар ҳиссий-эмоционал қуввати билан бир-биридан ажралиб туради. Қизиқчининг сўзи ҳам, ўз салмоғига кўра, ана шу кулги шаклларидан бирини амалга оширади. Бинобарин, кейинги вақтда урф бўлиб бораётган бепарда хангомалар тиржайиш қўйишдан бошқасига ярамайди. Шундай экан, ўз кулгимизни топишимиз "сўз устаси" бўлмоқнинг бирламчи шартидир.

Бугунги кунда телевидениеда кулги дастурлари кўпайиб бормоқда. "Қўшқулоқ", "Нима учун", "Дурбин", "Жиз-биз", "Бир кулишайлик" каби кўрсатувлар шулар жумласидандир. Нимасини айтасиз, бундай жимжимадор кўрсатувлар кўп, бироқ ёдда сақланиб қолмаган маъноли гаплар, унутилмас қиёфалар йўқ. Аксарияти бир-бирини такрорлайди, ижро эса ўта сазё ва бачкана. Айрим кулги кўрсатувларида юртимиз одамлари атайлаб ғирт оми, телбафеъл қилиб кўрсатилади. Ахир, кулги дегани ўз халқининг камситиш дегани эмас-ку! Беихтиёр ўзбек кулги санъатининг даргалари кўз ўнгимизга келади. Юсуфжон қизиқдан тортиб Охунжон қизиққача, Зайнобиддин Юсуповдан тортиб Мамасиддик Ширавегача, Мухиддин Дарвешов, Рустам Ҳамроқуловлардан тортиб Обид Асомовгача ҳаёлимиздан бир-бир ўтади. Кулги санъатимиз ривожига ҳар бирининг алоҳида ўрни борлигини чин дилдан ҳис қиламиз. Уларнинг бирини иккинчиси билан алмаштириб ҳам, тенг қўйиб ҳам бўлмайди. Ҳар бири ўзига хос.

Ҳожибой Тожибоевнинг "Бу йўл қаёққа боради?" қабилидаги ҳазиллари билан томоша-

бинни мантикий фикрлашга ундаши, Обид Асомовнинг бугунги куннинг оддий воқеаларидан фалсафий умумлашмалар чиқара олиши — буни ўзбекона кулги санъати деса бўлади. Демак, ҳар бир кулги устаси бошқаларникига ўхшамайдиган тийнатга, дунёқарашга, қиёфага эга бўлиши лозим.

Бугунги кунда телевидениеда намоиш этилаётган кулги дастурлари эстрада санъати билан чамбарчас боғлиқ. Илгари сахнавий эстрада телевидениега интиланган бўлса, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида телевидение сахнавий эстрада учун йўл очадиган, имкон туғдирадиган восита бўлиб қолмоқда.

Кейинги даврда сахнавий эстрадада латифа-ҳангомалар етакчи жанр бўлиб қолаётгани ҳам диққатга сазовор. Телевидениедаги кулги дастурлари ҳам шу асосда тайёрланаётганини кузатмоқдамиз. Таассуфки, баъзан бир латифанинг гоҳ "Ҳандалак"да, гоҳ "Бир кулишайлик"да, дам "Жиз-биз", дам "Дурбин"да ижро қилиниши кулги бозоридаги "арзончилик"ни баттар кучайтирмоқда. Назаримда, бу ўринда изланиш, янгилек топишга интилиш етишмаётгандек туюлади. Табиийки, доимий изланиш кулги устаси бўлишнинг муҳим шартларидан яна биридир.

Айтиш жоизки, телевидение ҳам, сахнавий эстрада ҳам мавжуд муаммоларни бартараф қилишга баравар киришмоғи даркор. Бу иш тез ва осон ҳал бўлмаса-да, уни пайсалга солиш ҳам ярамайди.

Эндиликда кулги санъатимиз мутахассислар ёрдамига ҳар қачонгидан кўпроқ эҳтиёж сезмоқда. Бугун шундай ҳамкорликни йўлга қўймасак, эртага бармоқ тишлаб қолишимиз мумкин.

"Қизиқчи" республика танловини тиклаш кулги ижодкорларига ўзларини баҳолаш имконини туғдирган, халқимиз орасидаги янги янги истеъодларнинг катта сахнага чиқишига ёрдам берган бўлур эди.

Айтишларича, илгари телевидениеда ҳар бир кўрсатув матни алоҳида талаб билан қабул қилиб олинар экан. Кулги дастурларининг ҳозирги аҳволи ана шу тартибни яна жорий этишни талаб этмоқда. Яъни кулги дастурларини аниқ сценарийлар бўйича қабул қилиш эндиликда ниҳоятда муҳим. Бу нафақат телевидение, балки сахнавий эстрада учун ҳам зарур. Биз шу тариқа тажрибали муаллифлар билан ишлаш, драматургларни кулги жанрига жалб этиш, ҳажвчилардан самарали фойдаланишга эришган бўлардик. Шундагина ижодий жамоаларда чинакам кулги ва сўз усталари етишиб чиқиши мумкин. Чунки кулги санъатини эгаллаш, шу орқали зукко ва нозиктаъб халқимиз меҳрини қозониш осон иш эмас. Хуллас, кулгининг жиддий муаммолари жиддий ўйлаб кўришни талаб этади.

Ортик СУЛТОНОВ,

тадқиқотчи

"Buxorcha" raqslar jozibasasi

Рақс ўзи нима? Унинг ўйинга қандай муносабати бор? Ўйин ҳам, рақс ҳам — ҳаракат негизида воқеликка айланувчи ҳодисалар сирасига киради. Аслида, рақс ҳам ҳаракатдан иборатлигига кўра, ўйиндан "ўсиб" чиққан. Шундан уни ҳам "ўйин" дейиш аънанга айланган. Ўйиндан фарқи шундаки, унда жисмоний баҳс ё мусобақалик табиати йўқ, бинобарин, унда голиб ҳам, мағлуб ҳам бўлмайди. Қолаверса, рақс — вужуднинг сўз ва оҳанг

селолида бир бутунлик касб этган дилўртар ҳаракатлари мажмуи.

Раққоса (ёки раққос) ботиний мазмунни хис этган ҳолда ҳаракатни бажарган тақдирдагина у нафосатга, гўзалликка айланади, гўзаллик эса ҳаяжонни кўзгайди. Рақсдаги ҳар бир ҳаракат инсон танаси ва ундаги аъзолар — бош ва елка, қўл ва оёқ, елка ва кўкрак, бел ва бўкса, кўз ва юз ифодалари орқали юзага келтирилса-да, бу ҳаракатлар қандай-

дир ботиний маъно юклангани, худди шу маънони ифодалашда сўз ва оҳангга мос чулганиш ё ички тўлганиш рақс ижросининг ички кайфияти ҳосиласига айлангани туфайли қалбларни ўртагувчи моҳият касб этади. Ноз, ишва, карашма, истиғно, ғамза сингари руҳий ҳолатни билдирувчи ифодалар рақснинг зийнатлари саналади.

“Бухорча” халқ кўшиқ ва рақс туркуми таркибидаги рақслар бу жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. “Бухорча” рақсларда ҳаракат шунчаки жисмоний маънодаги ҳодиса эмас, балки у — жисмонийликда зуҳур толган ҳаракатдагина акс этадиган, шу билан бирга, сўзда ифодалаш мумкин бўлмаган маъноларнинг мавжланган тошқинидир. Зеро ҳаракат воситасида “сўзлаш” паралингвистик ҳодиса экан, рақсдаги ҳаракатлар ҳам моҳиятан ана шундай.

Мазкур хусусиятига кўра, ўйиндаги ҳаракатларда жисмонийлик зуҳуроти устуворлиги билан оддий ва моддий ҳаракат ботиний маънога эғалиги туфайли маънавий-руҳий ҳодиса сифатида муқом даражасига келтирилган. “Бухорча” рақсларда бу муқомларнинг ҳар бири ўз номигагина эмас, балки бажарилиш тартиби, кўлами, таркибий ҳолатига ҳам эга: “қарсак”, “бармоқ қарсиллатиш”, “титратма” қўл ва бармоқлар ҳаракати асосида юзага келтириладиган муқом, “қўл даста айланиш”, “қийғир бўйин”, “ияк ҳаракати”, “елка қоқиш”, “титратма” (кифт билан), “ғавда тебратиш”, “илаш” (ғавдани айланттириш), “силдирма” (ғавданинг хипча белдан юқори қисмини ҳаракатлантириш, бу ҳаракат тикка тўхтаган, тиз чўккан ҳолатларда бажарилади, бунда ғавданнинг юқори қисми енгилгина орқага ташланиб, сўнгра ғавдани бир қоқиб, силкиб олиб, асл ҳолатига қайтарилади), “ғавда иргитиш” (ғавдани юқорига иргитиш, бунда нозли ўтириб-туриш ҳам мумкин), “ён йўрга” — чапга ва ўннга, “гул тўкилиши”, “расми уфорий” — оддийгина қадам босиш, “тўлик тепма” — оёқ ҳаракатидан иборат бу муқомда ҳар бир тактда ўнг оёқ кўтарилиб, тиззагача эгилиб, дарҳол шиддат билан тикланиб, сакраган ҳолда тепинилади, “соч силаш”, “чарх” — ярим бармоқда ўннга ёки чапга айланиш, “ойнага қараш”, “гардиш” — кўлни тирсакка эгиб, соат милага тескари кичик доира шаклида ўзига қараб айланиш, “юрк тошқини”, “илон” — қўлларни икки томонга ёзиб бурмалар ҳосил қилиш, “лаби ғунча”, “гулбарги” ва “лола” — ҳаракат, асосан, бармоқлар ва кифт замирида юзага келтирилади.

Рақсдаги ҳаракатлар жозибадорлигини таъминлашда кийим ва бошқа кўшимча воситаларнинг аҳамияти беқиёс.

Либос ҳамма замонларда рақс шаклини ифодаловчи восита бўлиб келган. Унда рақснинг қай бир жабҳасига алоқадорлиги, инсонни тўлқинлантирган туйғулар оқими лилоланишидан ташқари, севгининг умидбахш ва изтиробли лаҳзалари ўша кийимлар рангида, рақоса ҳаракатларига уйғун ҳолда елпинишлари, силкинишлари, қоматни яйратиб товланишларида акс этиб туради. Шу ваддан “Бухорча” рақслар ижросида раққоса, аввало, уларнинг ҳар бирига мос кийим кийишига алоҳида эътибор берган. Бу кийимларнинг аксарияти оқ ва қизил рангларда бўлган. Оқ рангли ёқабурма кўйлак кийилиб, зеби-гардон тақилиб, пешонага тиллақош боғланаркан, тўф ҳам кийилиб, орқасида узун шокиласи бўлмоғи таъминланган. Енглари кенг, олд томонида кашта ҳошияли кенг кундал ёки парча кўйлак билан жығи заррин хитойи парчадан тикилган лозим кийилиб, пошнаси паст зардўзи шиппак ёки кавуш билан хиром қилинганда ҳар қандай томошабиннинг завқи ошган.

Раққосага ҳаракатларнинг жозибадорлигини кучайтиришда қайроқ, билакка, белга ва оёққа солинадиган занг ёки кўнғироқчалар ҳам муҳим қиммат касб этган. Буларнинг барчаси, шунингдек, тақсимча, қошиқ садолари билан рақсларга ритмик жозоба бағишланса, пичоқ, қилич, турфа хилдаги гуллар, шамлар, лаган, кўза, чўкмор (чўпон таёғи), ҳасса, рўмол, белбоғ, дўппи, игна, лаъли, пешонабоғ, олов ва ҳоказолар рақслар мазмунини тўлдиришда муҳим вазифани бажарган.

Кўринаётирки, рақсда бирор тавсил ё ишора бемақсад ёки бемаъно эмас. Ана шу хусусиятлари туфайли “Бухорча” халқ ашула ва рақс туркумига мансуб рақслар асрлар оша ажодларимизнинг неча-неча авлодини жисмонан чиниктириб, уларнинг маънан бой фазилатлар соҳиби сифатида камол топишида, демакки, шахснинг ҳар томонлама шаклланишида, гўзалликни туйиш туйғуларини тарбиялашда, асрий маънавий мерос даражасидаги нафосат тажрибаларини пухта ўзлаштириш ва янада бойитишда беқиёс аҳамият касб этиб келаётир.

Охунжон САФАРОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Huquqiy ong yosh tanlaydimi?

Хуқуқий онг — жамиятнинг амалдаги тартиб-қоидалари, қонунлар, меъёрий ҳужжатларга муносабат, шунингдек, эътиқод, тасаввур ва ҳис-туйғуларнинг шахс онгида намоён бўлиш даражасидир. Демак, ҳуқуқий онг асосларини шакллантириш ёшлиқдан бошланиши лозим.

Ёшлар ҳам етуқ шахс сифатида тарбиявий муҳит, ҳуқуқий ижтимоийлашиш объекти ҳисобланади; айни вақтда уларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик субъекти бўлишини давр, жамият тақозо этади. Ижтимоий субъектлар, уларнинг хусусиятлари, ҳаёти ва фаолияти тўғрисида зарур ажбортга эга бўлмай туриб, ҳуқуқий онгнинг муваффақиятли шаклланишига эришиб бўлмайди. Чунончи, социологлар ёшларнинг аксариятида бошқарув ишларида қатнашишга интилиш сусайганини, уларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятлари борасидаги тасаввурларида салбий ўзгаришлар юз берганини, шунингдек, ёш улғайгани сари ҳуқуққа бўлган қизиқишининг ортиб боришини қайд этмоқда.

Умуман, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият субъектига хос бўлган ва ҳатто унга буткул хос бўлмаган ҳатти-ҳаракатлар ҳам ёшларда руҳий-жисмоний ва ижтимоий-руҳий хусусият касб этади. Қолаверса, ёшлар ҳуқуқий онгини шакллантиришда мамлакатдаги иқтисодий-маданий ривожланиш, ҳуқуқий муҳит, демографик даража, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар фаолияти муҳим роль ўйнайди.

Бу борада ҳуқуқшунос олим Убайдулла Тожионов бундай деган: "Шуни айтиш кифояки, ҳозирги вақтда иқтисодий қийинчиликлар ва турли-туман тақчилликлар энг кучли кримоген омиллардан биридир. Ана шу мисолдан яққол кўриниб турибдики, агар ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият муаммоси фақат юридик омилларга "боғлаб" қўйилса у саёзлашиб кетади" (У.Тожионов. "Ўзбекистон: мустақил давлатчилиқнинг ҳуқуқий-маънавий муаммолари". Т., 1996 йил. 153-159-бетлар).

Ёшларнинг ҳуқуқий онги мураккаб мафкураравий, ижтимоий-меъёрий ва психологик жараён бўлиб, у ижтимоий-ҳуқуқий воқелиқнинг хилма-хил унсурларини акс эттиради. Ёш

инсоннинг индивидуал ҳуқуқий онгини ҳуқуқий қарашлар, тасаввурлар, эътиқодлар, сезгилар ва ҳиссиётлар йигиндисидан вужудга келадиган маънавий ҳосила деб таърифлаш мумкин. Шунга мувофиқ у ҳуқуқ талабларини, ҳуқуқий ҳодисаларни баҳолайди, уларга муносабат билдиради ҳамда жамият манфаатлари ва шахсий манфаат йўлида муайян ҳуқуқий ҳаракатлар қилишга чоғланади.

Онг билан билимни бир нарса деб ҳисоблаш мумкинми, деган назарий масала ёшлар ҳуқуқий маданиятининг моҳиятини аниқлашда, уни шакллантириш усулларини белгилашда катта амалий аҳамиятга эга. Ҳуқуқий онг ҳуқуқни билиш, ҳуқуқ ҳақидаги тасаввур, амалдаги талаблар, ҳуқуқий кўрсатмаларнинг ижросига муносабат орқали шаклланади. Ҳуқуқ ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш ҳам ўзига хос аҳамиятга эга: ҳуқуқ қандай меъёрларда ўз ифодасини топади, уни ёшлар қандай тасаввур қилади — барчаси ҳуқуқий онгнинг шаклланишини таъминлайди.

Амалдаги ҳуқуққа муносабат эса қабул қилинган ҳуқуқий меъёрларнинг фуқаролар томонидан қай даражада бажарилишида акс этади. Фуқароларнинг ҳуқуқий онги қанчалик шаклланса, уларнинг қонунга нисбатан ҳурмати шунчалик юқори бўлади. Агар, дейлик, ўсмирнинг сиёсий ва маънавий онги тўғри шакланган бўлса, унинг ҳуқуқий тасаввурлари ҳам амалдаги қонун мазмунига яқин бўлади. Зотан, тарбияга нисбатан комплекс ёндашув усулини қўлламоқ муҳимдир. Бу борада Президент Ислам Каримов "Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура" китобида "Ўз халқига, унинг анъаналарига, тил ва маданиятига муҳаббат ва ҳурматни тарбияламасдан туриб... ҳақиқий инсонни тарбиялаш мумкин эмас" деб таъкидлаган эди.

Маънавий гоёлари маънавий тарбия жараёнида ёшлар онгига мунтазам сингдириб борилади. Бинобарин, ушбу тарбиявий йўналиш нафақат тегишли ахлоқий қарашлар сингдириладиган жараён сифатида, шу билан бирга, чуқур ўзлаштириб олинадиган манба тарзида кечади.

Хуқуқий тарбия фақат ҳуқуқшунослик фанини ўқитишдан иборат эмас. Яъни ёшлар ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда уларнинг бевосита амалга оширадиган ўз юридик фаолиятининг ролини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади. Хусусан, ёшлар-

нинг жамоатчилик тартибини сақлашда, қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашдаги иштироки жуда муҳимдир.

Нормурод ҲАСАНОВ,

тадқиқотчи

Och holda ochlarni boqqanlar

Туркистонга тиқиштирилган "социалистик инкилоб" ўлка аҳолисини сиёсий бўҳронларга, иқтисодий тақчилликка янада чуқурроқ тортди. Ҳокимиятни, ҳар қандай йўл билан бўлса-да, шўролар кўлида сақлаб қолишдан манфаатдор кучлар амалда халқни рўшноликка олиб чиқишга, сиёсий онг ўсишига, иқтисодий тараққиётга эриша олмади. Боз устига, 1917-19 йилларда рўй берган очарчиликда ўлканинг Россия маркази билан узвий боғланмагани, ҳокимият учун қурашдаги бошбошдоқлик оқибатида бир миллиондан ортик Туркистон аҳолиси ўлиб кетди.

1919 йил ноябрь ойидан Тошкентда фаолият бошлаган Турккомиссия асосан марказ манфаатларига хизмат қилди. Туркистонга совет ҳокимиятини "мустаҳкамлаш" учун Россиянинг марказий губернияларидан минглаб партия ва шўро ходимлари ҳамда ҳарбийлар оммавий тарзда сафарбар қилинди. Ўлканинг сиёсий тизими, иқтисодий тараққиёти амалда маҳаллий аҳоли томонидан бошқарилмайдиган бўлиб қолди. 1920 йил иккинчи ярмидан Россиядаги озиқ-овқат тақчиллигидан қочиб ўлкамизга келганлар сони кўпая бошлади. 1921 йилнинг июль-август ойларидан эса Туркистонга Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан очлар эвакуация қилинди. Марказ кўрсатмасига мувофиқ Туркистон расман 320 мингдан ортик очни бағрига олиши керак эди, амалда эса камида 500 минг кишини қабул қилди. Бутун Туркистон халқи қатори Фарғона вилояти аҳолиси ҳам Россиядан келтирилган очларни қабул қилиш ва уларни жойлаштириш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга жалб этилди.

Холбуки, Туркистон аҳолиси эндигина очарчилик азобларидан қутулиб, қаддини

ростлашга улгуриб-улгурмаган эди. Туркистонга келаётганларни жойлаштириш, боқиш, кийим-кечак билан таъминлаш ўлка халқи гарданига ортиқча юк бўлиб тушди. Туркистонда очлар оқимининг кўпайиб кетиши ўлкада озиқ-овқат маҳсулотлари нархининг кескин кўтарилишига, ўғрилиқ, тамагирликнинг кўпайишига олиб келди.

1921 йил ноябрида Туркистон ҳукумати ўлкага эвакуация қилинаётган очларнинг оммавий оқимини тўхтатишни марказдан сўрашга мажбур бўлди. Аммо марказ бундай талабларни эштитишни ҳам хоҳламас эди. Фарғона вилоятида 1921 йил кузидан очарчилик бошлангандан кейин ҳам Туркистонга эвакуация ва қочқинлар оқими тинмади.

Фарғонада хайрия тадбирлари ва очларга ёрдам беришнинг асосий қисми Волгабўйи, Уралолди ҳудудлари очларини боқишга қаратилган эди. Буни марказ талаб қиларди. Фарғонадаги маҳаллий очлар эса ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Марказ мунтазам равишда Россиянинг очарчилик ҳудудлари аҳолиси учун Туркистонда ўтказилаётган ёрдам ҳафталиклари, спектакл, концерт ва лотерея ўйинлари, сайиллар каби хайрия тадбирлари тўғрисида ҳисобот олиб турарди. Боз устига, туман, уезд, шаҳар, вилоят, ТуркМИҚ қошидаги ОЕ МКда фаолият кўрсатаётганларнинг аксарияти руссийзабон кишилардан иборат эди (*ЎзР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 733-иш, 120-варақ*). Улар эса доимо марказ манфаатига ишлаши аниқ эди. Шунинг учун бўлса керак, 1922 йил 3 мартда Москвадан, аниқроғи, БМИҚ раиси М.И.Калининдан норозилик оҳангидаги шошилинчнома келади: "...маълумотларга қараганда, хайрия тариқасида йиғилган пуллар, озиқ-овқат ва бошқа нарсалар қоидага қарши маҳаллий

заруратга сарфланаётган эмиш" деб, харажатнинг бундай тартиби мақсадга мувофиқ эмаслиги уқтирилади (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 347-иш, 3-варақ).

Аммо Фарғонадаги очарчилик қамрови борган сари кенгайверди. Фарғона вилояти Волгабўйи очларига ёрдам комиссияси 1922 йил 20 апрелдан 1 майгача бўлган давр бўйича ТуркМИҚ қошидаги ОЕ МКга ёзган ҳисоботида ёрдам кўлами даражаси ҳақида маълумот бериб, очарчилик натижасида "...маҳаллий аҳоли кўзларида ёш билан бир бурда нон сўраяпти, аммо уларни рухсатсиз очлар рўйхатига қўша олмаямиз, маҳаллий очларнинг аксарияти ишсиз ва ишга яроқсиз..." (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 927-иш, 115-варақ) экани таъкидланади.

Демак, Фарғона аҳли ўз нонига ўзи эгалик қила олмаган. Бундай аянчли ҳолат 1922 йил 11 майда Туркистон МИҚ томонидан Фарғона вилояти "очарчиликка дучор бўлган" деб расман эътироф этилгандан кейин ҳам давом этган. Андижон уезд-шаҳар ОЕ комиссияси расиснинг ўринбосари Михайлов 1922 йил 23 майда Фарғона вилояти ОЕ комиссияси раҳбариятига мурожаат қилиб, хайрия тариқасида аҳолидан "йиғилган озиқ-овқат маҳсулотларини маҳаллий очларга тарқатиш мумкинми?" (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 749-иш, 178-варақ) деб сўрайди. Бундай аҳволнинг келиб чиқишига марказ ва унинг Туркистон раҳбариятидаги эмиссарлари олиб борган сиёсат сабабчи эди.

Фарғонадаги очлик Волгабўйидан келтирилган очларнинг яшаш тарзига ҳам таъсир қилмай қўймаган эди. Шунинг учун ҳам улар ўз юртларига қайтишни сўрай бошлаган.

Туркистон МИҚ, ХКК ва ТКП раҳбарияти ўлкадаги, айниқса, Фарғонадаги озиқ-овқат танглиги муаммолари тўғрисида БМИҚ, РСФСР ХКК, РКП(б) МК раҳбариятига 1922 йил баҳоридан бир неча марта мурожаат қилиб, очарчилик туфайли Фарғона вилоятда экишга яроқли ерларнинг 50 фоизи ҳам экилмай қолиб кетгани, шунингдек, бу ерлардан иш ҳайвонларини темир йўл орқали Россиянинг очарчилик худудларига олиб кетиш кўпайганини қайд этган (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 345-иш, 89-90-варақлар ва орқаси). Марказга мурожаатлардан бирида (1922 йил 15 июнь) очарчилик "фақат Фарғона аҳли саъй-ҳаракати ёки бутун Туркистон аҳолиси ёрдами билангина бартараф этилмайди" дейилади. Фарғона вилояти бутун Россияга юборила-

диган пахтанинг 45-50 фоизини етиштириб берарди. Шунинг учун ҳам мурожаатда Фарғона вилоятидаги очарчилик ва унга "ёрдам бериш Бутунроссия масъулияти" марказ зиммасига юклатилиши лозимлиги уқтирилган. "Фарғона қишлоқ хўжалигини тиклаш учун махсус кредитлар" ажратилиши сўралган эди (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 1860-иш, 7-варақ). Аммо бундай мурожаатларга марказ бефарқ қараган.

Фарғона вилоятидаги очарчиликни бартараф этишдаги чора-тадбирлардан бири Россиядан келтирилганларни ўз юртига жўнатиб юбориш эди. Аммо ҳамон Волгабўйи, Уралолди худудларида очарчилик давом этар, шунинг учун 1922 йил 8 апрелда Москвадан марказий эвакуация бошлиғи ТуркМИҚ ва ОЕ МКга юборган шошилиночмасида "ҳозирги пайтда очларни Туркистондан реэвакуация қилишнинг имконияти йўқ" (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 347-иш, 7-варақ) деб уқтирган эди.

Бунинг устига, Туркистонга ҳамон Россиянинг очарчилик худудлари, масалан, Қозон ва Воронеж губернияларидан оч-қочкин тариқасида келаётганлар бор эди (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 927-иш, 49-варақ).

1922 йил 18 июндаги маълумотга кўра, фақатгина Қўқон шаҳрида 2 минг 100 нафар катта ёшдагилар, интернатда 250, болалар уйларида 150 ва бутун вилоятда 8 минг 360 оч рўйхатга олинган (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 345-иш, 89-90-варақлар ва орқаси). Самарқанд, Туркман вилоятларидан берилётган ёрдам мутлақо етарли эмас эди. Фарғона вилояти ОЕ комиссияси раиси ўринбосари М.Хўжаев 1922 йил 9 августда Туркистон МИҚ ва республика ОЕ МК раҳбариятига мурожаат қилиб, вилоятда очлар сони кундан-кунга кўпайиб бораётгани натижасида Волгабўйидан келтирилган очларни боқиш имконияти чекланиб бораётганини ва "...Фарғона вилоятини Волгабўйидан келтирилган очлардан холи қилиш керак"лигини (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 345-иш, 168-варақ) уқтиради. Аммо ТуркМИҚ ОЕ МК раиси М.Бретт томонидан М.Хўжаевга берилган жавобда "Волгабўйи очларини Туркистон бўйлаб жойлаштириш имконияти йўқлиги сабабли улар Фарғонада қолиши, уларга ҳам бир хил ёрдам керак"лиги айтилади (ЎЗР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 749-иш, 214-варақ).

Нихоят, Фарғона аҳли ҳам Волгабўйи, Уралолди очлари каби тенглик асосида озиқ-овқат билан таъминланадиган бўлди. Ўзи оч бўла туриб, ўзгаларни боқишга тўғри келганда ҳам

Ўзбек халқи инсонийлик, сабр-бардош намуналарини кўрсата олган. Туркистоннинг бирор жойида Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилган очларга нисбатан норозилик билан боғлиқ бирор воқеа юз бермаган.

Марказ ҳам 1922 йил охири ва 1923 йил бошларидан Фарғонадаги очарчиликка эътибор қаратишга мажбур бўлди. Чунки асосий пахтачилик ҳудуди бўлган Фарғона вилояти ахлига ёрдам бермаслик вилоятда пахта ўрнига буғдой ва сабзавотлар экиш кўпайишига олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун марказ Фарғонага ёрдам тараддудига тушиб қолади. 1923 йил 22 февралда Москвадан Туркистон МИҚ ва ХКК раҳбариятига юборилган шошилинчномада Туркистонга 50 минг пуд буғдой ажратилгани ва унинг 75 фоизи иш ҳақини ёпишга, 25 фоизи ташкилий ишлар билан боғлиқ эҳтиёжларга сарфланиши кўрсатилган.

1922 йил 11 майида ТуркМИҚ қошидаги ОЕ МК Фарғонадаги Волгабўйи очларини реэвакуацияга қадар боқишни ўз зиммасига олган эди, аммо бу ваъдалар қоғоздагина қолиб кетди. Шунинг учун Фарғонада маҳаллий очлар ҳам, Волгабўйи очлари ҳам озик-овқат билан етарли таъминланмасди.

Марказ реэвакуацияни тезлаштиришдан манфаатдор эмас эди. Шунинг учун Москвадан Туркистон МИҚга 1923 йил 16 сентябрда берилган кўрсатмага мувофиқ, Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилган болалардан фақатгина ота-онаси, отаси ё онаси, яқин қариндоши борларгина Туркистондан реэвакуация қилиниши мумкин эди. Бироқ Туркистон халқ маорифи комиссари Сербазиевнинг маълумотига кўра, Туркистонга Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилган болалардан кўпчилигининг ота-онаси очликдан вафот этган ёки қаердалиги номаълум эди (*ЎзР МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 42-варақ*).

Кўриниб турибдики, Фарғонадаги очарчилик ва унинг оқибатларини бартараф этишда марказ амалда маҳаллий аҳолига кенг миқёсда ёрдам бермаган. Шундай қийин шароитларда ҳам Фарғона вилояти ахли багрикенглик қилиб, ўзи, оиласи аъзолари оч бўлишига қарамасдан, Россиядан келганлар билан мавжуд озик-овқатлари, уй-жойларини баҳам кўрган.

Абдулла РАСУЛОВ,

тарих фанлари номзоди, доцент

Sohibqiron suygʻan shahar

Соҳибқирон Амир Темур ўзининг “Зафар йўли” (“Таржимаи ҳол”) асарида Термизни қайта-қайта миннатдорлик билан тилга олган. Чунки Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишида Термиз ва Чағониён (Сурхондарё вилояти) жуда муҳим ўрин тутган.

Амир Темурнинг ёзишича, тахминан 1367 йилнинг бошида амир Хусайндан шошилинч чопар келиб, Жета ҳоқони амир Туғлуқ Темур билан Баён Сулдуз унга қарши битим тузиб кўп аскар тўплагани боис тезроқ ёрдамга келишини сўраган. Шунга асосан Амир Темур Бадахшонга яқинлашиши заҳотиёқ амир Туғлуқ Темур билан Баён Сулдуз дарров қочади. Амир Хусайн эса хурсандчилик билан пешвоз чиқади.

Амир Темур салтанат пойтахти Шаҳри-

сабзга қайтаётганида йўлда яна хабар келади.

“Мен Темур Қоқиққа яқинлашганимда, — деб ёзади Соҳибқирон, — бир хабар келди: амир Ҳожи Барлос билан амир Боязид Жалойир элчилар орқали битим тузиб, бутун кучлари билан мени йўқотмоқчи бўлибдилар. Бу иш менинг яқин қариндошим амир Ҳожи Барлоснинг қилмиши эди. Мен амир Ҳожи Барлосга мактуб ёзиб, унга қариндошлик муносабатларимиз, бир вақтлар унга қилган яхшиликларим ҳақида эслатган эдим, хатимда айтганларимга ибто қилмади. Мен амир Хусайн билан қўшилиш мақсадида аскарларим билан қўзғалган эдим, амир Ҳожи Барлос йўлимни тўсди ва Оққоп Чигатой мавзесида жанг борди”.

Шу ўринда икки номга эътибор бермоқ керак. Биринчиси — Темур Қоқиқ қаерда?

Темур Қоқиқ — бу машхур “Темир дарвоза”нинг номидир. Маълумки, Амир Темур ва ундан кейин темерийзодалар Чак-чак довоғни яқинидаги “Темир дарвоза”ни муттасил назорат этган. “Темир дарвоза”нинг эгаси Темурбек ҳисобланган. Бу дарвоза унга йил давомида жуда катта даромад келтирган. Самарқандга ва ундан шимолдаги ерларга Кичик Ҳиндистондан (Ғарбий Европа адабиётида Кичик Ҳиндистон ва Эрон оралиғидаги худудлар, яъни Афғонистон, Белужистон ва Мекрон назарда тутилган) келган карвонлар ана шу дарвозадан ўтган.

Иккинчиси — Амир Темур тилга олган Оққон Чигатой мавзеси, эҳтимол, ҳозирги Оққончиғой бўлса керак.

Амир Ҳожи Барлос билан Боязид Жалойир очик жангда Амир Темурни энгишга кўзи етмагач, унга мактуб йўллаб, Ҳўжандни олиш учун кўшилишга ва дўстлашишга даъват этади. Аслида уларнинг мақсади шундай ҳийла йўли билан Амир Темурни алдаб кўлга олиш ва қатл этиш эди. “Лекин мен имонли ва соддадил бўлганим учун уларнинг галига ишондим ва ўз аскарларим билан бирга уларга кўшилгани бордим”, деб хотирлайди Соҳибқирон.

Бахтли тасодиф туфайли Амир Темур омон қолади.

“Душманларимга лаънатлар ўқиб, — деб ҳикоя қилади Амир Темур, — Термиз тарафга йўл олдим. Термизга яқинлашганимда, бир пайтлар менинг ёрдамим туфайли ҳокимиятга эришган шайх Али Жаржарий мени ҳужум қилмоқчи деб ўйлаб кўрқди шекилли, тезда аскар тўплаб, менинг мавҳум ҳужумимни даф этишга тайёрланиб турди. Мен унга мактуб ёзиб, авваллари унга қилган яхшиликларимни эслатдим ва фақат бир миннатдорлик учун бўлса ҳам мен билан жанг қилмаслигини сўрадим. Бироқ шайх Али Жаржарий мактубимни назар-писанд қилмади. У кўп сонли, ҳатто меникидан ҳам кўп аскар тўплашга муваффақ бўлди ва тўплаган кучига ҳаддан ташқари ишонди. Шайх Али Жаржарий аскарларини бир сафга тортиб жангни бошлади. Мен аскарларимни уч қисмга бўлиб, улар билан душман устига юришни бошладим. Биринчи ҳужумимдан кейиноқ шайх Али Жаржарийнинг аскарлари тумтарақай бўлиб сочилиб қочди... Сўнг кўп ўтмай у қаттиқ шарманда ва таҳқирланган ҳолда бошини эгиб тўла итоат билан менинг олдимга келди. Мен унга олижаноблик намунасини кўрсатмоқчи бўлдим ва унинг гуноҳини бутунлай кечиб, худди орамиз-

да ҳеч нарса бўлмагандек, унга кўп ҳадылар инъом қилдим”.

Амир Темурнинг юқоридаги ҳикоясидан ҳулоса қилиш мумкинки, у Термизга босқинчилик нияти билан бормаган. Шунингдек, Термиз ва термизликларга нисбатан унинг меҳри ва ҳурмати ниҳоятда юксак бўлган. Унинг шайх Али Жаржарийга муносабати ҳам шундан далолат беради.

Соҳибқирон 1368-69 йилларда она диёри Мовароуннаҳрни мўғуллар зулмидан озод қилишида ҳам Термиз ва Термиз атрофида бўлган жанглар ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Соҳибқирон ана шу воқеалар тўғрисида бундай ҳикоя қилади: “Амир Саййид ибн Айғу, Мангли Буга — Дўлажун қутвали ва Ҳайдар Андхудийлар Илёс Хожа билан хоқон Туғлуқ Темурнинг буйруғига кўра, олти минг кишилик аскарлари билан менга қарши чиқдилар. Улар Термиз ва Балх атрофларини босиб олдилар. Балхнинг аҳолиси дарёдан кечиб менинг ҳимоямга ўтишга мажбур бўлди.

Уч кундан сўнг эрта тонгда Илёс Хожа уч амири, олти минг кишилик отлик аскарлари билан бизга ҳужум қилишга тайёр бўлиб, Жайхун дарёсининг нариги қирғоғидан жой олди, ўртамизни фақат дарё ажратиб турарди.

Мен Темур Хожа Баходурни элчи қилиб душманларимиз тарафига юбордим, мен унга душманларимизни менга қарши ҳаракатларини тўхтатишга кўндиришини ўқтирдим. Яна айтдим: дунёдаги барча инсонлар гўёки бир бутун тандир. Агарда улардан кимда-ким бошқасига ҳужум қилиб, бало келтирса, бу инсон ўз танасини ўзи чопгани билан баробардир. Демак, бировнинг бировга нисбатан бўлган ҳар қандай душманлик ҳаракати ўта бемаъниликдир, урушнинг ҳеч кераги йўқ.

Менинг элчим (орқали) айтган бу сўзларим душманларга қаттиқ таъсир қилди шекилли, улар менга ҳужум қилишдан воз кечдилар. Мана шу йўсунда ҳеч қандай қон тўкилишисиз мен душманларим билан ярашиб олдим ва ўз жойимга қайтдим”.

Темурнинг бу сўзлари, биринчидан, уни урушқоқ ва қонхўр деган ва дегувчиларга қаттиқ зарбадир. Зеро, у доим иложи борича мушкулликларни тинч йўл билан ҳал этишга уринган ва аҳвол ночор бўлгандагина жанг қилган.

Иккинчидан, юқоридаги тарихий далил Амир Темурнинг урушга қарши дипломатияси, сиёсати, тинчлик гоёси ҳисобланади. Бу эзгу гоё Амир Темур шахсига баҳо беришнинг ўзагини ташкил этади.

Лекин сон жиҳатдан анча кўп бўлган душман кутилмаганда Жайхун дарёсидан ўтиб, "...бир оздан сўнг Мангли Буғай — Дўлажун кутвали, амир Саййид ибн Айғу ва Хайдар Андхудий уч аскарлар тўдаси билан менга хужум қилдилар. Мендаги аскарларнинг ҳаммаси атиги уч минг кишидан иборат эди... Ниҳоят, тўртинчи ҳамлам жангга яқун ясади: галаба менга насиб бўлди".

Амир Темурнинг ёзишича, айнан Термиз атрофидаги галабадан сўнг унда "бутун Турон шаҳарларини Жетадан ажратиб олиш ҳақида режа тугилди".

Термиз ва Чағониён юртлари Амир Темур ва амир Хусайн ўртасидаги 1366-70 йиллар оралигида узлуксиз бўлиб ўтган курашлар давомида ҳам муҳим ўрин тутган. Соҳибқирон "Зафар йўли" асарига икки ой Шўрбода тургани ҳамда Шодмонқалъада бўлганини ёзади.

1370 йилда Амир Темурнинг тахтга келиши баёнида Саид Барака билан биргаликда Термиз саййидлари — ака-ука худовандзодалар Абул Маъали ва Али Акбарлар тилга олинган. Айни шу йилдан, яъни Амир Темур тахтга ўтирганидан бошлаб Термиз саййидлари билан яқин муносабатда бўлган. У 1398 йил-

да Ҳиндистондан қайтаётиб, Термиз саййидлари уйида меҳмон бўлган ва саййид Ҳасан ал-Амир қабрини зиёрат қилган. Соҳибқирон 1404 йилда фарб томонга қилган охириги ҳарбий юришидан қайтаётиб ҳам термизлик саййидлар уйига "қўниб" ўтган.

Амир Темур саройига Кастилия ва Леон қироли Генрих III номидан элчи бўлиб келган Руи Гонсалес де Клавихо бу шаҳарни шундай таърифлайди: "Термиз жуда катта ва аҳолиси зич, унда ташки девор, мудофаа истеҳкомлари йўқ. Шаҳар атрофида кўплаб боғлар ва анҳорлар жойлашган. Бу шаҳарга кирганимиздан сўнг, доимо хилма-хил моллар сотиладиган гавжум кўча ва майдонлардан юриб бордим. Бу шаҳарда элчиларга кўп маротаба марҳамат кўрсатдилар".

Академик В.В.Бартольднинг таъкидлашича, Термиз XV асргача Мовароуннаҳрда дин маркази салоҳиятини сақлаб келган. Бу борада буюк бобомиз Амир Темурнинг ҳам ҳиссаси беқиёсдир.

Шомат САМАТОВ,

*фалсафа фанлари доктори,
профессор*

Saroy asirasi

Машҳур тарихчи олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон "Хотиралар" китобида "Машҳад, Ҳирот, Кобул, Пешовар ва Бўмбай шаҳарларида бўлган чоғимда ўта ноёб ва нодир асарлар ҳамда кўлэзма шаклидаги манбаларни тоғланимдан жуда қувонган эдим" деб ёзади. Олим уларни ўрганишни ўша вақтнинг ўзидаёқ бошлаган. Бу манбалар орасида Махфий тахаллусли муаллиф "Девон"нинг тошбосма наشري ҳам бор эди. Махфий — Зебуннисонинг тахаллусларидан бири. Заки Валидий Зебуннисо бегимнинг ижодий меросига ўзгача бир муҳаббат билан ёндашади. Шоирга Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган темурийлар сулоласининг мумтоз бир сиймоси сифатида қарайди. Унинг илм, адабиёт, тасаввуф соҳасидаги қизиқишлари ҳамда теран фикрлари, ўз даврининг сиёсий-ижтимоий воқеаларига муносабати, умуман, ҳаёт йўли ажойиб бир ро-

ман ёки киносценарийга мавзу бўлиши мумкин, дейди.

Зебуннисо бегим — бобурийларнинг сўнгги қудратли императори Аврангзебнинг (1658-1707) қизи. Отаси Миябий исмли бир оқила ўзбек аёлини унга мураббий қилиб ёллаган эди. У Зебуннисога она тилидан сабоқ берди, араб тилини ўргатди, риёзатдан (математика) дарс ўтди. Етти ёшида "Қуръон"ни ёд олди, ўн тўрт ёшидан "Қуръон"га тафсир ёзишни машқ қила бошлади. Буюк бобоси — Бобурнинг қизи Гулбаданбегим каби Зебуннисо ҳам шоира сифатида шуҳрат топди.

Валидий Зебуннисо бегим ҳаёти ҳамда ижодига доир яхшигина маълумот тўплади. Шоиранинг ўз замонаси ижтимоий-сиёсий, маънавий ва ахлоқий муҳитига муносабатини ёритди, у илгари сурган илғор ғояларни аниқла-

ди. Хусусан, шоиранинг динлараро тотувликка даъват этганини, элу элатлар бир-бирига дўст бўлиб, тинч-тотув яшашига тарафдорлик қилганини кўрсатди.

Зебунниси бегим ёшлигидан ҳинд файласуфи Борманатра, араб мутафаккир шоири Муҳиддин Ибн ал-Араби (1165-1240), форсий шеърятнинг йирик вакили Жалолиддин Румий (1207-73) меросини кунт билан ўрганди. Гўзаллик бобида тенгсиз, илму одобда бебаҳо шоиранинг балоғат ёшидан кейинги тақдири ўта аянчли кечганини олим шундай изоҳлайди: *"Бобоси — буюк император Шоҳжаҳон Зебуннисони амакиси Доро Шукуҳнинг ўгли Сулаймон Шукуҳга узатмоқчи бўлади. Лекин ҳокимиятни эгаллаб олган шафқатсиз мутаассиб отаси Аврангзебнинг Доро Шукуҳ ва унинг ўғлига нисбатан кучли адовати бор эди"*.

Ўша йилларда бобурий ака-укалар ўртасида кучли низолар чиқиб, салтанат учун ўзаро талашлар кучайиб кетган эди. Бу курашда Аврангзебнинг кўли баланд келди. Ҳокимиятни эгаллагандан сўнг у рақибларини жазолади, ҳатто ўз укаларини ҳам қатл эттирди. Зебунниси бегим узатилиши кўзда тutilган Сулаймон Шукуҳ ҳам ўлдирилади.

Шоира қолган умрини изтиробда, ҳижрон азобида ўтказди. Валидий "Аврангзебнинг икки ёш қалбнинг висолга етишига йўл қўймагани Зебунниси ҳаётида фожиа эди", деб ёзади. Қолаверса, шоиранинг кейинроқ Доро Шукуҳ билан сиёсий масалалардаги ёзишмаларидан хабар толган отаси уни Салимжарҳ қалъасидан чиқармасликка амр берди. Аммо ана шу "камоқ" давридаги ижоди уни халқ орасида янада машҳур қилди. Мамлакатда исёний ҳаракатлар пасайиб, салтанат учун курашлар тўхтагандан сўнг отаси Зебуннисони сарой бандилигидан озод этди. Шоира қолган умрини илм-фан ва санъатга бағишлади ва 1689 (баъзи маълумотларга қараганда, 1702) йили вафот этди.

Заки Валидий "Хотиралар"ида айтилишича, Зебунниси бегим билан турмуш қуриш учун унинг розилигини сўраганлар анча бўлган. Уларнинг баъзиларини шоира шахсан таниган, улар билан гаплашган. Сафавийлар давлати ҳукмдори шоҳ Аббос II нинг ўғли Мирза Фарук шоира шеърлари ва расмлари орқали Зебуннисога ошиқ бўлиб қолади. Шаҳзода қалб изхорини билдириш мақсадида Дехлига келади. Шоира шаҳзодани мушоира ва мунозарига чорлайди. Мушоирада шаҳзоданинг илм-заковатидан қониқмаган Зебунниси унга тур-

мушга чиқишга розилик бермайди. Шу тариқа Мирза Фарук Эронга қайтиб кетади.

Аврангзеб давлатни мустақамлаш ва уни бошқариш йўлида шафқатсизлик ва қаттиққўллик қилган бўлса ҳам, фарзандига бўлган оталик меҳри, қолаверса, унинг гўзал газаллари, фавқулдда қобилиятига ҳурмати туфайли Дехлида унга атаб "Аршин Товуз" деган бир ажойиб сарой қурдирган. Бино нафис нақошлик безаклари билан зеб берилган, деворларига Зебунниси бегим газалларидан байтлар зарҳал ҳарфлар билан битилган.

Зебунниси бағрикенг, ўз халқига муруватли малика эди. У ҳар йили ҳаж сафарига боришни ният қилган йўқсилларга ёрдам бериб турган. Унинг орзуси Каъбани зиёрат қилиш эди. Аммо бундай орзуларга аёл киши бўлгани учун эриша олмади.

Заки Валидий Махфий "Девон"идаги айрим байтларни келтириб, уларнинг жозибадор фалсафий маъно ва моҳиятга эга эканини алоҳида қайд қилади.

Олимни Зебуннисонинг пайгамбар таъриф тавсифига бағишланган наътлари қизиқтиради, уларни қайта-қайта ўқигиси келганини ёзади.

Заки Валидий туркий халқлар тақдирида ислом катта ўрин тутишини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрича, XVI асрдан бошлаб туркий халқларнинг салмоқли қисми руслар асорати остида яшаган бўлса-да, айнан шу дин туфайли улар ўз миллатини сақлаб қола олди. Қизиғи, бу фикр Зебуннисонинг масалага мана бундай ёндашуви билан жуда ҳамоҳанг: *"Улар (бобурийлар — М.А.) пайгамбаримиздан миннатдор бўлишлари лозим, чунки улар ислом туфайли ҳиндлар орасида ўзини сақлабгина қолмай, мамлакатни ҳам идора қила олди"*.

Ўша 1923 йилнинг куз ойларида Лаҳорда бўлган чоғида Заки Валидий бизни бефарқ қолдирмайдиган бир воқеани хотирлайди. Валидий кетаётган поезд вагонига чигатойлар, яъни бобурийлар никоҳ тўйи тантанасини кузатади. Уларнинг бу ерда асрлар давомида ҳукмронлик қилганини ёзади. Чигатойча (туркийча) сўзлашишни бирортаси билмади, дейди. Улар урду тилида сўзлашар, шунинг билан бирга форсчани ҳам яхши билишар экан. Валидий улар билан узоқ суҳбатлашади, ўзи учун муҳим маълумотларни сўраб-суриштириб олади. Олимни, жумладан, ўша вақтга келиб Ҳиндистонда қанча чигатой борлиги, улар қайси жойларда яшаши қизиқтиради.

1881 йилги аҳоли рўйхатига кўра, Дехли ва Ривалпиндида 23 минг 593 чиғатоий, 12 минг 147 барлос яшаган.

Хуллас, туркийлар, хусусан, ўзбеклар ўтмиши, ҳозир ва келажагига улуғ ишонч билан қараб, қаерда, қачон ва қандай шароитда бўлмасин, буюк маънавий қадриятларимиз ҳақида адабиётлар тўплаб, уларни таҳлил қилиб, кўплаб асарлар яратган олим Ҳиндистонда ҳам, қисқа вақт бўлишига қарамай, халқимиз тарихий, маданий ва маънавий меро-

сига оид манбалар тўплаш борасида самарали ишлар олиб борди. Чиғатоий адабиёти намуналарига оид йиққан ёзма манбалари асосида Заки Валидий бетакрор ижодий мерос қолдирдики, уни ўрганиш орқали халқимиз, айниқса, адабиётимиз тарихига оид кўп янгиликлардан бохабар бўламиз.

Муҳаммаджон АБДУРАҲМОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

So'g'dshunoslik qachon paydo bo'lgan?

Сўғд ўлкаси бўлиқ далалари, гуркираган ўтлоқлари, ширин-шарбат мевалари, тўқ ва семиз чорваси, табиатининг гўзаллиги билан азалдан ном чиқарган. Жаҳонгир Искандар Зулқарнайнинг сафдошлари, муаррихлар томонидан ёзиб қолдирилган манбаларда Сўғднинг таърифига алоҳида аҳамият берилди (Птоломей, Арриан, Страбон).

Мелоддан аввалги даврда ҳам Буюк Ипак йўли бўйлаб савдо-сотик, маънавий робиталар жадал ривожлангани сари сўғд халқининг халқаро алоқалари мустақамланади. Сўғд тили халқаро муомала воситасига айланади. Кўпгина шаҳар ва қишлоқларда, савдо марказларида сўғд тили билан маҳаллий тиллар ўртасида билингвизм — икки тиллилик юзага келади. Маҳмуд Қошғарий “Девони луғотит турк” асарида “Болосоғун халқи туркий ва сўғдий тилда эркин гапиради, бир тилдан иккинчи тилга ўтиб кетганини сезмайди” деб ёзганида асрлар давомида шаклланган анъаналарни назарда тутган эди.

Мелодий VIII асрнинг биринчи ярмида Сўғд худудлари Араб ҳалифалиги томонидан забт этилади. Ўлкада ислом дини қарор топади. Араб муаррихлари, географлари Сўғднинг истило қилиниши тарихини, бу юрtnинг географияси ва табиатини атрофлича таърифлаганлар. Улар Сўғдни Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё деб атайди, яъни уч қисмга бўлиб тасвирлайди.

Сўғд ўлкаси ислом даврида вужудга келган тоҳирийлар, сомонийлар, қорахонийлар

давлатлари таркибига кириб, ўзининг кўп асрлик мустақил (баъзан тобе) давлат мақомини йўқотган. Сўғднинг давлат мақоми эса тарихан мелоддан аввалги минг йилликнинг сўнгги асрларидан бошлаб мелодий VIII аср ўрталарига қадар марказий ва маҳаллий ҳукмдорлар номидан зарб қилинган тангаларда ўз аксини топган. Булардан ташқари, Сўғднинг давлат мақоми тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни бир қатор Хитой йилномаларида (айниқса, Тан-шу — Тан сулоласи йилномасида), қолаверса, Сўғд подшолари саройига VII аср ўртасида турли ўлкалардан келган элчиларнинг ташрифномаларида учратиш мумкин.

Сўғд давлатининг араб истилоси давридаги ҳолати бевосита сўғд тилида, маҳаллий шароитни аниқ ифодалаган кўплаб шахарларда акс эттирилган. Сўғд худудидида илк темир асридаёқ (мелоддан аввалги VIII-VII асрлар) йирик шахарлари бўлган қудратли давлат шакллана бошлаган эди. Бунинг яққол мисоли — Самарқанд яқинидаги Кўктепа ёдгорлиги, Афросиёб тепаликларининг энг қуйи қатламини ташкил қилган илк Самарқанд шаҳри, Шахрисабз шаҳрининг илк шахарсозлик босқичи, Узунқир-Сангард-Подаётоқ харобалари мажмуи, Қарши шаҳрининг илк босқичи бўлмиш Ерқўрғон харобаларининг қуйи қатлами кабиларидир. Санаб ўтилган илк шахарлар бундан 2750 йиллар аввал вужудга келган. Улар ўша замонлардаги йирик воҳаларда ташкил топган илк давлат уюшмаси — Сўғднинг пойтахти эди.

Сўғдада деҳқончилик, шаҳарларда хунарамандчилик, махсулот айирбошлаш, хўжалик ҳисоби, моддий бойликларни тақсимлаш, қолаверса, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи — буларнинг ҳаммаси ёзув заруриятини келтириб чиқарди. Бу эҳтиёжга аҳмонийлар даврида орабий ёзуви хизмат қилган эди. Чунки Эрон тасарруфидоги юртларда, шу жумладан, Сўғдада ҳам ҳали орабий ёзувчилик мукамал товуш — ҳарф алифбоси йўқ эди. Лекин тез орада, мелоддан аввалги V-IV асрлардан бошлаб хоразмийлар, парфиянийлар, бохтарлар қатори сўғдлар ҳам орабий ёзувини ўз тилларига мослаб, алифбо тузишга эришдилар.

Сўғд ёзувининг тарихий аҳамияти Ўрта Осиёнинг бошқа қадимий ёзувларига нисбатан муҳимроқ бўлиб чиқди. Аввало, юқорида айтганимиздек, сўғд ёзуви сўғд халқидагина эмас, балки халқаро алоқаларга ҳам хизмат қилиш даражасига етди. Бу ёзув асосида уйғур-туркий ёзув, мунгул, манжур ёзувлари пайдо бўлди.

Сўғд халқи орасида зардўштийлик билан бир қаторда бошқа диний эътиқодлар ҳам эркин амал қилган. Масалан, монийчилик дини (216-277 йилларда яшаган Моний исмли киши яратган Нур ва Зулмат кураши, Нурнинг галабасига бағишланган гоёга асосланган таълимот) кенг тарқалган. Бундан ташқари, V асрда христиан черковидоги бўлиниш оқибатида пайдо бўлган несторчилик (настурий) — насоро динининг Шарққа тарқалган мазҳабий жамоалари ҳам бўлган. Моний томонидан яратилган моний алифбоси ёрдамида ёзилган китоблар муқаддас саналган. Христиан диний жамоаларида эса, қадимги Сурияда пайдо бўлган сурёний ёзувидан фойдаланиб, Инжил ва бошқа диний китоблар тарқалган эди.

Сўғдлар кейинчалик ўзбек ва тожик халқлари таркибига сингиб кетган бўлса-да, кўп миқдорда ёзма ёдгорликларни сўнгги авлодларга мерос қолдирган.

Сўғд ёзма ёдгорликларининг энг охириги 1025 йилда Талас водийсида қоятошга ўйиб туширилган битикдир. Афсуски, то XIX аср охиригача сўғдлардан қолган ёзма ёдгорликлар билан ҳеч ким қизиқмади. Натижада сўғд ёзуви, сўғд тили истезъмолдан чиқиб, унутилди.

XIX асрнинг сўнгги чорагида бевосита Сўғдиёнадан, Шарқий Туркистон ва бошқа сўғдлар яшаган савдо-сотиқ марказларидан кўплаб ёзма ёдгорликлар топилди. Улар тур-

кий, форсий, хитой тилларида эди. Форсий тили ёдгорликлардан бир тоифаси номаълум бўлиб чиқди. Ниҳоят, 1904 йили даниялик шарқшунос олим Андреас номаълум тилли матнлар сўғд тилида эканини аниқлади. У немис олими Ф.Мюллерга, россиялик К.Залеманга хат ёзиб, ўз тахминини билдирди. Мазкур номаълум матнлар тили сўғдча эканини Андреас Абу Райхон Берунийнинг "Осор ул-боқия" ("Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар") асарида сўғдча деб келтирган тақвим атамаларига солиштириш орқали аниқлаган эди. Шундай қилиб, 1904 йилда шарқшунослик фанлари уммонига яна бир дарё куйилди — сўғдшунослик илмий йўналиши вужудга келди.

Салкам юз йил ичида сўғдшунослик соҳасида улкан ишлар амалга оширилди. Сўғд ёзуви ва тили қисий усул билан тўлиқ ўрганиб чиқилди. Сўғд ёзуви ёдгорликларининг асосий қисми илмий нашрларда эълон қилинди. Сўғд тарихий ва адабий манбашунослиги шаклланди. Жумладан, Р. Готйю (француз) 1910 йилдаёқ сўғд алифбоси ҳақида илмий тадқиқотлари натижасини эълон қилади.

Сўғдшунослик асосан Фарб мамлакатларида ривожланган. Бунга сабаб шуки, сўғд ёзуви ёдгорликлари асосан инглиз, француз, рус, немис экспедициялари томонидан топилиб, ўтган асрда Фарб қўлёзма фондларида топширилган эди. Ниҳоят, 1965 йилда Самарқанднинг Афросиёб харобаларида катта меҳмонхона (Сўғд подшоши Вархуманнинг VII асрда барпо этилган саройи) деворларига чизилган суратлар асосида 16 қатордан иборат сўғдча ёзув топилди. Уни ўқиш учун Санкт-Петербургда сўғдшунос В. А. Лившиц тактил этилди. Шундан сўнг бу соҳага мутахассис зарурлиги асосланиб, академик Яхё Фуломов ташаббуси билан ёш аспирант М.Исҳоқов В. А. Лившиц ҳузурига малака оширишга юборилди.

Сўғдшунослик фақат тарихий манбашуносликдангина иборат эмас, балки сўғд жамиятидаги сиёсий жараёнлар, этник ва маданий муносабатлар, шунингдек, адабиёт ва санъат тарихи каби соҳаларни ҳам ўз ичига олади. Демак, сўғдшунослар олдида ниҳоятда масъулиятли вазифалар турибди.

Ўқтам МАНСУРОВ,

Тошкент давлат Педагогика университети ўқитувчиси

SUMMARY

A decade was enough for «Tafakkur» to prove its right to exist as an outlet for thoughts and opinions and to assist in developing a media epoch, says the journal's editor-in-chief Erkin Azam in an article «Years of Tafakkur», an analysis of the publication's work over the past ten years.

In an interview, a deputy prime minister and the chairman of the country's spirituality and enlightenment establishment, Alisher Azizkhoyayev, speaks about present-day global problems. He touches on terrorism, ideology, security threats, spiritual and ideological propaganda. Azizkhoyayev also talks about how to bring up the younger generation to respect nationality and independence, and efforts being made to strengthen the people's hope in the future.

In another of a series of articles entitled «Liberalism of the East and West», Bakhodir Zokir focuses on how liberalism is viewed in the East and how widespread the concept is in countries like China and Japan. Providing ample evidence, he also discusses ways of developing democratic values.

«Everybody knows Japanese» is the title of a talk with the Japanese ambassador to Uzbekistan. Problems between Japan and Uzbekistan, the specifics of Japanese lifestyle and morality, and problems facing that country's economy and other aspects of life, were discussed in the interview.

«**W**hat makes an intelligent person intelligent?» Alisher Navoiy queried. He taught people to help those in misfortune and have empathy with others; to always tell the truth even when at risk of being beheaded. «A real scholar finds it natural to admit there're things he doesn't know,» he once said. Ozod Sharafiddinov quotes select sayings and thoughts from Navoiy's work entitled «The happiness of creative work».

In an article «Taras Bulba: evident and concealed character», Zukhriddin Isomiddinov analyzes Gogol's famous character, Bulba, from a different, modern-day angle. He comes up with very interesting revelations about the character. «Taras Bulba», by Gogol, is definitely a worthy read.

Khoja Akhror Vali was mentioned with special respect in works by poets like Abdurakhmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zakhiriddin Mukhammad Bobur and Koshifiy. Boturhon Valihojayev in an article «The master of the genius» describes Vali as a master of highly respected thinkers, and dwells on his life and works, his nobility and esteem.

Timoti Winter names a chapter of his current article «The trouble of fanaticism». He analyzes the role and importance of Islam in the world, basing his arguments on post-modern viewpoints. Many readers may find it interesting to learn about the basic ideas of dogmatism. In his work, the author argues against Western feminism and ideas of abolishing women's rights. He uses Islamic resources to argue that women should not be limited in their rights.

“Тафаккур” журнали республика “Маънавият ва маърифат” марказининг чинакам афкор нашри, илмий-назарий таянчи ҳисобланади.

Мамлакатимизда маънавий-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг мазмун-моҳиятини кенг оммага тushунтириш, миллий ва умуминсоний қадриятларни тарғиб этиш борасидаги кўпқиррали ва мураккаб вазифани уддалагани учун ҳам журнал зиёлиаримиз, айниқса, маънавий-маърифий, мафкуравий соҳа вакиллариининг севимли нашрига айланди.

Тафаккур камолоти йўлида сенга омад ёр бўлсин, “Тафаккур”!

Республика “Маънавият ва маърифат” маркази

Буюк мероси билан дунёга донг таратган халқимизнинг куч қудрати, истеъдоди ва салоҳияти тафаккур туфайли намоён бўлган. Истиқлол йилларида ташкил топган “Тафаккур” журнали моҳиятан халқимизнинг ана шу маънавий сарватиини акс эттираётир.

Бизнинг бугунги барча бунёдкорлик ишларимизда тафаккурнинг аҳамияти беқиёсдир. “Тафаккур” журналининг бу борадаги фаолияти эса таҳсинга лойиқ.

Ун ёшли қадрдонимиз — “Тафаккур” журналининг ишлари ҳамиша бароридан келсин!

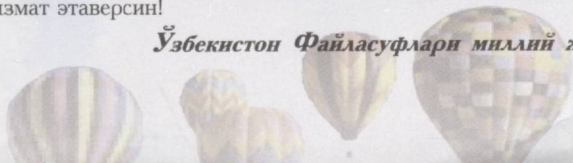
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Фалсафа — донишмандлик илми азал-азалдан инсоният тараққиёти, жамият тафаккури ривожини белгилаб келган. Шу маънода “Тафаккур” журнали ҳам ун йилдан буён умуминсоний қадриятлар, буюк аждодларимиз қолдирган бебаҳо илмий, маънавий-маърифий, фалсафий меросдан бизни баҳраманд этиб, халқимиз маънавий камолоти, дунёқарашининг юксалишига хизмат қилиб келмоқда.

Утган йиллар мобайнида журнал фалсафий баҳс-мунозара, янги ғоя ва қарашлар, юксак бадиий тафаккур минбари, шунингдек, ўзига хос маҳорат мактаби сифатида шаклланди.

Севимли журналимиз бундан буён ҳам шу йўлдан тоймасин, мамлакатимизнинг маънавий-маърифий ривожига ҳормай-толмай хизмат этаверсин!

Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти

7375. 28

Нашр кўрсатиши: 809/870
Баҳоли келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 3/2004

